

АРХЕОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ

35

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA
ARCHEOGRAPHICAL DEPARTMENT

ARCHEOGRAPHICAL PAPERS

35

Belgrade 2013

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА АРХЕОГРАФИЈУ

АРХЕОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ

35

Београд 2013

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

СВЕТЛАНА ЈАНЧИЋ, главни и одговорни уредник (Београд)
Проф. др ТАТЈАНА СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, уредник (Београд)
ВЛАДАН ТРИЈИЋ, секретар Одбора (Београд)
Проф. др АКСИНИЈА ЏУРОВА (Софија), инострани члан САНУ
АНАТОЛИЈ ТУРИЛОВ (Москва), инострани члан САНУ
РАДОМАН СТАНКОВИЋ (Београд)
КАТАРИНА МАНО-ЗИСИ (Београд)
Др ЈАСМИНА НЕДЕЉКОВИЋ (Београд)
Доц. др ДРАГАНА НОВАКОВ (Београд)
Мр ДРАГАН ПУРЕШИЋ (Београд)

EDITORIAL BOARD

SVETLANA JANČIĆ, editor-in-chief (Belgrade)
TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, Ph.D. Associate Professor, editor (Belgrade)
VLADAN TRIJIĆ, secretary of the board (Belgrade)
AKSINIA DŽUROVA (Sofia), SASA foreign member
ANATOLY TURILOV (Moscow), SASA foreign member
RADOMAN STANKOVIĆ (Belgrade)
KATARINA MANO-ZISI (Belgrade)
JASMINA NEDELJKOVIĆ, Ph.D. (Belgrade)
DRAGANA NOVAKOV, Ph.D. Assistant Professor (Belgrade)
DRAGAN PUREŠIĆ, MA (Belgrade)

РЕЦЕНЗЕНТИ

АНАТОЛИЈ ТУРИЛОВ, инострани члан САНУ
Проф. др ВОЈИН С. ДАБИЋ
Проф. др ТАТЈАНА СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ
Проф. др МИРОСЛАВ ТИМОТИЈЕВИЋ
Доц. др ИРЕНА ШПАДИЈЕР

REVIEWERS

ANATOLY TURILOV, SASA foreign member
VOJIN S. DABIĆ, Ph.D. Associate Professor
TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, Ph.D. Associate Professor
MIROSLAV TIMOTIJEVIĆ, Ph.D. Professor
IRENA ŠPADIJER, Ph.D. Assistant Professor

Публиковање овог броја *АРХЕОГРАФСКИХ ПРИЛОГА*
остварено је уз финансијску помоћ Министарства просвете и науке Републике
Србије и Министарства културе и информисања Републике Србије

САДРЖАЈ/CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Зоран Ранковић

ПРИЧАСТАН У НЕДЕЉУ ПАСХЕ 11

Zoran Ranković

THE COMMUNION HYMN IN THE PASCAL WEEK 18

Татјана Субоџин-Голубовић

ПРАЗНОВАЊЕ СВ. КОНСТАНТИНА И ЈЕЛЕНЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ
(ПРЕМА СРПСКИМ МИНЕЈИМА XIII И XIV ВЕКА) 21

Tatjana Subotin-Golubović

THE REVERENCE OF ST. CONSTANTINE AND HELENA IN MEDIEVAL SERBIA
(ACCORDING TO SERBIAN 13th and 14th CENTURY MENAIA) 46

Мирослав Лaziћ

ИЗМЕЂУ ПАТРИОТИЗМА, ПОБОЖНОСТИ И ТРГОВИНЕ:

МОТИВИ ИЗДАВАЧКЕ ДЕЛАТНОСТИ БОЖИДАРА ВУКОВИЋА 49

Miroslav Lazić

BETWEEN PATRIOTISM, PIETY AND COMMERCE:

MOTIVES FOR THE PUBLISHING ENTERPRISE OF BOŽIDAR VUKOVIĆ 94

Анжела Григорьевна Хачаянц

СЕРБСКИЙ МОЛИТВЕННИК НАЧАЛА XVII ВЕКА В СОБРАНИИ

НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ САРАТОВСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА 103

Анђела Гриџорјевна Хачајанц

СРПСКИ МОЛИТВЕНИК С ПОЧЕТКА XVII ВЕКА У ЗБИРЦИ

НАУЧНЕ БИБЛИОТЕКЕ САРАТОВСКОГ ДРЖАВНОГ УНИВЕРЗИТЕТА 111

Љупка Васиљев

ТРИ РУКОПИСНЕ КЊИГЕ СРПСКОГ ПИСАРА АВАКУМА ИЗ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА XVII ВЕКА 113

Ljupka Vasiljev

THREE MANUSCRIPTS BY THE SERBIAN SCRIBE AVAKUM

FROM THE FOURTH DECADE OF 17th CENTURY 121

Мирјана Стојановић

СИМВОЛ ВЕРЕ АТАНАСИЈА АЛЕКСАНДРИЈСКОГ

У РУКОПИСНОЈ ЗБИРЦИ НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ 145

<i>Mirjana Stojanović</i> ATHANASIUS OF ALEXANDRIA CREED SYMBOL IN MANUSCRIPT COLLECTION OF THE NATIONAL LIBRARY OF SERBIA	154
--	-----

<i>Александар Ђеклић</i> „Богумилски“ ПОВЕЗ – ЈЕДАН ИСТОРИЈСКИ ФАЛСИФИКАТ	157
<i>Aleksandar Ćeklić</i> „BOGOMIL“ BINDING – A HISTORICAL FORGERY	166

<i>Љиљана Пузовић</i> СИНЂЕЛИЈА ВЛАДИКЕ ГЕОРГИЈА ПОПОВИЋА, ИЗДАТА ТЕМИШВАРСКОМ СВЕШТЕНИКУ ТОМИ ПАВЛОВУ	169
<i>Ljiljana Ruzović</i> CERTIFICATE OF GEORGIJE POPOVIĆ, SERBIAN ORTHODOX BISHOP OF TIMISOARA, GRANTED TO PRIEST TOMA PAVLOV	178

ИЗ СЛОВЕНСКЕ АРХЕОГРАФИЈЕ

<i>Димитрије М. Калезић</i> РУКОПИСНО НАСЛЕЂЕ	185
<i>Dimitrije M. Kalezić</i> MANUSCRIPT HERITAGE	191

<i>Димитрије Бојдановић</i> ПРОГРАМ НАУЧНИХ ИСТРАЖИВАЊА АРХЕОГРАФСКОГ ОДЕЉЕЊА ЗА 1971/75. ГОДИНУ	193
---	-----

ПОРТРЕТИ

<i>Љиљана Пузовић</i> ВЛАДИМИР АЛЕКСЕЈЕВИЧ МОШИН (1894–1987).....	211
--	-----

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

<i>Јована Сјанојловић</i> КЊИГА О СРПСКОЈ МИНИЈАТУРИ 16. И 17. ВЕКА.....	227
---	-----

ВЛАЧИТЬ СЩЕННЫЕ ОДЕЖЕ: И
ОДЕТЬ МАНТИЮ КПАТЕРЦУ ТВО
ОЩЕНІЕ, ИБЛЖИТЬ СЩЕННИКОВ
СЪННЫМЪ СЛХЖЕЦІИ ИПОКЛОНИКОВ
БЛАГОДАРЕ БА ИСХОДИТЬ КОНЦ
БЖИТВНЫЕ ЛУТХРГІИ,
ІОАННА ЗЛАТОУСТА

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ПРИЧАСТАН У НЕДЕЉУ ПАСХЕ

ЗОРАН РАНКОВИЋ*

Апстракт: У овој раду аутор указује на један богослужбени текст који се ретко среће у словенској рукописној традицији. Реч је о причасну на Пасху који је исписан у Цветном триоду (крај 13. – почетак 14. века), а чува се у Библиотеци Српске епархије будимске у Сентандреји. Својим садржајем, причастан прати део пасхалног причасна који је посведочен у грчкој рукописној традицији. Приложени текст причасна прати коментар који се односи како на сам рукопис тако и на сам текст причасна.

Кључне речи: српскословенски језик, литургија, историја богослужбених текстова, Цветни триод, Пасха, причастан, литургија.

У Библиотеци Српске епархије будимске у Сентандреји чува се, између осталих рукописних књига, и један *Цветни триод*, познат и као *Ловрански триод* – назван тако по месту Ловри у чијој га је цркви ђакон Павле Каплан пронашао и приложио Епархијској библиотеци.¹ Међу текстовима Ловранског цветног триода налази се кратки текст особеног *причасна* на литургији на празник Пасхе или Васкрсења Господа Исуса Христа.

У овој раду доносим издање овог причасна, као и пасхалне херувимске песме, уз коју је пасхални причастан и исписан. Уз приређено издање овог богослужбеног текста стоји коментар који се односи како на рукопис у коме се песма налази тако и на сам текст причасна.

* Зоран А. Ранковић, Православни богословски факултет, Београд, zrankovic@bfsps.bg.ac.rs

Рад је настао у оквиру пројекта *Српска теологија у двадесетом веку: фундаменталне истраживање теолошких дисциплина у европском контексту – историјска и савремена истраживања*, евиденциони број 179078, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Синдик 2000/2001, 402.

Ловрански цветни триод има 155 листова, представља конволут – састоји из три дела која су исписана у различита времена.

Основни део (31–39, 43–141 л.) исписан је на пергаменту, крајем 13. или почетком 14. века.² Величина листова је 245 × 180 мм, текст величине 218 × 150 мм исписан је двостубачно, број редова у ступцу није уједначен, варира 29–31, основни текст је исписан мастилом тамно браон боје а наслови киноваром.

Други део (1–30, 40–42, 142–154 л.) исписан је на папиру величине 245 × 180 мм и 242 × 180 мм (40–42 л.). Текст је различите величине: 170 × 110 мм (1–30 л.) и 180 × 115 мм (40–42, 142–154 л.) а исписан је у једном ступцу са варијабилним бројем редова: 21–24 (1–30 л.) и 22 (40–42, 142–154 л.). Текст су исписале две руке у исто време, у другој половини 16. века. Један од писара пише полууставним писмом са доста брзописних потеза, док други писар пише калиграфским полууставом. Овај други писар оставио је и запис тајнописом који, када се рашчита, гласи: „Писа дијак Јован многогрешни“.³ На листу 15v рука једног писара, можда и трећег, исписала је неколико редова – крај стихире – брзописом.

Трећи део (155 л.) исписан је на пергаментном листу, палеографском анализом датиран је крајем 12. или почетком 13. века. Лист величине 238 × 178 мм исписан је двостубачним текстом величине 232 × 170 мм са 36 редова у ступцу, уставним писмом које „доста личи на писмо у Охридском апостолу из 12. века“.⁴ Језик овога листа има обележја македонске редакције. Заступљено је писање само непрејотованог назала задњег реда – ж (да тж прославж, вопнж тн, ђвнстє сж, нс тлж).⁵ Група ја означена је са а (пѣнна) и, чешће, са ѓ (ѣко, покаѣниѣ), што одликује македонску редакцију.⁶ У тексту је посведочен пример развијања вокалног призвука иза старог вокалног р (правороднѣж), што је карактеристично за неке југоисточне македонске говоре.⁷ Среће се писање њ али и облик који подсећа на ђ, а заступљено је и писање њ уместо пуног вокала (цногѣх сн, бѣстє, цѣслєн, кѣпаннє). Има примера у којима се не пише *ейенѣйѣско л* (на *ѣѣн*). У 1. л. плурала презента атематских глагола

² Синдик 2000/2001, 402.

³ Стефановић 1997, 38.

⁴ Стефановић 1997, 40.

⁵ О мешању назала види: Конески 1966, 39–41.

⁶ Конески 1966, 44. Ова црта се среће и у бугарским споменицима: Мирчев 1963, 108.

⁷ Конески 1966, 34.

Листови са текстом херувимске песме и причасна припадају основном, старијем, делу кодекса. Овај део исписан је ситним уставом, правилним потезима у обликовању слова. Слово **з** исписано је са репићем који дубоко залази у доњи међупростор, **и** са водоравном спојницом на средини висине стубова и украсном тачком на средини спојнице, стуб код **р** дубоко залази у доњи међупростор савијајући се доњим делом улево, **т** једнонога са пречкицом нагнутом улево, **ы** са десним делом слова пресеченим украсном цртом, надредно **є** у финалном слогу исписано је окренуто улево и са дугим протањеним језичком и украсном тачком на средини. Украсна тачка на спојници среће се готово доследно на иницијалном великом **ѡ**. Титла је исписана као једноставна црта са тачком на средини, интерпункцијски знак тачка стоји на доњој линији реда.

Текст је писан рашким правописом, али се уочавају и црте ранијег српског правописа. Групе *ја* и *је* исписане су прејотованим вокалима: *краснаѧ, вьсна, кго, нкрета, възоупникъ; секвенца је* у иницијалном положају, на почетку веће текстуалне целине, могла је бити исписана и киноварним широким *є*: *єг(д)а*, на крају реда понекад је обележена надредним *є* које је окренуто улево. Секвенце *ља, ња* и *ње* обележене су вокалима са прејотацијом: *зѣмля, г(оспо)днѧ, прѣбавникъ*, док се код означавања секвенце *ље* јавља варирање: *нѣбавленикъ, колею, каплю*. Среће се: стара палаталност *р* (*сѣр҃жениць*), удвајање вокала *а*, *и* (*врѣменааго, ѿ лютааго, таако, вьниндоу, д(оу)х(о)вьнынѣ*), писање *і* на крају реда (*въ црь(с)твни*). Јавља се писање *ф* уместо *п*: на *агр҃финини*. Међу облицима се среће стари сигматски аорист: *рѣхъ*.

⁹ Конески 1966, 166–167.

Литургија је најважнија света тајна Цркве, срж њенога живота, она је сабрање верних – ели то ауто – у пасхалној радости. У литургији се разликују два дела: први део – литургија речи – обухвата појање, читање и прозбе, а други део – литургија тајне – обухвата вршење свете тајне евхаристије, приношење дарова, освећење и причешће.¹⁰ Оба дела литургије имају непроменљиве и променљиве делове. Непроменљиви делови имају за циљ да олакшају служење литургије и учествовање у њој, док се променљивим деловима избегава монотонија.¹¹ Причастан спада у променљиви део литургије.

Причастан (киноник) је псаламски стих који се пева или чита а има за циљ да испуни време које је неопходно за причешће свештенослужитеља и вернога народа. Певање причасна траје колико и само причешће.¹² На сваки стих псалма, из којег је узет причастан, пева се стих са припевом „Алилуја“ – причастан, и то за време док трају припремне радње за свето причешће, причешће свештенослужитеља и, у наставку, после позива „Са страхом Божијим и вером приступите“, причешће вернога народа.¹³ Псалм је, дакле, певан читав, антифоно, или се читао, са причасним као припевом после сваког стиха.

Приликом избора стиха причасна узимано је у обзир да се тај стих односи на свето причешће или, што је карактеристично за касније причасне, да се односи на празник. С једне стране, садржај причасна требало је да побуди верне да приступају светом причешћу. Такви су нпр. причасни: „Окусите и видите да је добар Господ...“ (Пс. 33, 8), „Чашу спасења примићу, и име Господње призваћу...“ (Пс. 115, 4) и други који у данашњем богослужбеном поретку нису више у употреби.¹⁴ Ови причасни су певани на свим литургијама будући да је тема њихова садржаја била света тајна причешћа. С друге стране, за причасне се постепено узимају псаламски стихови који се пророчки односе на теме празника, на карактеристике светих или других црквено-богослужбених пригода. По своме садржају и односу јављају се и називи појединих причасних стихова: „причастан дана“, „причастан светог“, „причастан празника“.¹⁵ Јавља се и недељни славословни причастан „Хвалите

¹⁰ Фундулис 2004, 157.

¹¹ Фундулис 2004, 213–215.

¹² Фундулис 2007, 151.

¹³ Фундулис 2004, 203.

¹⁴ Фундулис 2007, 152.

¹⁵ Никольскій 1995, 447.

Господа са небеса..." (Пс. 148, 1), као и разни причасни за Господње празнике, празнике анђела, апостола, пророка, мученика, преподобних и других чинова светих, али и причасни за упокојених служби, освећења цркве и тако даље.

Упоредо са причаснима узетим из псаламских стихова, појавили су се и други, више као изузеци, причасни узети из Новозаветних текстова, али који се својим садржајем односе на свето причешће или празник. Тако се нпр. као причастан празника Богојављења јавља стих „Јер се јави благодат Божија спасоносна свима људима“ (Тит. 2, 1) а као причастан празника Преполовљења стих „Који једе тијело моје и пије крв моју, у мени пребива и ја у њему“ (Јн. 6, 56).

Појављују се, такође, и причасни који нису Светописамског карактера, него су узети из одређене химнографске творевине. Тако нпр. причастан Великога четвртка је „Прими ме данас, Сине Божији, за причасника Тајне Вечере Твоје...“, као што је причастан Пасхе „Тело Христово примите, (од) извора бесмртнога окусите“.¹⁶

Причастан је имао свој нарочити историјски развој. Престао је да се чита читав псалам, тако да је остао само стих причасна. О употреби причасна на литургији од давнина, сведочи и његово присуство на инославним литургијама.¹⁷ Постоје и причасни о којима сведочи рукописна традиција, али се данас не употребљавају. У такву групу примера спадају причастан „Као што чезне јелен за изворима вода, тако чезне душа моја Теби, Боже“ (Пс. 41, 1)¹⁸ и стари причасни Недеље месопусне: „Радујте се праведни“ и „Нека се испуне уста наша хвале твоје...“.¹⁹

За причастан Пасхе посведочено је у грчкој рукописној традицији постојање пет стихова који су преузети из одређене црквене химнографске творевине: „1. Велика је тајна Твога, Христе, Васкрсења. 2. Добровољно си дошао на страдање, Бесмртни. 3. Тада и ад сретнувши Те огорчи се, јер му је одузета власт над душама. 4. Тада се обрадова и Марија мироносица, поклонивши се Богу испред гроба. 5. Реците Петру и осталим апостолима да је васкрсао из мртвих Бесмртни“.²⁰ На почетку и између стихова пева се причастан. Пасхални причастан у Ловранском

¹⁶ Фундулис 2007, 153.

¹⁷ Скабаланович 2004, 651.

¹⁸ Фундулис 2004, 204.

¹⁹ Скабаланович 2004, 652.

²⁰ Фундулис 2004, 204.

цветном триоду својим другим делом сличан је петом стиху причасна посведоченог у грчкој рукописној традицији.

У српским рукописним цветним триодима као причастан Пасхе наводи се „Тело Христово примите, (од) извора бесмртнога окусите“. Само се, према мојим сазнањима, у Цветном триоду Народне библиотеке Србије Рс 292 (у даљем тексту НБС 292), писаном 1565/75,²¹ наводи причастан текстолошки истоветан пасхалном причасну из Ловранског триода. Наиме, у НБС 292 на л. 55, у оквиру службе на Пасху, стоји исписано: на лѹтоуѣгѣн, хероуѣмѣска пѣснь и следи текст пасхалне херувике.²² После ње стоји причастна дроуга и исписан је текст стандардизованог причасна „Тело Христово примите, (од) извора бесмртнога окусите“. На доњој маргини, исти писар, исписује наслов прн(т)(астънь) на п(...) и текст причасна као и у Ловранском триоду. У Ловранском триоду овај особени пасхални причастан означен је као главни, а „Тело Христово примите, (од) извора бесмртнога окусите“ као други. У НБС 292 такође је овај причастан, иако написан на доњој маргини, први или „главни“ причастан литургије на Пасху.

Осврт на причастан Пасхе засведочен у рукописном Ловранском цветном триоду представља мали, али пажње вредан, прилог за познавање литургијске праксе у Српској православној цркви. Трагајући за изворима и рукописима из којих је овај причастан преписан или унесен у овај српски рукописни Цветни триод – у случају овога пасхалнога причасна за изворником са древним садржајем – трагамо и за изворима за српску литургијску традицију, а шире – и за српско богословље.

У приређеном издању спроведена су следећа начела: надредни знаци су изостављени, натписана слова спуштена су у ред и означена изломљеном заградом, реконструисана слова означена су полукружном заградом, задржана је изворна интерпункција.

²¹ Штавланин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986, 237–238.

²² Текст пасхалне херувике из више српских рукописа в. Ранковић 2007–2008, 367–371.

THE COMMUNION HYMN IN THE PASCAL WEEK

ZORAN RANKOVIĆ

In this essay the author points to one liturgical text which is rarely found in the Slavonic manuscript tradition. It is Pascal communion hymn which was written in the Pentekostarion (the end of the 13th and the beginning of the 14th century) and it has been preserved in the Library of the Serbian Diocese of Buda in Szentendre. With its content, the communion hymn follows the part of the Pascal communion hymn which is found in the Greek manuscript tradition. The enclosed text of the communion hymn follows the comment concerning the manuscript itself and the text of the communion hymn.

Keywords: Serbian Church Slavonic, liturgics, history of liturgical texts, Pentekostarion, Passover, communion hymn, liturgy.

ЛИТЕРАТУРА

- Конески 1966: Б. Конески, *Историја македонској језика*, Београд 1966.
- Мирчев 1963: К. Мирчев, *Историјеска граматика на бџларскиј език*, София 1963.
- Никольскій 1995: К. Никольскій, *Пособіе къ изученію Уставъ боѣслуженія православној церкви*. Издание седмoe, С. – Петербургъ 1907, Переиздание Москва 1995.
- Ранковић 2007/2008: З. Ранковић, *Пасхална херувимска ѡсма у срѣскословенском ѡреводу*, Археографски прилози 29–30 (2007–2008) 367–371.
- Синдик 2000/2001: Н. Синдик, *Приновљене рукописне, сѡаре и реѡке шѡамѡане књѡе у Библиѡтеци Срѣске православне ѡархије будимске у Сенијандреји*, Археографски прилози 22/23 (2000/2001) 401–443.
- Скабаланович 2004: М. Скабаланович, *Тумачење шѡиѡика*, Шибеник 2004.
- Стефановић 1997: Д. Стефановић, *Ловрански тѡриод – најсѡарија црквена књѡа у Будимској ѡархији*, Српски календар за просту 1997. годину, Будимпешта 1997.
- Фундулис 2004: Ј. Фундулис, *Лѡшѡурѡика, I*, Краљево 2004.
- Фундулис 2007: Ј. Фундулис, *Лѡшѡурѡичке недоумѡце*, Краљево 2007.
- Штављанин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986: Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Оѡис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, 1, Београд 1986.

UDC 091=163.41"12/13"
271.2-282.5(497.11)"12/13"
271.222-565.79(497.11)"12/13"

ПРАЗНОВАЊЕ СВ. КОНСТАНТИНА И ЈЕЛЕНЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ (ПРЕМА СРПСКИМ МИНЕЈИМА XIII И XIV ВЕКА)

ТАТЈАНА СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ*

Апстракт: Служба светом цару Константину и његовој мајци Јелени ушла је у састав најстаријих српских минеја XIII и XIV века. Два најстарија преписа сачувана су у рукописима бр. 361 Архива САНУ и бр. 647 Народне библиотеке Србије у Београду. Упоредени су структура и састав обеју служби, као и текстолошке одлике преписа. Мада се истраживање темељи на ова два преписа, уведени су и неки други преписи XIV века да би се што боље представио репертоар химнографских текстова који су улазили у састав поменутих Служби. Све службе које се у овом раду разматрају разликују се у свим раније поменутих елементима, што показује да у српској богослужбеној пракси тог доба није постојала строга једнообразност.

Кључне речи: Цар Константин, Јелена, хришћанство, служба, рукопис, минеј, препис, текстологија.

Флавије Валерије Аурелије Константин, римски цар од 306. године, био је један од оних људи који су у историји света оставили неизбрисив траг. О њему и времену у коме је живео, о времену које је обликовао, постоје бројна истраживања те се чини да се о њему све зна.¹ Па ипак, постоје и теме које још увек нису у довољној мери истражене. Пре него што пређемо на једну од њих – а то је рецепција његовог култа у српској средини у средњем веку и литургијски текстови који га прате,

* Татјана Суботин-Голубовић, Филозофски факултет, Београд, tsubotin@f.bg.ac.rs. Овај рад настао је у оквиру пројекта *Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Буџари од 9. до 15. века*, евиденциони број 177 015, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ О Константину и његовом времену постоји богата литература те ћемо поменути само неколико новијих публикација: Averil – Hall 1999; de Palma Digeser 2000; *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* 2006.

поновићемо неке основне чињенице из његове биографије. Константин, син Констанција Хлора, који је у време његовог рођења био високи римски официр, и Јелене, жене ниског порекла (неки извори чак наводе да је била кћи крчмара), родио се између 271. и 273. године нове ере у римском граду Наису, данашњем Нишу. Сматра се да је брачна заједница његових родитеља, због различитог друштвеног статуса, највероватније имала форму конкубината.

Долазак на власт Диоклецијана (284–305) означио је крај нестабилности и бројних криза које су потресале Римско царство током трећег века наше ере. Овај цар увео је систем тетрархије – владавине два августа и два цезара, а један од цезара (тј. царева нижег ранга) био је управо Константинов отац Констанције Хлор. Константин је образовање добио на Диоклецијановом двору у Никомедији, чиме је уведен у круг људи блиских цару, а то је уједно значило и да му је обезбеђено напредовање у каријери. После очеве смрти (306. г.) Константин је од цара Галерија добио титулу цезара и области Римског царства које су раније биле под влашћу његовог оца, а од 324. године Константин је владао као једини цар. Међу многим његовим подухватима посебно се истиче оснивање, на месту старог Византиона, града који је у то време био назван Новим Римом, а касније је у част свога оснивача преименован у Константинопољ. За Словене је овај град имао посебан значај па су га они већ врло рано почели називати Цариградом. По Константиновој заповести у Јерусалиму је, на месту на коме је Христ био сахрањен, саграђена Црква светог гроба, која и данас представља једну од највећих светиња целокупног хришћанског света.

Доношење Миланског едикта о верској толеранцији (313. г.) изменило је слику римског света и далекосежно је утицало не само на будућу историју Европе већ и целог света. Престали су прогони хришћана, што је новом верском учењу пружио могућност да се неометано развија и учвршћује. Главни извор за податке о животу цара Флавија Валерија Константина је спис *De vita Constantini* Јевсевија Кесаријског, необична мешавина похвалног слова и житија. Њих двојица су се и лично познавали, те нема сумње да је та чињеница нашла одраза и у Јевсевијевом спису.² Чувена визија у којој се Константину пред битку са Максенцијем

² Barnes 1981; Burchardt 1983 (постоје и друга издања, али нама је ово било доступно). Издања Јевсевијевог текста: Eusebius 1902; Eusebius von Caesarea 2007 (са упоредним немачким преводом).

приказао крст од светлости који је сијао изнад сунца помиње се управо у овом спису. Сукоб на Милвијском мосту у Риму – Максенцијева погибија и Константинов тријумф (312 н. е.) постали су основ на коме је Константин градио своју власт. Не сме се заборавити ни важна чињеница да је Константин 325. године сазвао Први васељенски сабор који се одржао у Никеји. Задатак Сабора био је да разреши проблем догматских неслагања која су у то време потресала александријску Цркву. На том Сабору осуђено је Аријево учење, објављено је двадесет правила и проглашен је Символ вере. То су све били први кораци у институционалном и правном уређењу нове државне религије.

У календару православне цркве цар Флавије Валерије Константин и његова мајка Јелена прослављају се или помињу више пута током године. Два најважнија празника јесу Крстовдан (14. септембар) – када се обележава проналазак Часног Крста на коме је Господ био разапет и Помен св. цара Константина и мајке његове Јелене (21. мај). Септембарски празник Крстовдан установљен је да би се обележила два важна догађаја. Први је био проналажење Часног крста на коме је Исус био разапет. Према већ поменутом животопису који је саставио Јевсевије, Константин је желео да пронађе пећину у којој је Христ био сахрањен и да на том месту подигне цркву. Приликом потраге за Христовим гробом, пронађен је и крст, који је постао значајна реликвија хришћанског света. Проналазак крста приписује се Константиновој мајци Јелени. Није тачно познато када се то догодило али се, на основу посредних наговештаја, закључује да је то могло бити између 317. и 326. године. Празник Воздвижења Часног крста првобитно је био везан за Јерусалим, а као датум за његово обележавање назначен је 14. септембар. Данас се тога дана заправо обележавају два догађаја везана за историју Крста. Први је његово проналажење, а други је повратак његов из Персије у време цара Ираклија (610–641). Крст је првобитно био смештен у цркви коју је Константин подигао на месту где је Христ био сахрањен. Реликвије везане за Христово страдање имале су посебан значај и вредност за све хришћане, те су и честице Часног крста биле на великој цени. И Стефан Немања је поседовао честицу Крста, о чему недвосмислено говори његов син и биограф Стефан Првовенчани.³ Но осим тога, у календарима богослужбених књига које су биле у употреби

³ Стефан Првовенчани 1988, 82: „И опет га врати свети Симеон са часним својим благословом сину својему, дав му часни и животворни крст Господњи, на ком би

у српској цркви током средњег века појављују се још два датума везана за Константиново име: Оснивање Цариграда (11. мај) и Појава Часног Крста над Јерусалимом у Константиново време (7. мај). Као што се из овог кратког прегледа види, већина датума везаних за обележавање догађаја везаних за цара Константина припада месецу мају. Мада су оснивање Цариграда и појава Крста над Јерусалимом били датуми који се односе на локалне догађаје, и они су посредством византијских извора ушли у српску рукописну традицију.

Ми ћемо се, због обиља расположивог материјала, у овом раду ограничити на службу 21. маја – службу Светом цару Константину и његовој мајци Јелени. Препис ове службе налази се већ у саставу најстаријег српског празничног минеја, рукописа бр. 361 Архива САНУ.⁴ Овај рукопис преписан је око средине XIII века, а његов настанак посредно се везује за скрипторијум манастира Студенице. Служба Братског минеја (Народна библиотека Србије бр. 647) налази се у млађем делу рукописа, оном који је преписан у другој четвртини XIV века,⁵ а по својим структурним и текстолошким одликама блиска је Академијиним препису. Трећи препис службе који смо укључили у ово истраживање налази се у рукопису бр. 145 манастира Хиландара из четрдесетих година XIV века, што значи да је он по времену настанка близак млађем делу Братског минеја.⁶

Обе службе, и септембарска и мајска, заступљене су већ у најстаријим сачуваним српским минејима. Прелиминарни увид у расположиви материјал показао је да су обе службе у структурном и текстолошком погледу од великог значаја за проучавање српских литургијских (химнографских) зборника у средњем веку. Због обиља материјала одлучили смо да у овом раду посебну пажњу посветимо мајском празновању Константина и Јелене. Овај празник је сразмерно касно посведочен у писаним изворима, тек од IX века. Његов настанак везан је несумњиво за Цариград, а могло би се претпоставити да су у његовом уобличавању пресудну улогу одиграли монаси Студитског манастира. Познати су аутори појединих химнографских састава који су ушли у састав службе.

распет Владика грехова наших ради, који је сам, владајући, носио о врату својем и којим је побеђивао непријатеље своје ...“.

⁴ Богдановић 1982, 65 (са старијом литературом).

⁵ Штавланин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986, 340–345.

⁶ Богдановић 1978, 93.

Химнографске текстове који су ушли у састав ове службе писали су Византије – цар Лав Мудри (886–912), цариградски патријарх Методије, а Теофан је саставио канон.⁷ Методије и Теофан били су активни управо средином деветог века те је јасно да су они у највећој мери заслужни за уобличавање службе у њеном најстаријем виду. У будућа истраживања ове службе свакако треба укључити и релевантни грчки материјал, пошто појава нпр. различитих седалних после треће песме канона указује на чињеницу да је постојао већи број химнографских текстова који су се могли наћи на одређеном месту у оквиру службе, па је самим тим постојала и могућност индивидуалног састављања службе.

Службе Академијиног рукописа и Братковог минеја међусобно су блиске по структури и саставу. Обе службе имају једноставну вечерњу са по три стихире четвртога гласа на „Господи вазвах“, а Братков минеј има додатну још једну стихиру осмога гласа. На јутрењу се поје Теофанов канон осмога гласа, с тим да се у појединим песмама појављују различити ирмоси, нпр. у трећој, шестој и деветој песми. У трећој песми канона у рукопису САНУ 361 има само назначено да ту треба појати седален, али текст није исписан; у Братковом минеју исписан је цео текст седална (трећега гласа). На шестој песми оба преписа имају кондак, без икоса. Светилни који су исписани после канона различити су. Братков минеј на самом крају службе има додатну још једну стихиру осмога гласа. Мада је хиландарски рукопис по времену настанка близак мајском делу Братковог минеја, његова служба Константину и Јелени разликује се у великој мери од службе у Братковом минеју. У саставу хиландарске службе налази се много више текстова него у две претходно помену-те. Хиландарски препис службе који смо укључили у ово истраживање посебно је интересантан; служба је проширена текстовима којих нема у друга два рукописа, а на самом крају службе исписано је и кратко упутство преузето из типика. Највеће изненађење је трећа редакција превода оних текстова који су заједнички у сва три преписа. Један од изразитих примера разлика у преводу јесте кондак који се у служби налази после шесте песме канона: и не само то, него се чини као да је кондак хиландарског рукописа некаква мешавина прве две варијанте.

⁷ Мирковић 1961, 244–245.

САНУ 361	НБС 647	ХИЛ 145
ко(н)д(акъ) . глас(ъ) . ѿ. Костандинъ д(ъ)н(ъ)съ съ мат(е)- рию кленою <u>кр(ъ)стъ</u> <u>въбъавлакта</u> . <u>всѣѣрноук</u> <u>дрѣво</u> <u>всѣх(ъ)</u> <u>юдѣк</u> <u>събирающе</u> . <u>вроужик</u> <u>великокъ</u> <u>въ</u> <u>бранехъ</u> . <u>велико</u> <u>ц(а)ремь</u> <u>пави</u> <u>се знаменник</u> <u>страшно</u> <u>кр(ъ)стъ</u> истинны .	ко(н)д(акъ) . глас(ъ) . ѿ. Костантинъ д(ъ)н(ъ)съ съ м(а)т(е)рию клѣною . <u>кр(ъ)ста павлактъ</u> <u>въсеч(ъ)ст(ъ)нок</u> <u>дрѣво</u> . <u>все же жиди</u> <u>приводеци</u> <u>юдинъ</u> <u>июда</u> <u>то приносятъ</u> . <u>нас(ъ)</u> <u>во ради</u> <u>показа</u> <u>се зна-</u> <u>меник</u> <u>велик</u> <u>прѣвѣчны</u> <u>и</u> <u>страшны</u> .	ко(н)д(акъ) . глас(ъ) . ѿ. Квнстантинъ д(ъ)- н(ъ)съ съ матерію еленою <u>кр(ъ)стъ</u> <u>павлактъ</u> <u>всѣчьстное</u> <u>дрѣво</u> <u>все</u> <u>юдѣк</u> <u>призвавши</u> . <u>вроужик</u> <u>въ</u> <u>кстъ</u> <u>въ</u> <u>бранехъ</u> <u>ц(а)ремь</u> . <u>насъ</u> <u>во ради</u> <u>пави</u> <u>се знаменник</u> <u>велик</u> <u>прѣвѣчнокъ</u> <u>ѿжасное</u> .

Посебно је интересно стање у канону који се поје на јутрењу. Осим већ поменутих различитих ирмоса, у појединим песмама измењен је и редослед неких тропара, нпр. у трећој, петој и шестој песми канона. Ове структурне и садржинске разлике канона у појединим преписима ове службе биће тема истраживања које ће уследити накнадно, при чему ће се посебна пажња посветити могућности да је, осим Теофановог, постојао бар још један канон чији су се тропари појединих песама уклопили у канон какав се налази у старијим српским преписима службе. Исто тако, посебну пажњу захтева анализа превода у ова три преписа службе. Посебно је интересно повремено комбиновање две варијанте старог са новим преводом појединих саставних делова службе Константину и Јелени, којим се одликује хиландарски препис службе. Неке примере издвојили смо тиме што смо их подвукли у упоредном издању све три службе.

Циљ овог рада био је да се, осим анализе службе која текстуално прати култ светих и равноапостолних Константина и Јелене, покаже и које се све теме могу наметнути приликом истраживања једне овакве сложене химнографске структуре. Да би се текстолошке и структурне разлике најбоље могле пратити, у додатку доносимо упоредно приређен текст *Службе Констѣѣтину и Јелени* према САНУ 361, НБС 647 и Хиландар 145. Приликом припреме текста држали смо се одређених правила, те су тако речи скраћене а под титлом разрешаване у округлим заградама, док су скраћенице без титли разрешаване у угластим заградама. Натписана слова спуштана су у основни ред без икаквих ознака. Писарске грешке обележене су знаком узвика у округлој загради.

САНУ 361	НБС 647 (Братков минеј)	ХИЛ 145
м(есе)ца тог(о) .ѿѿ. ц(а)- ра костандина и клене м(а)т(е)ре кго веч(ерь) на г(оспод)и в(ь)звах(ь) . ѿс .ѿ. ст(ихи)ры гл(а)с(ь) ѿ. Ороужик крѣпкоѿ . крал(к)ви дас(ть) н(а)- шемоу кр(ь)сть твои ч(ь)ст(ь)ны . имже ц(а)р(ь)ствова на земли праведно . въ вѣрѣ ц(а)р(ь)ства небеснаго спод[о]ви с м(и)л(о)- с(ь)рдикмъ си . имже м(и)л(ось)рде твоѿ смотреник славимъ ис(оусе) всемогени сп(а)се д(оус)шамъ н(а)шимъ . Дастъ м(и)л(ось)рде <u>бл(а)говѣрномуу ты</u> <u>слоузе</u> соломоу прѣмоудрость . строить <u>д(а)в(и)д(о)воу</u> <u>крѣпость</u> . и ап(о)с(то)- льскоѿ исправлениѿ . ѿко ц(а)рь ц(а)р(ь)- ствоующимъ г(оспод)ь всѣмъ . с нимиже ти м(и)л(ось)рде смотреник славимъ ис(оусе) всемогени сп(а)се д(оус)- шамъ н(а)шимъ .	въ .ѿѿ. костан'тина . и матере кго клѣны . веч(ерь) . на г(осподи) възвах(ь) . ѿс .ѿ. ст(и)х(и)ре гл(а)с(ь) ѿ. под(обьнь) дастъ знамен(иѿ) . Ороужик крѣпкоѿ ц(а)реви нашемоу дас(ть) . кр(ь)сть твои ч(ь)ст(ь)н' . имъ ц(а)- р(ь)ствова на земли . правед'но сипавъ вѣроу . и ц(а)р(ь)ства н(е)в(е)- снаго спод(о)бы се м(и)- л(о)с(ь)рдикмъ си . съ нимъ же ти чл(о)в(ѣ)- колюбноѿ с'мотреник славимъ . ис(оусе) м(и)- л(о)ст(и)вы и сп(а)се д(оус)шамъ нашимъ . Дастъ чл(о)в(ѣ)- колюб'че бл(а)гоч(ь)- ствовоу ти оугодни- коу . прѣмоудрость соломоу и <u>д(а)в(и)довоу кротость</u> . <u>ап(о)с(то)льскоѿ</u> <u>правовѣрыѿ</u> . ѿко ц(а)- рь ц(а)ремъ . г(оспод)ь г(о)сподьствоующимъ с' нимъ же ти м(и)л(о)- с(ь)рднок смотреник славимъ . ис(оусе) м(и)- л(о)стивы и сп(а)се д(оус)шамъ н(а)шимъ .	м(е)с(е)ца тогожде .ѿѿ. с(ве)т(и)хъ великих(ь) ц(а)реи и равноап(о)- с(то)лъ константина и елене . ст(и)х(и)ры глас(ь) ѿ. под . дас(ть) . знамен . Ороужик крѣпкоѿ ц(а)рю нашемоу далъ кси . кр(ь)сть твои чѣстныи . имже ц(а)- р(ь)ствова на земли праведно просипавъ благочѣстикмъ и ц(а)- р(ь)ствоу н(е)в(е)сномоу сподоби се м(и)л(о)- ср(ь)дикмъ твоимъ . тѣмже ти чл(о)в(ѣ)- колюбноѿ смотреник славимъ . ис(оусе) . сп(а)- се д(оус)шамъ нашимъ . Далъ кси чл(о)в(ѣ)- колюбче бл(а)- гочѣствовоу твоемоу оудникоу соломоновоу моудрость <u>д(а)в(и)-</u> <u>довоу кротость</u> . <u>и ап(о)с(то)льскоѿ</u> <u>православикъ</u> . ѿко ц(а)- ремъ ц(а)рь . и г(оспо)- дѣствующимъ всѣмъ г(оспод)ь . тѣмже ти чл(о)в(ѣ)колюбное с'мотреник славимъ . ис(оусе) всесил'не сп(а)- се д(оус)шамъ нашимъ .

Ты прѣвоѣ покорѣва
форфирѣ слави .
 ц(а)ра . ц(а)роѣ
 волею х(ри)с(то)вою
 б(о)г(о)разоѣмивъ . ꙗко
 ц(а)ра всѣхъ . творца
 всѣ зачало исто и
 власть . ꙗко имѣ
 въ себѣ . тѣмъ же те
 х(ри)с(то)любѣе . ц(а)-
 р(ь)с(тво) оуправиль
кси . ис(оу)се м(и)л(ос)-
 рде . сп(а)се д(оу)шамъ .
 н[а]ш[имъ] .

слав(а) . прѣвѣ . на
 стиx(ь) . въ wх(таицѣ) .

Крѣви покорѣва
форфирѣ пр(и)сно
 память . ц(а)роѣ волю
 х(ри)с(та) тыи познавъ
 б(о)г(а) же и ц(а)ра всѣхъ
 бл(аго)д(а)т(е)ла
 вѣсакоу начелоу и
 власти прѣвѣльшаго .
 тѣмъ ти х(ри)столюбѣе .
ц(а)р(ь)ство оуправивъ
 ис(оу)сѣ м(и)л(ос)тивыи .
 сп(а)сѣ д(оу)шамъ
 нашимъ .

сл(а)ва и н(ы)нѣ
 бо(городичьнъ) на стиx .
 въ wх(таицѣ) . ѿ . и с(ве)-
 томоу гл(а)с(ь) . ѿ .

Рад(о)уи се костанѣтине
 прѣмоудре . правовѣрию
источникъ . напаяѣ вѣсе-
 гда сладкими водами
 под(ь)слънѣчноу
 вѣсоу . рад(о)уи се
 корѣнкѣ wт[ъ] негоже
 прозевѣ плодъ . питаѣ
цр(ь)к(ь)въ х(ри)с(то)-
 воу . рад(о)уи се похвало
 конѣцѣмъ славѣ
 хр(и)стианьскимъ
 ц(а)ремъ прѣвѣкѣ радоуи
 се радости вѣсѣмъ
 вѣрнымъ .

Прѣвѣкѣ повиноуѣ еси .
багрѣницѣ присно-
 помнимыи ц(а)роѣ во-
 лею х(ри)с(то)ви того
 познавъ б(о)г(а) . и ꙗко
 ц(а)ра всѣхъ . бл(а)-
 г(о)датеља повѣды
 творѣ всакомоу , начелоу
 и власти належеши .
 wт[ъ]соудѣ тебѣ хр(и)-
 столюбѣе , ц(а)р(ь)-
 ство исправиль кѣтъ .
 ис(оу)сѣчл(овѣ)колюбѣцъ
 и сп(а)сѣ д(оу)шамъ .

ины ст(и)х(и)ры
 томоу(е) глас(ъ) . ѿ .
 под . w прѣславное
 чюд .

Рад(о)уи се константѣне
 прѣмоудре .
православия источникѣ .
напаяющи всегда
 сладкими водами
 подѣсл(ь)нчноу вѣсоу .
 рад(о)уи се кореню .
 wт[ъ] нгоже прозевѣ
 плодъ питѣющи цр(ь)-
квѣ х(ристо)воу . рад(о)-
 уи се похвало конѣцѣмъ
 славне . хр(и)стианскимъ
 ц(а)ремъ прѣвыи .
 рад(о)уи се радости
 вѣрнымъ .

-----	-----	РАД(О)УИ СЕ КЛЕНО ВЪ СЕМИРНАА . ПАЖЕ КР(Ь)- СТЪ Х(РИСТО)ВЪ НА ЗЕМЛИ ПАВЪШИПА . ЕГОЖЕ ВЕЗАКОННИ ИОУДЕИК СЪКРЫШЕ . ПРОСВѢЩАЮЩА И УС(ВЕ)- ЩАЮЩА ЛЮДИ ГОСПОДНЕ БОГАТЫЕ . ТЕ МОЛИМЪ КР(Ь)СТОНОСИЦЕ СЛАВНАА . У НАСЪ ТВОРЕЩИХЪ ТВОЮ ПАМЕТЪ ПОМ(О)ЛИ СЕ .
-----	-----	БЛЕУМЪ РАДОСТИ ТВОЕ ПРИИЧЕСТНИКИ Х(РИСТ)Е . КОНСТАНТИНА И ЕЛЕНУ . ПРѢСЛАВНО ПОКАЗАЛЪ ЕСИ ПРѢЛЪСТЬ ВЪЗНАЕНАВІДѢВШОУЮ . И ТВОЕ ДОБРОТЫ ВЪЖДЕЛѢВШЕ . И Ц(А)Р(Ь)СТВОУ Н(Е)Б(Е)- СНОМОУ СИЕ СПОДОБИЛЪ КСИ БЛАГОЧЪСТНО ПРѢВѢ НА ЗЕМЛИ СЛОВЕ . Ц(А)Р(Ь)СТВОВАВШЕЕ МАНОВЕНИКЪ ТИ. СЛАВ(А) ГЛАС(Ъ) . Ъ. БОГАТЫХЪ ДАРОВЪ ЛОУЧЬШАА ПРИКЪМЪ УТ[Ъ] В(О)ГА . Ц(А)РЮ ДРЪЖАВНЫИ КОНСТАНТИНЕ ВЕЛИКИЙ . ДОБРѢ ВЪСЕМЪ ПРѢВЫЛЪ КСИ . УЗАРІВ БО СЕ ЗАРЕЮ ПРѢС(ВЕ)- Т(А)ГО Д(ОУ)ХА . УТ[Ъ] СІЛВЕСТРА С(ВЕ)- ЩЕННИКА С(ВЕ)ЩЕННИКЪ

-----	-----	вѣ ц(а)рехъ явилъ се еси неповѣдимы вѣселеноу ю тако даръ далъ еси зиждителю своемоу . и ц(а)р(ъ)- ствоующии градъ бл(а)гочъстивы тѣмъ же моле непрѣстави х(рист)а б(ог)а . даровати всѣмъ творещимъ памет твою . тако дрѣзновеніе имѣхъ . съгрѣшеникомъ вставленіе и велию м(и)л(о)сть .
-----	сла(ва) и н(ы)нѣ бо(городичьнъ) .	и н(ы)нѣ . бо(городичьнъ) . аще кес(ть) пос(ть) . аще ли ны праз(ни)коу . крестоу бо(городичьнъ) . г(ла)с(ъ) . ѿ.
-----	-----	Егда нѣсквернна агница . видѣ своего агница на заколеник тако чл(овѣ)ка волею влѣкома рыдаючи гла(гола)аше бесчедноу ме павити нинѣ тъщиши се . тебе х(рист)е рождашек . чѣто се сътворишь еси избавителю всѣхъ . вѣдѣ пою и славлю . твою . паче оума же и слова . краинке бл(а)гость чл(о)вѣ(ѣ)колюбъче .

-----	-----	троп(арь) глас(ь) .її. Кр(ь)ста твоего ѡбразъ на н(е)б(е)си видѣвъ . и тако павль зъваник не ѡт[ъ] чл(о)в(ѣ)къ прикмъ . иже въ ц(а)рехъ ап(о)с(то)лъ твои г(о)спод(а)и ц(а)р(ь)- ствоующии градъ въ роуцѣ твое прѣложи . егоже сп(а)са и въсегда въ мирѣ . м(о)лими б(о)г(о)родице кдине чл(о)вѣ)колюбче .
за (о)у(т)ра) . на б(о)г)ъ г(о)спод)ъ . троп(арь) и стихов(и) . пот .	на . (о)у(т)р . б(о)г)ъ г(о)спод)ъ троп(арь) с(вє)т(о)моу . сѣд(альнъ) д(ь)неви .	
кан(онъ) гл(а)с(ь) .її. п(ѣ)с(ьнь) .ї. ерм(о)с(ь) .	ка(но)у(н(ь) .гл(а)с(ь) .її. п(ѣ)с(ьнь) .ї. irm(о)с(ь) .	канѡн(ъ) с(вє)т(ы)мъ въ иже поставим(ъ) .ї. с(ти)х . пѣс(ь)н(ь) .ї. глас(ъ) .її. irmос(ъ) .
Водоу прошьд(ь) тако по соух(оу) .	Водоу прошьдъ такѡ по соухоу . изъ кр҃упѣ тьска зла избѣжавъ.израильтѣнинъ въпиаше . избавителю б(о)гоу н(а)шем(оу) . покмъ славьнъ бо . прс .	Водоу прошьдъ тако по соух(оу) . изъ егѣптьска зла избѣжавъ . из(раи)- льтѣнинъ въпиаше . избавите се .
Небесны кдине ц(а)роу . ц(а)роующоу грѣхи въ мнѣ . слоужителю твою м(о)л(и)твами . смѣреннѡ . мою д(оу)- шоу свободи .	Єдине н(е)б(е)снъ ц(а)- роу . ц(а)роующаго грѣха н(ы)нѡ иже въ мнѣ . слоужителю жителю твою м(о)- л(и)твами . смѣреноу мою д(оу)шоу свободи .	Єдине н(е)б(е)сныи ц(а)рю . ц(а)р(ь)- ствоующи грѣхъ нинѣ на мнѣ твоихъ оугодѣникъ м(о)л(и)- твами смѣреноу ми д(оу)шоу свободи .

Вишнаго рачитель

бывъ ц(а)роу
костандине . ц(а)р(ь)-
ства цр(ь)кви . все бо
м(о)ле се пр(ѣ)ч(и)сто
вѣровавъ послоужева .

Свѣтомъ просв(е)щена
бл(а)жимъ те . тьмоу
невѣд(ѣ)ннѣ вставила
кси въ истинуу
б(о)гомоудра
клено . присно ц(а)реви
великомоу поработа .

б(огородичнь) .
Двѣри б(о)житаго
свѣта вѣстока .
шт[ъ]веръзи ми
двѣри покапаннѣ . и
см(ь)р(ь)тоносна грѣха
избави ме
ходатаиствомъ ты
б(огороди)це .

п(ѣ)с(нь) . ѿ. ерм(о)с(ь) .
Ты кси оутвържденик
притекающимъ ты
г(оспод)и . ти же .

Вишнаго быс(ть)

рачитель . бл(а)жене
костан'тине . ц(а)-
ра ц(а)р(е)ви всѣхъ
вл(а)д(и)цѣ мыслию .
прѣч(и)сто вѣровавъ
послоужи .

бо(городичнь) .
Дв(ь)рь вѣстока
б(о)ж(ь)ствнаго .
шт[ъ]веръзи ми врат(а)
покапанию . и шт[ъ]вратъ
сьмр'тонос'наго грѣха .
ходатаиствомъ сыизбави
ме бл(а)д(ы)ч(и)це .

п(ѣ)с(нь) . ѿ. ирм(о)с(ь) .
Нѣс(ть) с[вѣ]та тако
г(оспод)ь . и нѣс(ть)
правед'на тако б(ог)ъ
н[а]шь . югоже поють
вса тварь . нѣс(ть) бо
с(вѣ)та пач[е] .

Горьнѣго бывъ

рачитель ц(а)-
ръствна . бл(а)жене
константине . ц(а)рю
всѣхъ и бл(а)д(и)-
цѣ оумомъ чистомъ
вѣровавъ послѣжилъ
кси .

Свѣтомъ
убластав'ши се
богоначелнымъ тьмоу
неразоумнѣ вставила
еси въ истинуу .
б(о)гомоудра елено
и прилежно ц(а)рю
вѣкомъ поработала еси .

бо(городичнь) .
Дв(ь)ри б(о)ж(ь)
ств(ь)наго вѣстока
шт[ъ]веръзи ми дв(ь)ри
покапаннѣ . и шт[ъ] вратъ
сьмр'тоноснааго
грѣха . ходатаиствомъ
сии избави ме
вл(а)д(и)ч(и)це .

пѣс(ь)н(ь) . ѿ. ирмос(ь) .
Н(е)б(е)сномоу
кроутоу врѣхоутворче
г(оспод)и . и
цр(ь)квамъ зиждителѣ .
ты мене оутвърди въ
любви свои . желаніемъ
си краси . и вѣрнымъ
оутвържденіе . едине
чл(о)вѣколю)бч(е) .

Сп(а)сеник и вроужик с(ве)ток непобѣдимок . кр(ь)стианомъ оупваникъ . кр(ь)ста ч(ь)ст(ь)наго кр(ь)стианомъ завистъ ты гави се . б(о)жикъмъ палимъ рвеньикъмъ б(о)гобл(а)ж(е)н(е) .	-----	Възданїи н(е)б(е)сныхъ оулоучити потыщалъ се кси . тѣмъ же зовоуцѣмоу б(о)гомоу дре послѣдоваалъ еси и тѣмоу вставилъ кси вт[ъ]чьскы прѣданык льсти . и свѣтильникъ д(оу)хомъ б(о)ж(ь)- ствнымъ былъ кси .
Х(ри)с(то)ви се въдабъши . на ньже всоу надеждоу въложьши . с(ве)т(а)го мѣста <u>донде</u> . на немъже чьсѣт(ь) и стр(а)сти въплъщъ се прикти . прѣм(и)л(о)стиве .	Въздании н(е)б(е)сныхъ оулоучити потыщавъ се . тѣмъ зовоуцѣмоу б(о)- гомоу дре послѣдова . и с(ве)т(о)моу встави в(тѣ)че прѣданиа льсти . и свѣтило д(оу)- хомъ б(о)жикъмъ вы(сѣ) .	Х(ристо)ви прилѣпивъши се . и на нь всечѣстнаа всоу въложьши надеждѣ . с(ве)щеннаго его мѣста <u>достигла</u> <u>еси</u> . въ нихъже прѣчѣстнык стр(а)сти . въплъщъ се прѣтърпѣ прѣблагы .
Даръ небес(ь)ны оулоучитъ тыщю бл(а)гоу б(о)- гомоу дре послѣдовави д(оу)х(о)вы . вт[ъ]чею прѣданною льсть . с(ве)тымъ д(оу)хомъ выс(ѣ) .	Сп(а)с(ь)нокъ вроужикъ . неподвижимоу побѣдоу хр(и)стианомъ оупваникъ . кр(ь)ста ч(ь)ст(ь)ного крикѣма завистию . ты гави б(о)жикъмъ палима раченикѣмъ б(о)гобл(а)- женаа .	Сп(а)сѣнокъ вроужикъ . неразориomoу побѣдоу . хрїстіанскоу надеждоу крѣстѣ чѣстнымъ завистию съкрѣвенымъ ты гавила еси . б(о)ж(ь)ствнымъ впалѣма желаникѣмъ б(о)гоблаженаа .
С(ве)щеннаго житиа и пр(ѣ)ч(и)стаго вт[ъ]падъ . примѣсихъ се сметомъ . и всоужденъ въсь быхъ . приживъши . соудію . <u>вт[ъ] всака соудѣа</u> избави ме м(о)литвами си . сѣд(альн)ъ . поканно .	бо(городичьн)ъ . С(ве)щеннаго житиа вт[ъ]падъ пр(ѣ)ч(и)- стаа . примѣсихъ се скотѣхъ и всоужень вѣсь створень быихъ . приживъши соудію . <u>всевсоужденаго</u> избави ме и сп(а)си ме .	С(ве)щенна житїа вт[ъ]падъ прѣч(и)- стаа приложихъ се скотомъ . и всоужденъ въсь быхъ . паже соудію рождъшиа <u>всакого</u> <u>всоуждениа</u> избави и сп(а)си ме .

п(ѣ)с(ьнѣ) .Ѧ. Оуслишах(ь) г(оспод)и слоух(ь) твои збогах се .	п(ѣ)с(ьнѣ) .Ѧ. irmoc(ь) Оуслышах(ь) г(оспод)и смотрениа твоего таиноу . разоумѣхъ дѣла твоя . и прославишь твою бож(ь)ство .	пѣс(ьнѣ) .Ѧ. Зслышахъ г(оспод)и смотрѣнїа .
Съ неб(е)се те тако павла оуловы х(ри)с(т)ъ б(ог)ъ костандинине(!) . наоучаетъ те ц(а)ра гласоу . ѣдиночистин .	Съ н(е)б(е)сѣ тако павла те . дрѣвле оулавляетъ х(ри)с(т)ъ б(ог)ъ . костантинѣ наоучаетъ . цара того ѣдиног чисти .	Съ н(е)б(е)сѣ тако павла те древле . оулавляетъ х(ри)с(т)ъ г(оспод)ъ . кωνстантинѣ . наоучаетъ те . ц(а)рѣ ѣдиног сего почитати .
Свѣтломъ знаменикомъ бл(а)жене . те звѣздамъ сл(ь)нцѣ(!) . взари . свѣтило те вмраченимъ показе те .	-----	Прѣсвѣтлымъ знаменїемъ тѣ бл(а)жене звѣздами . х(ри)с(т)ъ сл(ь)нцѣ взаряетъ . и свѣтилика те вмраченимъ показа .
Образомъ б(о)- голюбъзе . и с(ве)- тими дѣпаньми достославна . <u>бл(а)жена</u> <u>ты кси створена</u> . <u>тѣмже вѣрно те чтемъ</u> .	Образомъ б(о)голюбъз'на . с[ве]тыими дѣпаньми до(сто)слав'ната <u>бл(а)-</u> <u>жена быс(тъ)</u> . тѣм'же <u>вѣрою те славимъ</u> .	И вбразы б(о)голюбива и б(о)жествными дѣанїи достопад(о)- вна . <u>блаженаа была</u> <u>еси сего ради вѣрою те</u> <u>почитаем(ь)</u> .
-----	-----	Ивлѣши съкръвеноую дѣты многими . б(о)ж(ь)ственоую повѣдоу кр(ь)ста . еюже сп(а)саем(ъ) се и вѣсввскык прѣлсти избавихом се .

Д(оу)шоу мою
просвѣти . ѿмраченноу
прѣгрѣшеникъмъ .
сл(ъ)нца прижившиа .
праведнаго присно
д(ѣ)во .

п(ѣ)с(ъ)нь . ѿ . ермос(ъ) .
Оутрънююще въпикъмъ
ти м(ило)с(ъ)рдѣ . ти бо
кси в(ог)ъ н(а)шь .

Оутръневавъ к
незаходимому сл(ъ)-
нцу . вл(а)д(и)це ц(а)-
роу в(о)гomoудре свѣта
исплькванъ быты .

Любовию свръшеноу
и м(и)л(о)стию . тако
форфиру носеще
въсели се въ вишнее
ц(а)р(ъ)ствикъ .

Съчета се съ
анг(е)лы беспльт(ъ)ними
клена . в(о)гoпoслoужeвa .
добрими си дѣланьми

бо(городичънь) .

Д(оу)шоу мою
ѿзари ѿмраченоу .
прѣгрѣшени сл(ъ)нце
родившиа праведноу
пр(и)снод(ѣ)вага .

пѣс(ъ)нь . ѿ . ирмос(ъ) .
Оутрънююще въпикъмъ
ты г(оспо)д(и) сп(а)си ны
тыи бо кси в(ог)ъ н(а)-
шь . развѣ бо тебе
много в(ог)а не знаемъ .

Оутръневавъ къ
незаходящему сл'нцу
и вл(а)д(и)цѣ ц(а)роу
в(о)гomoудре . свѣта
исплькнъ быс(тъ) .

Съчета се съ лики
клѣна беспльт'ныхъ .
в(ог)оу послoужьшии .
добрими дѣланьми
своими .

бо(городичънь) .

Д(оу)шоу мою
ѿзари . ѿмраченоу
сѣгрѣшеніи . паже сл'нце
рождѣшиа праведноу
присно дѣво .

пѣс(ъ)нь . ѿ . ирмос(ъ) .
Оутрънююще въпиемъ
ти сп(а)си .

Оутръневавъ къ
незаходимому сл(ъ)-
нцу и вл(а)д(и)цѣ .
ц(а)рю в(о)гomoудре .
свѣта испльненъ былъ
еси .

Съвькоупи се съ
беспльтными
елено . ликостоаніи
в(о)гови оутродивши .
добродѣтельными сво-
ими дѣланіи .

Любовию и
свръшенымъ
милованиемъ тако
порфирую ѿдѣвши се .
въселила се кси нинѣ въ
вышнѣнь ц(а)ръствѣа .

бо(городичьнь) . Д(ѣ)в(и)це д(оу)- шоу мою уч(и)сти wt[ъ] скверьныи и сласти тѣлеснѣхъ ми . и змииноу . напастыю .	Д(ѣ)в(и)це д(оу)шоу мою учисти . wскверьнѣноу сластьми телеcъными . и <u>зминомь</u> искоушениемь .	бо(городичьнь) . Д(ѣ)во д(оу)шоу мою учисти wскверъненоу сластьми тѣлесными . <u>навѣтомь зминомь</u> .
п(ѣ)с(ьнь) . ѿ. ерм(о)с(ь) . М(о)л(и)твоу си пролею къ г(оспод)оу . и томѡ кдиномоу си възвѣщоу си печаль . тако заль д(оу)ша .	пѣс(ьнь) . ѿ. ермос(ь) . Ризоу ми подаждь свѣт'лю . wдѣк се свѣтомь тако и ризоу . много х(ри)с(т)е б(ож)е нашъ .	пѣс(ьнь) . ѿ. ермос(ь) . М(о)л(и)твоу си пролею къ г(оспод)оу и томоу възвѣщоу печаль мою такo заль д(оу)ша моа наплъни се и животъ мон . адѣ приближи се и м(о)лю се тако ѿвна . wt[ъ] тлѣ б(ож)е мон възведи ме .
<u>Съорь в(о)гноснихъ</u> <u>wt(ъ)цъ</u> . бл(а)женаго лика прѣславно . и тѣмь коcтандине <u>раслаблѣма ср(ъ)дца</u> оутверждева . равно славима . слово рождшомѡ сьпрѣстолю .	<u>Събра в(о)гносъныхъ</u> <u>wt(ъ)цъ</u> . бл(а)женыи ликъ прѣслав'не . и тѣми коcтан'тине . всѣхъ <u>вльноукма ср(ъ)-</u> <u>дца</u> . оутверждева кдиноч(ъ)ст(ъ)на словословити . сь рождшимъ слово сьпрѣстолю .	<u>Събралъ еси</u> <u>в(о)гносныхъ</u> <u>wt(ъ)цъ</u> . блаженыи ликъ прѣславно и тѣми квинcтантине . всѣмь <u>wбоуреваемая</u> <u>срд(ъ)ца</u> оутвердилъ еси . единочъстна словословити рождшомоу слова . и сьпрѣстолюна .
Жива быс(тъ) вѣроу . wсоуждыше се поклонити се . ч(ъ)ст(ъ)номоу гробоу б(о)жию . прилежно изиска . животворца кр(ъ)ста . тѣмь же прикѣт ц(а)р(ъ)ство небесноу клено .	Вѣровав'ши къ г(оспод)оу живоу . бытик подающаго всѣмь . мръзъкыхъ соукт'ныхъ идоль . мр'твотворещаго <u>wложи(!)</u> <u>слоужениа</u> . прикѣт радоcтъно ц(а)р(ъ)ство каѣно неб(е)сноу .	Вѣровав'ши въ г(оспод)а жива . иже надъ всѣми соущаго мръскыхъ и соукт'ныхъ идолъ мрътвнаа <u>wt[ъ]риноула еси</u> <u>слоужениа</u> и прикла еси радоcтъно ц(а)р(ъ)ство клено н(е)б(е)сноу .

----- <u>Зврачоуи неицелно</u> <u>болеща гризеникъмъ</u> <u>лютѣ</u> іако оуіазвлено неприіазно ср(ѣ)дце моѣ . <u>д(ѣ)во</u> твои цѣльбѣ спод(о)- би и сп(а)си . въ те надѣющаго се . <u>чистимы м(о)литвами</u> <u>си</u> . ко(н)д(акъ) . глас(ѣ) . ѿ. Костандинъ д(ѣ)н(ѣ)сь съ мат(е)рию кленою кр(ѣ)сть вѣывалякта . всѣвѣрнождрѣво всѣх(ѣ) юдекъ събирающе . вроужикъ великок въ бранехъ . велико ц(а)ремъ пави се знаменикъ страшно кр(ѣ)сть истинны .	----- <u>Зврачоуи неисцѣл'на</u> <u>болеща</u> и гризеникъмъ лютѣ оуіаз'влено . неприіаз'нѣн'но ср(ѣ)дце моѣ <u>д(ѣ)во</u> . и твоѣ спод[о]би <u>цѣл'бы</u> и сп(а)си ме . тебѣ надѣющаго се . <u>прѣч[и]ста</u> твоими <u>м(о)л(и)твами</u> . ко(н)д(акъ) . глас(ѣ) . ѿ. Костан'тинъ д(ѣ)н(ѣ)сь съ м(а)т(е)рию клѣною . кр(ѣ)ста павляктъ в'сеч(ѣ)ст(ѣ)- нокъ дрѣво . все же жиди приводеши кдинъ июда то приносить . нас(ѣ) во ради показа се знаменикъ великъ прѣвѣч'ны и страш'ныи .	Роукою ти вкрѣмѣми словѣ невѣдѣніа глоубокоуію тьмоу и лютааго безбожиа воуроу иже тобою ц(а)рствовавши и вт[ъ]риноуше и дондоше къ тихымъ . благочѣстиа пристанищемъ радоующе се . <u>Ицѣли неицѣлно</u> <u>недоугоующе</u> и раноу лютѣ оуловивши се лоукаваго . ср(ѣ)дце моѣ <u>утроковице</u> . и твоѣмъ <u>ицѣлению</u> сподоби и сп(а)си ме на те надѣющаго се <u>молаба си</u> <u>прѣчиста</u> . ко(н)д(акъ) . глас(ѣ) ѿ.под . д(ѣ)ваа д(ѣ)н(ѣ)сь . Квнстант'инъ д(ѣ)н(ѣ)сь . съ матерію еленою кр(ѣ)стъ павлѣтъ . всечѣстное дрѣво все іоудекъ призвавши . вроужие бѣ кстъ въ бранехъ ц(а)ремъ . насъ во ради пави се знамение великъ прѣвѣчное ѿжасное . икос(ѣ) .
--	---	--

-----	-----	Кѡнстантїна вѣрнїи сѣ матерїю почѣтѣмъ прор(о)ка сами словеса послоушающе на кедрѣ и певки и кипаристѣ . имже стр(а)сти послѣдоваше . и всоу приноудише їоудѣкѣ . показа ти людемъ великое ѡправданїе . сѣкръвено с завистию и рвеньїемъ тѣхъ сїк показаше ѡт[ъ] нихъ(ъ) . сего ради всѣмъ повѣдоносно гави се . знаменїе велик прѣвѣчно оужасно .
п(ѣ)с(ьнъ) . ѿ. Дѣти кѡренскїи . въ пеще вѣвръжены .	п(ѣ)с(ьнъ) . ѿ. ірмос(ь) . Дѣти кѡрѣискыи въ пещи поправше пламень . дръзнувшє и на росоу ѡг(ь)нь прѣложьше поахоу бл(аго)с .	пѣс(ьнъ) . Дѣти еврейски въ пещи поправше пламень . дръзнувшє и на росоу ѡгнь прѣложше въпїахоу . бл(аго)с(лове) .
Повеленїа твоа хране . повеленїа законѣ ти . <u>безаконїхъ[ъ] же разори</u> <u>ѡплъченїа</u> выпиты бл(аго)с(ло)въ .	Повеленїа твоа <u>хране</u> . повиноує се костанѣтинъ законоу ти . <u>безаконѣна разори</u> <u>плъченїа</u> . въпик г(оспод)и б(ож)е бл(аго)с(лови) .	Твоа повелѣнїа <u>сѣхранѣк</u> . наслѣдѣствова твои законѣ кѡнстантїнъ . тѣмже <u>безаконоујуцихъ</u> <u>низложи ѡплъченїа</u> . въпїю тебѣ г(оспод)и . б(ож)е бл(аго)с(ло)вень кси .

Дрѣво извалькъше
всѣдостославно из гроба
пагѣбиа . погребено
завистию намъ wt(ь)-
крикши . посипак
все бѣси погоубывъ .
бл(агослове)нь б(о)ж(е) .

Създанъ
добродѣтаник
ср(ь)дца . цр(ь)кви
б(о)жита . клена . цр(ь)кви
кмоу създаниа . с(ве)-
ценьства . идеже . пльтию
стр(ас)ти пр(ѣ)ч(ис)тою
за ныи .

бо(городочнь) .
Болею съгрѣшихъ .
и поравоти се злю
вбичаю и вбичнѣи ти
м(и)лости притекаю .
сп(а)си ме пр(ѣ)ч(и)стаа
б(огороди)це .

п(ѣ)с(ьнь) . ѿ . ермос(ь) .
Сѣдми седмицею .
м(оу)ч(и)тель
б(о)гочтьцемъ люте .
яко раждеже силоу .
сп(а)сьнихъ . видевь .
творцоу изба .

Създа дѣтани б(о)ж(ь)
ствьными . ср(ь)дце
си цр(ь)квь б(о)жию
клена . и цр(ь)кви
кмоу . свщен'ныик
създа . идѣже стр(а)сты
прѣч(ь)стык пльтию
нас(ь) ради . прѣтрыпѣ .

бо(городочнь) . Болею
свою съгрѣшак . и
поравощень злыми
вбичани . и къ
вбич'нѣи м(и)л(о)сти
типритѣкаю . неначакама
сп(а)си ме пр(ѣ)ч(и)стаа
б(огороди)це .

п(ѣ)с(ьнь) . ѿ . ермос(ь) .
Протавакнааго на
горѣ с(ве)тѣи . и въ
коупинѣ вг'ньнѣи .
д(ѣ)в(и)чьскѣю моистѣ-
вви таино явльшааго .
г(оспод)а понте .

Дрѣво кже всѣхъ
извалкъшее
досточюдне из рова
погыбѣли . погребеное
завистнѣ . намъ
wt[ъ]криваеши .
погребшее бѣсы
всегоубиетелнык въ
вѣкы .

Дѣтани
б(о)ж(ь)ствьными
създааа еси . ср(ь)дце
свое цр(ь)к(в)ь б(о)гови
елено . и храмъ с(ве)-
ценны томоу създааа
еси . идеже пльтию
прѣчистык насъ ради
подѣктъ страсти .

Нравомъ своимъ
съгрѣшаю и
поравощень
безмѣстными
вбичани . къ вбичнѣи
твоеи н(ы)нѣ притѣкаю
милости . wt[ъ]чаанна
сп(а)си ме прѣс(ве)таа
б(огороди)це .

пѣс(ьнь) . ѿ . ермос(ь)
Сѣдмь седмицею
пещь хладѣискы
м(оу)ч(и)т(е)ль
б(о)гчъстивыми лютѣ
раждеже силоу
лоучшею сп(а)сенык
видель . творцоу
избавителю въпаше
дѣт(и) .

Ико форфироу
славне . прѣоу^{краси}
се . м(и)лостію . и
вѣнцемъ оу^{краси} се .
и дѣтелномъ оумомъ
прѣ^дложень wt[ь]
земел(ь) . и на вишнее
ц(а)р(ь)ство поидеши .
дѣти бл(аго)с(ло)вите .

Ико дивна любовь
твоя . и въразъ
б(о)жествыны . славна
клено женьска похвало .
мѣста дошедши такоже
пр(ѣ)ч(ь)стною
стр(а)сть приемъши .
вл(а)д(и)це всѣхъ
сп(а)соу . цр(ь)кви все
добротамы оукрашаша
поюще . дѣти бл(аго)-
словите .

Ико форпирою
слав'не прѣоу^{краси}
се . добродѣтели
свършенимъ
оумомъ . и прѣблажень
wt[ь] зем'ле въ
выш'нек ц(а)р(ь)ство и
покси дѣт .

Беселецоу се
зреще . съ с(ы)номъ
те б(о)гомощдримъ
слав'на кѣтно въ
б(о)жи ц(а)р(ь)ствѣ
х(ри)с(т)авеличакмъ . ваю
ч(ь)ст(ь)нокъ праздыство .
павльшаго намъ паче
лючъ сл'ньч'ныихъ .
нас(ь) просвѣщающаго
вѣр'но поющаго
вѣр'но поюще дѣти
бл(аго)сл(о)в(и)те .

Ико багрѣницею славне
wdѣав се милованикмъ .
и тако же хламидою
доброу кротостію .
вѣнцемъ оу^{краси}
се добродѣтели .
свършеномъ . оумомъ . и
прѣставл се wt[ь] земле
къ выш'нимъ ц(а)р(ь)-
ствомъ зове ти с(ве)-
ценникъ въспоните людик .

Беселецоу се
видеше . съ с(ы)номъ
те б(о)гомощдримъ .
слав'на елена въ
б(о)жи ц(а)рствѣ .
х(рист)а величаетъ
иже вашъ чьстныи
праздынкъ показавшаго
намъ . паче заре
сл(ь)ньчныи нас(ь) .
wзаривши . вѣрно
поющее . людик
прѣвзно .

Ико чудно же сланик
твое . и въразъ
б(о)ж(ь)ственныи .
славнаа елено . женамъ
похвало . мѣста
бо дошъдъ . паже
чьстныи стр(а)-
сти подъямшоу .
вл(а)д(ы)кы всѣхъ .
храмы добротами
оу^{краси}ла еси въпиущи .
людие прѣвзноси .

бо(городочьнь).

Д(оу)шевнѣи ми
учи . многими
прѣстоупленьми
вслѣпленѣи .
 б(огороди)це
 просвѣты . и оумъ же
 ми оумири . и ср(ъ)-
 дце . м(о)лю ти се .
възмоущенно стр(а)-
стъми различними .
 сп(а)си ме . поюща
 бл(аго)с(ло)ви .

п(ѣ)с(нь) . ѿ.
 Оудиви се оубо ѡ семь
 небо и земля . ꙗко
 б(ог)ъ плътию пави се .
чрѣво же твоѡ ширше
небьсь сѣдѣла .

Гробъ идеже
 лежить с(ве)щенно
 и ч(ъ)ст(ъ)нокъ ты
 тѣло коньстандине .
 снание с(ве)тини
 и цѣломоудрьно .
 приходящаго точить
 стр(а)сть и тьмоу
 вт[ъ]ганѣк . свѣтомъ
немрачнымъ просвѣщан
въсхвалляющихъ те .

бо(городочьнь).

Д(оу)шевнѣи ми учи
 многими прѣстѣпленн
 вслѣпленѣ .
 б(огороди)це просвѣти .
 оумъ ми оумири и
 ср(ъ)дце . м(о)лю ти се
възмоушакмо стр(а)-
стъми различними и
 сп(а)си ме поюща дѣт .

п(ѣ)с(нь) . ѿ. irmos(ъ) .
 Възвеличимъ те
 непорочноую
 м(а)т(е)рь х(ри)с(т)а
 б(ог)а н(а)шего . юже
 всѣни д(оу)хъ прѣс(ве)-
 тыи . тебѣ величакмъ .

бо(городичьнь) .

Д(оу)ше моеѡ учи .
 многими прѣстоупленн
 вслѣпленѣи .
 б(огороди)це
 просвѣти . ѡмъ ми
 оумири . и ср(ъ)дце
 молю съсѣмдщено
сластьми
многосбразными . и
 сп(а)си ме выплюща .
 с(ве)щенни . поите люд .

пѣс(нь) . ѿ. irmos(ъ) .
 Ѧдиви се ѡ семь
 и б(ог)ъ и земли
 Ѧжасьше се конци ꙗко
 б(ог)ъ чл(о)в(ѣ)комъ
 пави се плътию . и
чрѣво же твоѡ быс(тъ)
пространнѣ
н(е)в(е)сѣ . тѣм те
 б(огороди)це агт(е)лѣ и
 чл(о)вѣ)къ ти чинонач .

Гробъ идеже
 лежитъ с(ве)щенное
 константїне . и
 чьстьное тѣло твоѡ .
 зарею б(о)ж(ъ)ствьныхъ
 ицѣленїи свѣтло
 пристоупающимъ
 всегда истачаетъ .
 страстемъ различнымъ
 тмоу вт[ъ]гонен
свѣтомъ
невечернимъ . просвѣщак
въсхвалляющее те .

С(ВЕ)ТО СКОНЧАВЪШИ

ЖИЗНЬ СВОЮ СЪ
с(ве)тими вес(е)ле
се . с(ве)щениа сидени
въшиее . ѡт[ъ] тоудоу
ицелениа всегда .
истачакиши рѣки .

БЕЗ НАЧЕЛА . И

БЕСМ(Ь)РТИ ІАКО Ц(А)РОУ .
и ц(а)р(ь)ства вишнаго
спод(о)би се . кгоже
древле ѡправда на
земли ц(а)рствовать
г(оспод)и . давъзлюбавша
цѣломоудрьно
кленоу с(ве)тоую . и
константина великаго .
кгоже м(о)литвами .

С(ВЕ)ТОСТИЮ

СИ СКОНЧАВЪШИ
ЖИЗНЬ . съ с(ве)тими
н(ы)на веселиши се .
св(е)щениа испльнь
бывъши и просвѣщени
и цѣлени всегда . тѣмъ
истачакиши рѣки . и
стр(а)сти потаплакиши .
клѣно бл(а)женаа . и
нападеши д(оу)ше наше .

БЕЗЪ НАЧЕЛЪНЕ

БЕСМРЪТНЕ Ц(А)РОУ
ц(а)рства вышнаго
спод(о)бы . іако же
древле бл(а)гоч(ь)стиѣно
ѡправда на земли
ц(а)р(ь)ствовати
г(оспод)и . тебе
възлюбавшек . въ
истиноу с(ве)тоую . и
костантина великаго .
кюже оучедри ни есе
м(о)л(и)твами

Всѣхъ творца и ц(а)-
ра зачньши въ чрѣвѣ
д(ѣ)в(и)це ты породи и
се н(ы)на іако ц(а)роу
ѡ десноую томоу
прѣд(ь)стоиши тѣмъ
м(о)лимъ ты се . ѡт[ъ]
шоукк ме чѣсти избави
въ часъ соудъныи .
десныхъ ме ѡбѣщахъ
причти .

С(ВЕ)ТЪ СВОЮ СКОНЧАВШИ

ЖИЗНЬ . съ с(ве)тыми
н(ы)на . въселила
се кси . с(ве)щениа
и сильнь бывши . и
просвѣщеніа . тѣмъ
же ицѣленіи всегда
истачакиши рѣки и
страсти потаплѣши
елено блаженаа . и
нападеши д(оу)ше наше .

ПРѢБЕЗНАЧЕЛНЕ

БЕСМРЪТНЕ
Ц(А)РОУ ц(а)р(ь)ствію
вышнемоу сподобилъ
еси . ихже бл(а)гочѣстно
древле ѡправдалъ
кси на земли . еже
ц(а)р(ь)ствовати
г(оспод)и те възлюбавшю
чисто . еленоу
с(ве)тоую и великаго
константина ихже
м(о)л(и)твами всѣхъ
ощедри.

Всѣхъ ц(а)ра и творца
заченьши д(ѣ)во
родила еси . и се нинѣ
іакоже ц(а)р(и)ца ѡ
десноую сего чистаа
прѣдстоиши . тѣмъ же
молю те шоукк чести
избави ме въ часъ
пра(!) . и деснымъ
ѡбѣщахъ причти .

свѣт(ильнѣ) .

На небес(ѣ)хъ гавльшоу
се кр(ь)стоу . на
варьвари победоу гавивъ
прѣмоуδροмоу
костандиноу .
н(ы)нѣ х(ри)с(те)
подаждь(ь) . кралю
н(а)шемоу мироу .

свѣт(ильнѣ) .

Не ѡт[ь] чл(овѣ)къ
быс(тъ) за чл(овѣ)къ
званъ нь тако паоулю
прѣжде анг(ѣ)ломъ
свыше . ѡ костан`тине
великъ . вѣрнымъ
похвало . ц(а)ремъ
сл(а)вам(о)лих(ри)с(т)а .
избавиты се моуки вѣ-
рою славецимъ .

на стихъ . въ ѡхъ . .Г.
с(ве)тѡмъ гл(а)съ . ѿ.
под . о прѣславнок
чюд(о) .

Цар(ь)ствоуки
тварию покор`ливок
проз`ре бл(а)го
ср(ь)дце твою прѣмоу-
дре словес`но оулови
тебе слово словесикъ
ѡдръжима . и ѡзаривъ
твоя разоумъ .
бл(а)гоч(ь)стия
разоумомъ мирови
показаль кси . тако
сл(ь)нце златозар`но
сияни б(о)ж(ь)ствьнаго
покоушающа дѣлани .

свѣт(ильнѣ) . под . жены .

Свѣтианици просвѣ-
щъше и въселеноу
всоу . бл(а)гочьстию
вѣрою . вы гависте се въ
истиноу . б(о)говѣнчанне
константїне . и елено
славнаа . иже б(о)га
възвеличившаго х(рист)а .
пѣсньми словословимъ
дивнаго въ с(вѣ)тыхъ .

на хвал(ите) . праз въ
триѡдъ . на с(ти)хъ д(ь)-
ню слава глас(ь) . ѿ.

Сияни прѣсвѣтло .
звѣзда незаходешиа .
из невѣриа въ разоумъ
б(о)ж(ь)ства прѣтворе
се . възведень быс(тъ)
ѡс(ве)тити люди и
градъ . и въразъ
кр(ь)ста на н(ѣ)б(ѣ)-
сноу зрѣль кси .
оуслышалъ еси ѡт[ь]
тоудоу симъ повѣждаи
врагы свои . ѡноудоу
же прїемъ разоумъ
д(о)уха . с(ве)щенникъ
бывъ и ц(а)рь . мастию
оутвердиль еси
цр(ь)квѣ х(ристо)воу
православныхъ ц(а)рей
ѡт[ь]ць . емоу же и
рака ицѣлениа точитъ .
кннстантине равноап(о)-
с(т)оле . съ м(а)т(ѣ)рию
б(о)гомодоу . моли се
ѡ д(о)ушахъ нашихъ .

	сѡвѣна . сл(а)ва и н(ы)на . б(о)гъ . троп(арь) и ѡтп[ѡ]с[тъ] .	сѡв(а) глас(ъ) . ѿ. Нѣ ѡт[ъ] чл(о)в(ѣ)къ званиѣ приклъ еси . нѣ такоже чюдныи павѣлъ . прикт же паче сѡвнѣ сик сѡвѣше . кѡнстантїне ап(о)с(то)ле ѡт[ъ] х(рист)а б(о)г(а) и бо знаменїе кр(ъ)ста на н(е)б(е)си оузрѣвъ . и тѣмъ оуловленъ бывъ яко добраа ловитва . симъ побѣдитель на видимикъ врагы . явилъ се кси непобѣдимъ тѣмъже м(о)лимъ те . яко м(о)л(и)твѣника тепла . земнорѡднїи по достоанїю . памет(ъ) твою почитающе . съ дрѣзновеникомъ просити намъ просвѣщенїе . ѡцѣщенїе и велию м(и)л(о)сть .
--	---	---

THE REVERENCE OF ST. CONSTANTINE AND HELENA IN MEDIEVAL SERBIA
(ACCORDING TO SERBIAN 13th AND 14th CENTURY MENAIA)

TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ

The service to the Holy Emperor Constantine and his mother Helena was included in the oldest Serbian menaions of the 13th and 14th century. The oldest copies are preserved in the manuscripts #361 of the SASA Archive and #627 of the collection of the National Library in Belgrade. A third service has also been included in this analysis, namely the one from the manuscript #145 of the Hilandar Monastery collection. The Hilandar service is dated to approximately same time as the one in the National Library collection. This paper offers a comparison of the three texts according to their structure and contents as well as the textological traits of the copies. For a better overview all three versions of the service to Saint Constantine and Helena have been published parallelly with an emphasis on the most prominent textological differences. Of course, some other questions regarding the differences between the translations remain to be discussed in some future studies. Moreover, the published copies offer an overview of the possible choices of hymnographic text for the service in question. The relationship between the services NBS #64 and Hilandar #145 is of particular interest as it demonstrates that the Serbian liturgical practice of the 14th century allowed an equal use of menaions that both differed in contents and combined new texts with older and newer translations that had been included in this service since mid-13th century. The texts analyzed in this paper reveal a notable variety within the Serbian liturgical practice prior to the introduction of the Jerusalem typicon.

Keywords: Emperor Constantine, Helena, Christianity, service, manuscript, menaion, transcript, textology.

ЛИТЕРАТУРА

- Averil – Hall 1999: Averil, C. - Hall, S. G., *Life of Constantine*, Oxford 1999.
- Barnes 1981: T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Cambridge, Mass. 1981.
- Богдановић 1978: Д. Богдановић, *Каџалої ћирилских рукојиса манасџира Хи-ландара*, Београд 1978.
- Богдановић 1982: Д. Богдановић, *Инвенџар ћирилских рукојиса у Јуџославију (XI–XVII век)*, Београд 1982.
- Burchardt 1983: J. Burchardt, *The Age of Constantine the Great*, Berkeley 1983.
- Eusebius 1902: Eusebius. *Werke. Erster Band. Über das Leben Constantins, Constantis Rede an die heilige Versammlung, Tricenntis, Rede an Constantin*, Hrs.im Auflage der Kirchenväter–Commision der Königl. Preussischen Akademie der Wissenschaften von Ivar A. Heikel, Leipzig 1902.
- Eusebius von Caesarea 2007: Eusebius von Caesarea, *De Vita Constantini (Über das Leben Konstantins)*. Hrs. B. Blackmann, H. Schneider, Brepols: Turnhout 2007.
- Мирковић 1961: Л. Мирковић, *Хеорџолоџија*, Београд 1961.
- Palma Digeser 2000: E. de Palma Digeser, *The Making of a Christian Empire: Lactantius and Rome*, London 2000.
- Стефан Првовенчани 1988: Стефан Првовенчани, *Сабрани сџиси*, Београд 1988.
- The Cambridge Companion to the Age of Constantine* 2006: *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, New York 2006.
- Штављанин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986: Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Ојис ћирилских рукојиса Народне ди-блиоџеке Срдије*, Београд 1986.

UDC 093:929 Вуковић Б.
655:929 Вуковић Б.
093(=163.41)"15"

ИЗМЕЂУ ПАТРИОТИЗМА, ПОБОЖНОСТИ И ТРГОВИНЕ: МОТИВИ ИЗДАВАЧКЕ ДЕЛАТНОСТИ БОЖИДАРА ВУКОВИЋА

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ*

Айсѝпракѝ: Преиспитивањем историјских извора који сведоче о животу и раду Божидара Вуковића установљено је да су представе о мотивима његове издавачке делатности у досадашњој историографији по правилу почивале на поједностављеном тумачењу колофона његових издања. Уобличене током XIX века под утицајем историзма, те представе имале су снажан утицај на потоњу научну историографију, у којој је Вуковићев издавачки ангажман првенствено тумачен у светлости патриотизма и побожности. Разматрањем података из непосредних и посредних извора, променом угла посматрања и применом интердисциплинарног приступа, што подразумева сагледавање поменутог проблема у контексту ширих идејних и друштвених оквира у којима је Вуковић живео, долази се до знатно сложеније слике о мотивима Вуковићеве издавачке делатности, а међу њима је, поред патриотизма и побожности, могуће препознати и предузетничке аспекте.

Кључне речи: Божидар Вуковић, стара српска штампана књига, штампарство, богослужбене књиге, издаваштво, записи, колофони, патриотизам, задужбинарство, приватна побожност, завештање, Венеција.

Поимање мотива издавачке делатности Божидара Вуковића у досадашњој историографији¹ било је умногоме временски условљено и углавном утемељено на некритичком преузимању података које су пружали записи из предговора Вуковићевих штампаних издања.² То је довело до стварања исконструисане слике, у коју су најчешће уграђивани

* Мирослав А. Лaziћ, Одељење за археографију, Народна библиотека Србије, Београд, miroslav.lazic@nb.rs

¹ Искрпна библиографија о Божидару Вуковићу публикована је у: Маринковић 1989.

² О предговорима и говорима Вуковићевих издања: Синдик 1986, 117–130. За функционалне и стилске одлике предговора и говора Вуковићевих књига: Грковић-Мејдор 2012, 27–36.

идеје и феномени епохе, као и идеолошка полазишта и методолошка условљеност истраживача. Поставља се питање у којој мери је, приликом интерпретације, могуће ослонити се на ту врсту историјско-литерарних извора без критичког приступа,³ будући да записи из колофона штампаних књига у основи представљају типизирану форму преузету из рукописне традиције.⁴ Постојање уобичајених реторичких формулација заснованих на библијским цитатима, побожан тон, скромност, начин датације и остале особености јесу општа места која одликују записе из колофона како рукописних тако и старих штампаних књига. С друге стране, на основу упоредне анализе предговора и поговора Вуковићевих и каснијих ћирилских књига штампаних у Венецији до средине XVII века, може се уочити њихова велика међусобна сличност у структури и садржини, али и зависност од колофона старијих цетињских издања, који су, у знатној мери, служили као текстуални предлошци. Поред тога, требало би имати у виду и то да сâм издавач или уредник дѐла, као аутор записа из колофона,⁵ одабира податке којима жели да репрезентује себе и свој издавачки подухват. Такви записи неретко одступају од објективне реалности и прерастају у вешто смишљене конструкције, наменски уклопљене у општеприхваћену идејну и стилско-морфолошку матрицу. Потпуним ослањањем на њих, без неопходног критичког приступа, истраживачи стварају нову конструкцију, коју Пјер Бурдије назива *l'illusion biographique*.⁶

Да би се стекла објективнија слика о мотивима Вуковићеве издавачке делатности, нужно је том питању приступити са знатно ширег аспекта и одговоре на њега не заснивати искључиво на подацима из колофона. Најпре, неопходно је обухватити све релевантне историјске изворе, међу којима се посебно издвајају два сачувана тестамена Божидача Вуковића.⁷ Ради што потпунијег разумевања Вуковићевог понашања и менталитета, неопходно је сагледати и његов друштвени

³ Синдик 1985, 12–16.

⁴ Уопштено о записима: Ђоровић 1910, 1–60; Трифуновић 1990, 78–91; Синдик 1994а. О књижевним одликама записа из колофона: Синдик 1986, 117–130; Синдик 1994, 49–56. О језичким особеностима записа из колофона: Ђрковић-Мејџор 2012, 27–36; Савић 2012, 159–179.

⁵ О питању ауторства записа у предговорима и поговорима на примеру цетињских издања: Савић 2012, 159–179.

⁶ О овој често прештампаваној и превођеној студији: Reed-Danahay 2005, 22 и даље.

⁷ Тадић 1963, 337–360.

статус у венецијанској средини раног XVI века.⁸ С обзиром на недостатак непосредних података, драгоцену помоћ у том погледу пружају студије произашле из систематског истраживања извора из најважнијих венецијанских архива – пре свега нотарских списа и опорука досељеника са источнојадранских обала и из залеђа⁹ – које представљају чврсту основу за даљу компаративну анализу. На основу њих, као и на основу упоредне анализе постојећих извора, може се закључити да је Вуковић, као избегли племић чије је племство накнадно потврђено,¹⁰ репрезентативну слику о себи градио према моделу виших друштвених класа. Истовремено је своју предузетничку штампарску делатност представљао у светлости етичких система вредности венецијанског обогашеног грађанства, које је свој статус веома високо ценило и отворено се такмичило с племством.

Поред истраживања и предочавања социјалног и културног контекста, нужно је размотрити садржину и структуру Вуковићевих штампаних издања. За разлику од штампарија са српских етничких подручја, у којима су искључиво штампане богослужбене књиге намењене црквеној употреби, Вуковић, поред литургијских и требничких, издаје и молитвене и дидактичке саставе, попут *Зборника за ђушнике*. Та издања, која је Вуковић штампао у два наврата, 1520. и 1536. године,¹¹ и која ће бити популарна и код потоњих венецијанских издавача ћирилских књига, била су усмерена ка ширем кругу верника и њиховој приватној побожности, па се стога тешко могу довести у патриотски контекст, већ се у њима пре могу препознати меркантилистичке тежње Вуковића и његових следбеника.

Мотиве Вуковићеве издавачке делатности покушаћемо да про-
тумачимо с феноменолошких позиција, а оне подразумевају интер-

⁸ У то време основна структура венецијанског становништва почивала је на подели на народ (*popolo*), грађане (*cittadini*) и племство (*nobili*), док етичке норме и моделе понашања није одређивало само племство већ и богато грађанство. Уп. Schmitter 2004, 908–969, пос. 909–924.

⁹ Ćoralić 1993, 54; Ćoralić 1998, 136. Поред тога, ради компаративне анализе упутно је обратити пажњу и на следеће студије исте ауторке, које су проистекле из систематског проучавања извора венецијанских архива, пре свега нотарске грађе из Државног архива у Венецији: Ćoralić 1993a, 49–128; Ćoralić 1994, 79–98; Ćoralić 1994a, 43–58.

¹⁰ Миловић 1986, 13–26.

¹¹ Мано-Зиси 1986, 151–171.

дисциплинарни приступ. Применом таквог методолошког поступка, који обухвата анализу ширих друштвених и идејних оквира у којима је Вуковић живео, уз критички приступ примарним изворима и укључивање оних посредних, могуће је створити објективнију представу од досадашње и разлучити накнадно створену идеализовану слику од Вуковићевог реалног лика.

БОЖИДАР ВУКОВИЋ ИЗМЕЂУ ИСТОРИСТИЧКЕ КОНСТРУКЦИЈЕ И НАУЧНЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ

Идеја о патриотизму као основном мотиву који је подстакао Вуковића да оснује штампарију у Венецији уобличена је под окриљем ране историографије XIX stoleћа, која се знатним делом развијала изван научних оквира. У њој су Вуковићева личност и његова издавачка делатност тумачене претежно са становишта тадашњих актуелних идеја историзма, које су у први план истицале национални концепт патриотизма.¹² Такав развој наговештен је већ у предговору књиге *Еѣика или философія наравоучиѣлна љо сисѣми ї. љрофесора Соави* Доситеја Обрадовића,¹³ где се Вуковић први пут помиње као штампар и издавач српских ћирилских књига. Тим поменом, након вишевековног колективног заборавља, Доситеј поново уводи личност Божидара Вуковића у историјско памћење и, у складу са идејама о националној обнови, његов издавачки ангажман првенствено сагледава као патриотски подухват:

Нек учини љубов наша чудо и нека воздвигне из гроба заборављења благо име Божидара Подгоричанина. Који при паденију последње славе србске, то јест Херцеговине даде од свога имјенија у Млетци содјелати штампу, и различне церковне штампати књиге: И тако с крепким својим благодјетелним раменом подупре и сачува од паденија како благочестије тако и име рода свога. Устани! О устани! И обнови се и процветај предрого име Божидару! Благоверност потомка твоји неће оставити име твоје истъбенију. Радуј се благодјетељна, отеческа, блага душо! Ти ниси умерла: Зашто има и сад Божидаровића, који по стопама твојим ступати желе. Божидар значи Теодор.¹⁴

¹² О националном концепту патриотизма: Симић 2012, 356–363.

¹³ Обрадовичъ 1803.

¹⁴ Обрадовичъ 1803, 7.

Може се уочити да Доситеј Обрадовић основне податке о Вуковићу преузима из предговора и поговора његових издања штампаних у Венецији, тумачећи их у складу с културним и идејним струјањима свога времена. Сличан истористички приступ у сагледавању Вуковићевог имена и дела појављује се и код Ивана Кукуљевића-Сакцинског. У тексту *Тискари јуџославенски XV. и XVI. века*, у оквиру поглавља *Књижевност и умјетност*,¹⁵ поред података из Вуковићеве биографије, при чијем се навођењу не уочава разлика између њега и Божидача Горажданина, Сакцински износи и став да је управо захваљујући Вуковићевим књигама сачуван „славенски“ језик у „источној цркви“, а „шњиме и крстјански закон у турској Царевини“.¹⁶ Дајући опште закључке о Вуковићевој издавачкој делатности, коју тумачи као патриотски чин у функцији очувања верског и националног идентитета, Сакцински пружа исконструисану слику Вуковићеве личности, засновану на преношењу актуелних идеја и вредносних система на раздобље о којем говори:

Божидар је живио само за свој дом и народ. Он потроши велику страну свога иметка на корист свога рода и на уздржање своје цркве и народности. А за толике жртве доби он мало хвале од свога народа. О њему се знаде само онолико, колико стоји побиљежено у његових или његовог сина књигах. Досада си не узме нитко труда да о његовом животу штогод напише. И дочим други народи подобним људем огромне споменике подижу и њихове слике у Пантеоне стављају, Божидару су једини споменик преостави плодови његове неуморне радње...¹⁷

Ставови Сакцинског, уз измишљене појединости из Вуковићеве биографије, у највећој мери понавља и Милош Радојчић у тексту *Најстарије шћамјарије у србском народу*, који је штампан у више наставака у листу *Погунавка*.¹⁸ Позивајући се на Сакцинског, који наводи да се Вуковић „одрекао сваке сујете и светске славе, и посветио сав свој живот своје народу“, Радојчић доноси и исконструисану генеалогiju Божидача Вуковића, која, по њему, не само што води порекло од „деспота

¹⁵ Kukuljević-Sakcinski 1851, 130–135.

¹⁶ Kukuljević-Sakcinski 1851, 131.

¹⁷ Kukuljević-Sakcinski 1851, 132.

¹⁸ Р(адойчићъ) 1857, 248–249.

Србског“ већ је и повезана с византијским царским династијама Анђела и Комнина.¹⁹

У потоњој научној историографији, у којој је интересовање првенствено било усмерено на библиографске и археографске теме, поједини аутори донекле су се дотицали и питања која се односе на издавачку делатност Божицара Вуковића, као и на његове побуде за издавање ћирилских књига штампаних на старословенском језику српске редакције.²⁰ Ти радови само су делимично донели објективнију слику о овом питању јер су и ставови њихових аутора углавном били изграђени на основу дословног преузимања података из колофона. Тако у тексту *Сјаре српске шћамјарије* Љубомир Стојановић цитира поједине делове предговора и поговора Вуковићевих књига, наводећи, између осталог, и његову намеру да православне храмове, опустошене током турских освајања, снабде неопходним литургијским књигама и другим богослужбеним саставима.²¹ Свакако најзначајнији допринос на том пољу пружа књига Дејана Медаковића *Графика српских шћамјаних књија XV–XVII века*.²² Разматрајући карактер старих српских штампарија, Медаковић у њој наводи да су Вуковићеви мотиви за оснивање штампарије у Венецији били слични Црнојевићевим, те у први план истиче побожност и љубав према отаџбини. Позивајући се

¹⁹ Р(адочичић) 1857, 248. Иначе, сам Вићенцо Вуковић позива се у *Псалтиру с њоследовањем* из 1546. године, мешајући чак и имена историјских личности, на измишљену генеологију, према којој његова породица води порекло од Константина Великог: „...да се угледам, према својим могућностима, на претке који потичу од племена побожних владара српске земље, од Белога Константина Првог, почев од побожног и првог хришћанског цара, до времена славног Вука деспота, и Бранка Вуковића, и Стефана деспота, како се налази у родослову краљева и царева српских“, в. Синдик 1996, 87 (*Псалтир с њоследовањем* 1546, Предговор, 1546. године у Венецији, 2а–2б). Измишљене генеологије појављују се и у старим српским летописима (Радочић 1955а, 130), а представљале су опште место у служби доказивања племенитог порекла или владарског легитимитета. Тако је, примера ради, и гроф Ђорђе Бранковић тврдио да је потомак Вука Бранковића из Подгорице, некадашњег господара Херцеговине, Срема и Јенопоља, као и потомак Ђорђа Бранковића, господара Илирије, великог војводе Горње и Доње Мизије и других земаља (Радонић 1911, 352–353). За примере таквог стварања генеалогских лоза код Хабзбурговаца: Симић 2012, 209–211.

²⁰ О језику ћирилских штампаних књига: Младеновић 1994, 7–12; Младеновић 1996, 49–57; Младеновић 1993, 33–42; Јовановић 1994, 53–60.

²¹ Стојановић 1902, 284.

²² Медаковић 1958.

на предговоре и поговоре Вуковићевих штампаних издања, у којима су претежно наведени религиозни и патриотски мотиви, Медаковић закључује како Вуковић штампарију „првобитно оснива готово као своју задужбину, иако постепено она добија све одређенији трговачки карактер“.²³ Другим речима, и Медаковић само покретање рада штампарије у Венецији сагледава као чин задужбинарства и посматра је као штампарију меценатског типа, али у њеном каснијем деловању назире и трговачке побуде.²⁴ У потоњим студијама и чланцима, чак ни након објављивања веродостојнијих извора везаних за Божићара Вуковића – попут његових тестамената²⁵, као и архивске грађе која осветљава његов живот и јавно деловање²⁶ – та питања нису била у жижи интересовања већине аутора. С друге стране, они аутори који су их се успут дотицали углавном су се, у мањој или већој мери, ослањали на Медаковићеве закључке, најчешће наглашавајући патриотску и верску компоненту.²⁷ Изузетак, у извесном смислу, представља текст Симе Ђирковића *Ђириличко шћампарсџиво и кулџура балканских Словена*,²⁸ у којем се аутор, сагледавајући Вуковићеву издавачку делатност у контексту штампарске продукције у Венецији, осврће и на предузетничке и трговачке аспекте његовог издавачког ангажмана.²⁹

БОЖИДАР ВУКОВИЋ КАО ПАТРИОТА

За разлику од савременог схватања патриотизма, сагледаног првенствено из перспективе националних идеологија новијег доба, идеја о отаџбини током раног новог века, знатно пре формирања модерних националних држава, почивала је на другим основама.³⁰ Реч је била о широко схваћеном појму под којим се подразумевала припадност одређеном подручју (граду, региону или држави), али и породици,

²³ Медаковић 1958, 30.

²⁴ Медаковић 1958, 30.

²⁵ Тадић 1963, 337–369.

²⁶ Сковран 1977, 78–85; Милошевић 1986, 215–333; Миловић 1986, 13–26.

²⁷ Лексикон 1994, 81.

²⁸ Ђирковић 1996, 15–32.

²⁹ Ђирковић 1996, 20–24.

³⁰ О идеји патриотизма у раном новом веку, а посебно у италијанским ренесансним градовима: Viroli 2003, 18–40; Симић 2012, 16–23.

професији, као и етничкој или верској заједници.³¹ Нарочито подстицан од хуманиста, који су ширили идеју о томе да је жртвовање за отаџбину, па и давање живота за њу, најплеменитији чин, што је с временом надишло оквиру пуке реторике, патриотизам је постао једна од најбитнијих јавних врлина припадника виших друштвених слојева, док су љубав и лојалност према отаџбини представљале мерило за оцену моралне исправности не само појединца већ и етничке или верске групе.³² Један од облика исказивања патриотизма код припадника виших друштвених слојева било је и истицање места порекла, које је придодавано уз име и презиме. Да се то није ретко догађало, већ да је било готово правило, потврђују и опорукe многобројних которских и источнојадранских племићких породица настањених у Венецији током касног средњег и раног новог века.³³ С друге стране, поред земаљске отаџбине, постојала је и идеја о оној небеској, смештеној у више сфере – ка њој је тежио највећи део европске популације који је индивидуални и колективни идентитет изводио из хришћанске вере. Стога је крајњи циљ сваког истинског хришћанина било достизање небеске патрије (*patria paradisi*), при чему су се морале избећи опасности и препреке што стоје на путу ка њој у овоземаљском животу.³⁴

Управо на тим идејним основама треба сагледавати и Вуковићев став према патриотизму, који се у највећој мери исказивао у љубави према завичају и привржености православној вери. Попут осталих патриота из редова племићких породица, и Вуковић је, наставивши се у Венецији, своје име прилагодио иностраној средини, где је постао познат под именом Дионисије дела Векија (*Dionisio della Vechia*).³⁵ Губи-

³¹ Симић 2012, 18, 23.

³² Симић 2012, 23.

³³ Čoralić 1998, 133; Čoralić 1993, 46.

³⁴ Kantorowicz 1951, 472–492; Viroli 2003, 20; Симић 2012, 37.

³⁵ О етимолошкој анализи имена и презимена Божићара Вуковића: Радуновић 1986, 27–40. Аутор у раду заступа став да је Вуковић италијанско презиме *della Vechia*, односно латинско *a Vetula*, сам конструисао повезујући га са Старчевом горицом, местом с којег је потицао и на које је желео да му буду пренети посмртни остаци. С друге стране, свакако треба истаћи и то да у данашњој науци превлађује мишљење – које је први заступао Јорџо Тадић (Тадић 1963, 347) – да је Вуковић по доласку у Венецију преузео женино презиме *della Vechia*. Уп. А. Сковран 1977, 80; Милошевић 1986, 223–227; *Лексикон* 1994, 77–81. Међутим, поред тога што је било уобичајено да припадници племства уз своје и очево име и презиме додају и име места из којег потичу (Čoralić 1998, 133), било би веома необично да је Божићар Вуковић, чији је

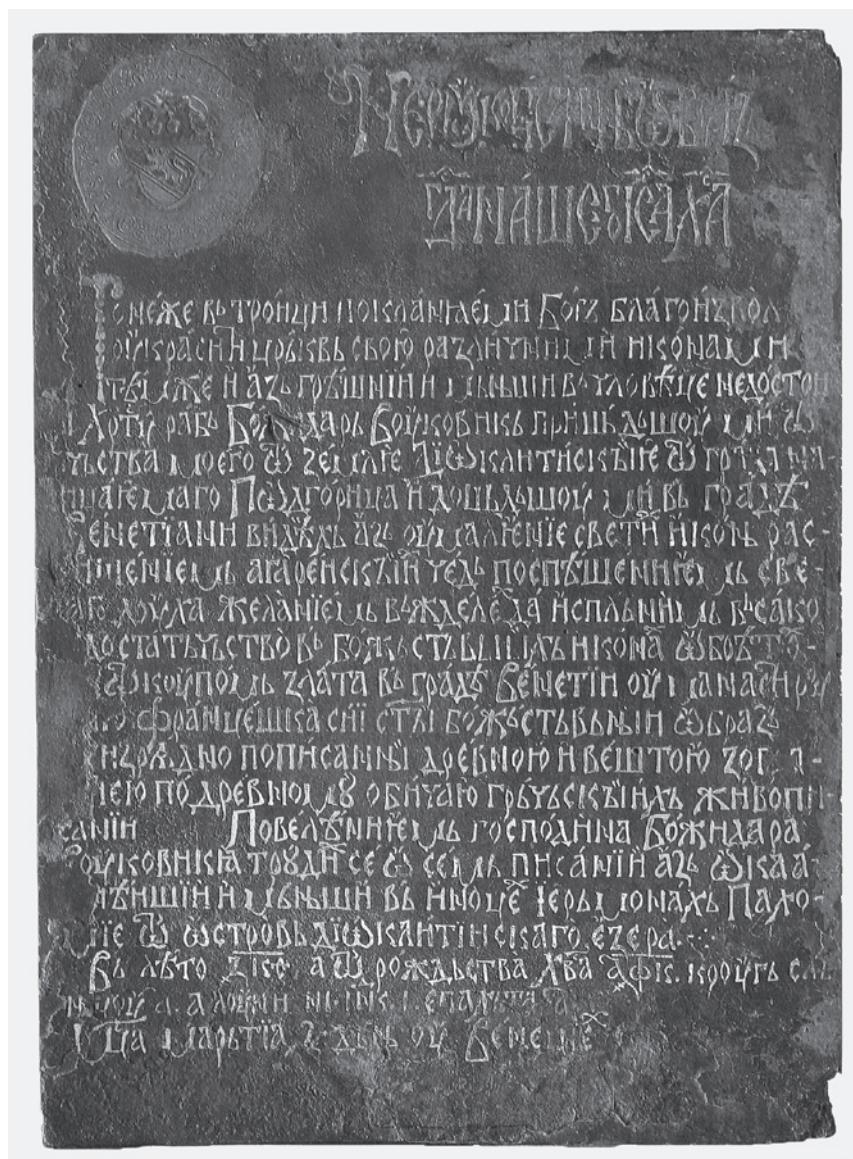
оудобѣнше ꙗбѣчаше прѣдѣше намъ
 бжтвеню ѿ тайнъ сию съврѣшатъ слѣ
 жоу • за ѿчищеніе грѣхомъ, за ѿсцѣ
 лѣніе дшѣвнымъ ѿ тѣлеснымъ стрѣ •
 Подобаѣ оубо чѣтхшомъ хѣдожнѣ въ
 нѣматъ сѡуѣсрѣдіемъ • ѿ полъзу ѿврѣ
 татѣ ѿже къспенію • данѣмъ ала не смѣ
 трыне мѣмошъ ѿ тѣщѣтѣтсе велѣнко •
Сего радѣ ѿзъ грѣшнѣн ѿ мѣншѣ въ
 члѣцѣ • Божѣ даръ въ ковѣ ѿгюрѣ,
 погорѣчаннѣ • Оубѣдѣвъ ѿко всѣ жѣ
 тѣа сего, сѣкѣтѣ ѿврѣмѣнна ѿ прѣхо
 децѣ • сѣмрѣтѣю въ сѣ прѣсѣбѣ каѣмъ •
Бывшоу мѣ тогдѣ въ запѣднѣ стрѣ
 нахъ ѿ тѣ алѣскыѣ • въ славѣнѣмъ гра
 де вѣнетѣанѣ • бѣомъ настѣвлѣемъ •
 ѿ възрѣвновахъ поспѣшеніе сѣтѣ годѣхъ •
 трѣдолюбѣзнѣ потѣщахъ се състѣвѣтѣ
 формѣ • въ ѣже бытѣ оубо годѣ въ сѣко

Као осведочени патриота, Вуковић није само тежио да надокнади недостатак литургијских књига, како је наведено у колофонима, већ се старао и о набавци икона, које су, сагледано с теолошког становишта, попут светих књига – само не речима, већ сликом – такође пројављивале истину цркве.⁴¹ Тако је Вуковић из венецијанског Манастира Светог Фрање откупио икону Нерукотвореног образа, која се данас чува у Народном музеју у Београду.⁴² Запис на полеђини иконе исписао је његов први штампар „јеромонах Пахомије от остров Диоклитијскога језера“, који, уз формулације о турским пустошењима цркава и манастира, добро познате из предговора и поговора штампаних издања, наводи и Вуковићеве мотиве за откуп иконе:

⁴² О икони Нерукотвореног образа: Мирковић 1932. Иако је у запису на полеђини иконе наведено да је Христов нерукотворени образ насликан према обичају грчког иконописа, он заправо представља западноевропску иконографску формулацију, у оквиру које је Христос насликан с трновим венцем, чиме је нарочито наглашено његово страдање. Уп. Belting 1994, 215–224.

Сл. 2. *Нерукојворени образ*, Народни музеј, Београд

Сл. 3. Нерукојворени образ, киторски натпис на полеђини иконе, Народни музеј, Београд

...видех аз умањеније светих икон расхиштенијем агаренских чед, поспешенијем Светога духа желанијем важдеlex да исплним васако недостаткаство ва божаставних иконах. Обретох откупом злата ва граде Венети, у манастире (света)го Францешка, сиј свети божаставни образ, изрјадно пописани древноју и вештоју зогра(ф)ијеју, по древному обичају грчаских живописаниј.

Љубав према завичају и приврженост православној вери Вуковић, поред осталог, потврђује и жељом да „пренесе све матрице за велика и мала слова у своју отаџбину“⁴³ како би „надокнадио све недостатке у књигама божанских цркава, које су умањили незнабожници“.⁴⁴ О тим патриотским мотивима он најопширније говори у предговору *Празничној минеја*, своје најрепрезентативније књиге, штампане између 1536. и 1538. године:

Међу народима много је војни, и велико је сатирање хришћана од Исмаилићана, због наших грехова. Стога и би наше кашњење у западну земљу италијанску, у велику јерес римску. Не могавши остати у својој отаџбини, због великог исмаилићанског злостављања, као што и раније рекох у другим књигама које сам одштампао, (одлучих) да однесем ову штампарију у своју отаџбину. Због тога молим Господа Бога и Његову пречисту Матер да ми помогну да завршим посао, и потом, ако буде Божија воља, мислим да ову штампарију однесем у своју отаџбину, еда би кога Бог, после моје смрти, изволео изабрати да се стара о божанским црквама, да би надокнадио, уколико буде Божија воља, недостатак светих књига, чији су број смањили јеретички народи.⁴⁵

О томе да се Вуковић заиста носио мишљу да своју штампарију пренесе у отаџбину сведочи његов тестамент из 1533. године, у којем опрему за штампање завештава манастирима на Скадарском језеру:

И још остављам манастирима на језеру Скадра, горе поменутих, све оне књиге руком писане, и све калупе за штампање, и ону опрему која се нађе за поменућу штампу, оловне форме и интаљирание фигуре (дрворезне илустрације), и све што буде нека се преда њима или њиховим представницима.⁴⁶

⁴³ Синдик 1996, 53 (*Зборник за ђуџинике* 1520, Поговор, л. 224б–225а).

⁴⁴ Синдик 1996, 54 (*Зборник за ђуџинике* 1520, Поговор, л. 224б–225а).

⁴⁵ Синдик 1996, 71–72 (*Празнични минеј* 1536–1538, Предговор, л. 1а–1б).

⁴⁶ Тадић 1963, 340.

Међутим, у последњем тестаменту, сачињеном 1539. године, непосредно пред смрт, Вуковић скадарским манастирима не завештава штампарију и штампарску опрему, већ само преостале рукописне књиге:

И све старе књиге које се нађу писане руком хођу да се пошаљу горе поменути манастирима на језеру Зете...⁴⁷

Поред осталих, један од веома честих облика исказивања патриотизма била је и жеља да се појединац који је био припадник виших друштвених слојева и који је себе сматрао патриотом, и тако се представљао, сахрани у отаџбини. Да је ово била уобичајена пракса тог времена, потврђују бројне опоруке чланова појединих племићких породица који у својим тестаментима налажу да им се, уколико је то могуће, тело након смрти пренесе у завичај и тамо сахрани.⁴⁸ Жељу да почива у земљи својих предака исказао је и Вуковић у тестаменту из 1539. године, у којем је за место свог коначног пребивалишта одредио Цркву Светог Спаса на Скадарском језеру, дајући при томе и прецизна упутства о преносу и укопу својих посмртних остатака:

Хођу да се моје тело положи у један сандук од тесаног дрвета, који нека буде мален да га морнари могу подићи, и нека се остави у похрану у св. Ђорђа грчког, па нека се моје тело пошаље у манастире на језеру Зете, да се преда у св. Спас, назван Старчева горица, као и десет дуката, преко оних четрдесет. Ово стављам у дужност мајстору Димитрију кристалару да се побрине да моје тело пошаље као што сам казао, и зато да му се да петнаест дуката, а и више и мање, како се буде могло. А поменути сандук нека се прекрије црном чохом...⁴⁹

Потврда да је Вуковићева последња жеља испуњена и његово тело пренесено у завичај, као што је наведено у тестаменту,⁵⁰ налази се у запису из предговора *Псалтира с њоследовањем*,⁵¹ који је штампао његов син Вићенцо 1546. године. Поред тога што истиче Вуковићеву жељу да помогне свом народу не штедећи при томе ни богатство ни здравље, Вићенцо говори и о преносу очевих посмртних остатака, који је, према његовом казивању, обављен 1540. године:

⁴⁷ Тадић 1963, 342.

⁴⁸ Ćoralić 1993, 53–54; Ćoralić 1998, 136.

⁴⁹ Тадић 1963, 342.

⁵⁰ Тадић 1963, 342.

⁵¹ Новаковић 1887, 200–213.

Будући на самртној постељи, пожеле да умре у својој отаџбини. И тако је по смрти његовој, с већим потрошком, из далеке земље, лета Господњег 1540, пренето његово мртво тело у отаџбину, и покопано у цркви Старчеве Горице, на Скадарском језеру.⁵²

БОЖИДАР ВУКОВИЋ КАО ВЕРНИК

Уз старање о земаљској отаџбини, главни циљ сваког правог хришћанина тог времена било је достизање вечног живота у небеској патрији, у Небеском Јерусалиму. Он се, осим побожним животом и поштовањем свих хришћанских начела, остваривао и путем ктиторског и приложничког чина као материјалних залога за спасење душе и задобијање вечног живота након Другог Христовог доласка.⁵³ Дарови прилагани манастиру или цркви били су упућени Богу као залог вечног спасења, а могли су бити велики, што је подразумевало подизање или обнову храма, или мањи, у виду разних врста новчаних и материјалних прилога. Први су обезбеђивали ктитору трајно молитвено помињање до краја историје, до Последњег суда, док су други омогућавали временски ограничено посредовање цркве, оно на посебном суду, након упокојења.⁵⁴ О значају даривања храмова у контексту искупљења грехова сликовито говоре и речи апостола Павла које су цитиране у неколико наврата у колофонима појединих Вуковићевих издања: „Онај који украшава цркву, душу своју краси.“⁵⁵ Посматрано пак из перспективе хришћанске сотириологије и есхатологије, ктиторски и приложнички чин могуће је сагледати, с једне стране, као добро дело поникло на Христовом учењу о милосрђу, које

⁵² Синдик 1996, 87 (*Псалтир с њоследовањем* 1546, Предговор, 1546. године у Венецији, 2а–2б). Ровински је приликом ископавања спроведених 1893. године пронашао људске кости са остацима иструлеле дрвене шкриње. За њих је тврдио да припадају Вуковићу, позивајући се при томе на његов тестамент, у којем је наведено да се приликом преноса његово тело положи у мали „сандук од тесаног дрвета“ [...], „како би га морнари могли подићи“. Уп. Ровински 1893, 28–31.

⁵³ О мотивима ктиторског чина: Марковић 1920; Марковић 1925, 100–119; Веселиновић 1963, 278–283; Поповић 1987, 243–248; Милошевић 2005; Лазић 2006, 611–659.

⁵⁴ Тимотијевић 2008, 106. За хришћанско учење о посебном и општем суду: Поповић 1980, 709–726, 802–808.

⁵⁵ Синдик 1996, 63 (*Окѣоих љетѣописник* 1536–1537, Предговор, л. 1а–1б); Синдик 1996, 72 (*Празнични минеј* 1536–1538, Предговор, л. 1а–1б).

је представљало једну од најважнијих хришћанских врлина, и, с друге, као могућност стицања ктиторског права, чији се најбитнији сегмент односио на установљење литургијског и молитвеног сећања.⁵⁶

Попут других хришћана, и Божидар Вуковић, „грешни и последњи међу људима“,⁵⁷ како стоји у предговорима и поговорима његових књига, свестан тога да је све у „овом животу сујетно, краткотрајно и пролазно“,⁵⁸ настојао је да доброчинствима оствари спасење душе након упокојења и да обезбеди живот вечни на Христовом последњем суду. Публиковање богослужбених књига, односно оних „душекорисних“⁵⁹ и „душеспасних“,⁶⁰ сматрано је чином доброчинства јер је њима шире-на реч и преношена слава Божија или, како је наведено у предговору *Празничној минеј*, оне су штампане „у славу Божију, а на похвалу свим светим, и хришћанима на корист“.⁶¹ Сотириолошким и есхатолошким смислом прожети су и бројни цитати из колофона Вуковићевих издања, пропраћени уобичајеним доксолешким формулацијама, познати још из рукописних књига, а непосредно преузети из цетињских издања. Међу тим текстовима свакако се издвајају они у којима се Вуковић, као аутор предговора и поговора, обраћа читаоцима и појцима у првом лицу једине, с молбом да не куну уколико је нешто погрешно одштампано, већ да исправљају и благослове како би се сви удостојили „строгог и праведног судије“ чути глас: „Ходите благословени Оца мојега, примите царство које вам је припремљено од постања света.“⁶² На другом месту, стављајући у први план догматску правоверност сакралног текста као отелотворења речи Божије и откривења божанске мудрости,⁶³ Вуковић наводи:

⁵⁶ Лазич 2006, 633–637, пос. 634.

⁵⁷ Синдик 1996, 37 (*Служабник* 1519, Поговор, л. 238б–240б); Синдик 1996, 41 (*Псалтир с њоследовањем* 1519–1520, Први поговор, л. 159а–160б); Синдик 1996, 54 (*Зборник за љућнике* 1520, Поговор, л. 224б–225а).

⁵⁸ Синдик 1996, 37 (*Служабник* 1519, Поговор, л. 238б–240б).

⁵⁹ Синдик 1996, 37 (*Служабник* 1519, Поговор, л. 238б–240б); Синдик 1996, 78 (*Празнични минеј* 1536–1538, Поговор, л. 432а–433б).

⁶⁰ Синдик 1996, 78 (*Празнични минеј* 1536–1538, Поговор, л. 432а–433б).

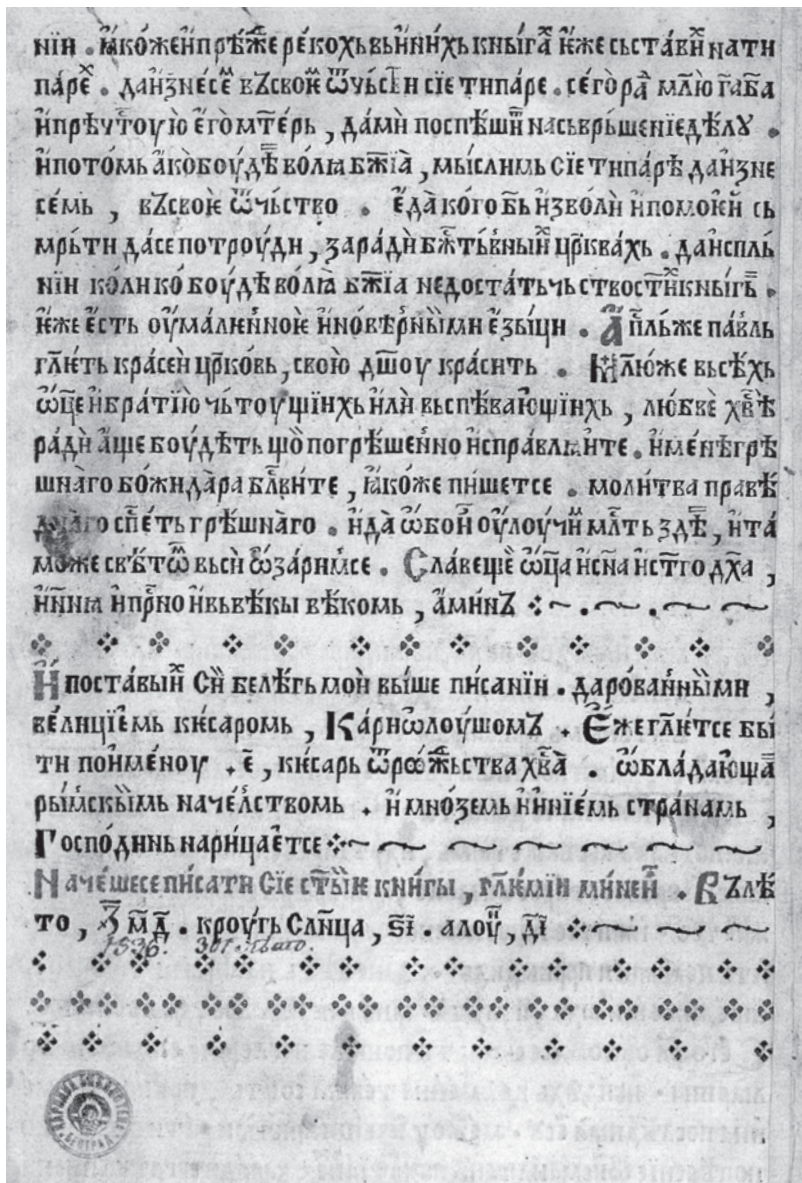
⁶¹ Синдик 1996, 71 (*Празнични минеј* 1536–1538, Предговор, л. 1а–1б).

⁶² Синдик 1996, 54 (*Зборник за љућнике* 1520, Поговор, л. 224б–225а).

⁶³ О односу средњовековног човека према писаној речи као средству богосазнања: Богдановић 1997, 74–76.

Сл. 4. Празнични минеј 1536–1538, Предговор, л. 1а

Сл. 5. Празнични минеј 1536–1538, Предговор, л. 1б

Молим зато све оце и браћу, чатце или појце, или преписиваче, ако буде што погрешено у овим књигама, исправите, љубави ради Христове, и мене грешног Божидача, који сам се трудио о овоме, усрдно благословите, јер као што пише: 'Молитва праведнога спасиће грешнога', да заједно задобијемо милост овде, и тамо, и озаримо се сви светлошћу, славећи Оца и Сина и Светога Духа, сада и увек, и у векове векова. Амин.⁶⁴

Такође, истичући значај богослужбених састава – који нису били само у функцији прослављања Господа већ су сагледавани и као средство за очишћење од грехова и спасење душе – у поговору *Окѣоиха љеѣѣоѣласника* Вуковић каже:

По божанском провиђењу, силаском Светога Духа, речено би, дакле, оним божанственим мужевима, Јовану Дамаскину, Козми и Јосифу да нам предаје ову душеспасну књигу, звану Окѣоих, којом нам огласише да прослављамо песмама Свевишњег, прослављаног у трисунчаном Божанству. (Овом) књигом обогатисмо се: (Она је) учитељ покајања, у Богу примирење, и потреба (после) сваког греха и путоказ ка божанским стазама онима који долазе са вером и искреном љубављу...⁶⁵

О томе да је брига сваког истинског хришћанина, независно од професионалне припадности, било искупљење грехова и задобијање вечног живота на последњем Христовом суду сведоче и сачувани тестаменти Божидача Вуковића. Први је написан 5. фебруара 1533. године, непосредно пре Вуковићевог поласка у „Турску“,⁶⁶ док је други састављен пред његову смрт, 6. новембра 1539. године.⁶⁷ О бризи за спасење душе сликовито говори почетак другог тестамена, у којем, сводећи животне рачуне, Вуковић каже:

Будући да нико не зна крај свога живота, нити му је ишта сигурније од смрти, а несигурније од њенога часа, свако мора будно пазити да среди своје послове.⁶⁸

Садржина слична тој, која указује на пролазност овоземаљског живота, среће се и у колофонима последњих Вуковићевих издања – у

⁶⁴ Синдик 1996, 63 (*Окѣоих љеѣѣоѣласник* 1536–1537, Предговор, л. 1а–1б).

⁶⁵ Синдик 1996, 67 (*Окѣоих љеѣѣоѣласник* 1536–1537, Поговор, л. 158б).

⁶⁶ Тадић 1963, 339–341, 353–355.

⁶⁷ Тадић 1963, 641–343, 356–357.

⁶⁸ Тадић 1963, 341.

Окѣиоиху ѡеѣиоѣласнику и Празничном минеју.⁶⁹ Схватајући да се „време старости приближило“⁷⁰ и да је живот кратак и не кријући страх од смрти, која „не штеди ни цара ни бољарина“,⁷¹ Вуковић ту наводи:

И помислих да се време моје старости приближава, као што рече исти-
нољубиви пророк Давид: 'Дана година наших свега има до седамдесет,
а у јачега до осамдесет година, и већина су мука и болест.' Ми, смо, пак,
гоњени буром животних недаћа овог сујетног века и увек видимо смрт
која нас води крају.⁷²

Поред одређивања места последњег пребивалишта, у раној ново-
вековној култури Венеције, како код припадника римокатоличке ве-
роисповести тако и код православних, била је изражена и брига о
сопственој сахрани, као и о њеним пропратним манифестацијама. У
тестаментима многобројних припадника племићких породица налазе
се прецизне одредбе о томе,⁷³ а оне се готово ни у чему не разликују од
одредница Вуковићевих тестамената у којима он налаже да се његови
посмртни остаци пренесу у завичај и сахране у Цркви Светог Спаса на
Скадарском језеру.⁷⁴

Такође је сматрано уобичајеним да верник, припремајући се за
завршетак овоземаљског живота, одреди тестаментом извесну суму
новца за служење литургија и молитвених помена.⁷⁵ Они православни
досељеници који су имали изграђену патриотску свест и који су не-
говали посебан однос према вери својих предака обично су већу суму
новца намењену литургијском меморисању прилагали црквама и ма-
настирима у завичају. Тако је и Вуковић у тестаменту из 1533. године
„манастирима на језеру Скадра“ завештао осамдесет дуката, од којих је
четрдесет било намењено за служење истог броја литургија, а остало
„за градњу“.⁷⁶ Слично је поступио и приликом састављања тестамената
из 1539. године, када је одредио „да се манастирима на језеру Скадра да

⁶⁹ Синдик 1996, 62–64 (*Окѣиоих ѡеѣиоѣласник* 1536–1537, Предговор, л. 1а–1б); Синдик 1996, 71–72 (*Празнични минеј* 1536–1538, Предговор, л. 1а–1б).

⁷⁰ Синдик 1996, 63 (*Окѣиоих ѡеѣиоѣласник* 1536–1537, Предговор, л. 1а–1б); Синдик 1996, 71 (*Празнични минеј* 1536–1538, Предговор, л. 1а–1б).

⁷¹ Синдик 1996, 71 (*Празнични минеј* 1536–1538, Предговор, л. 1а–1б).

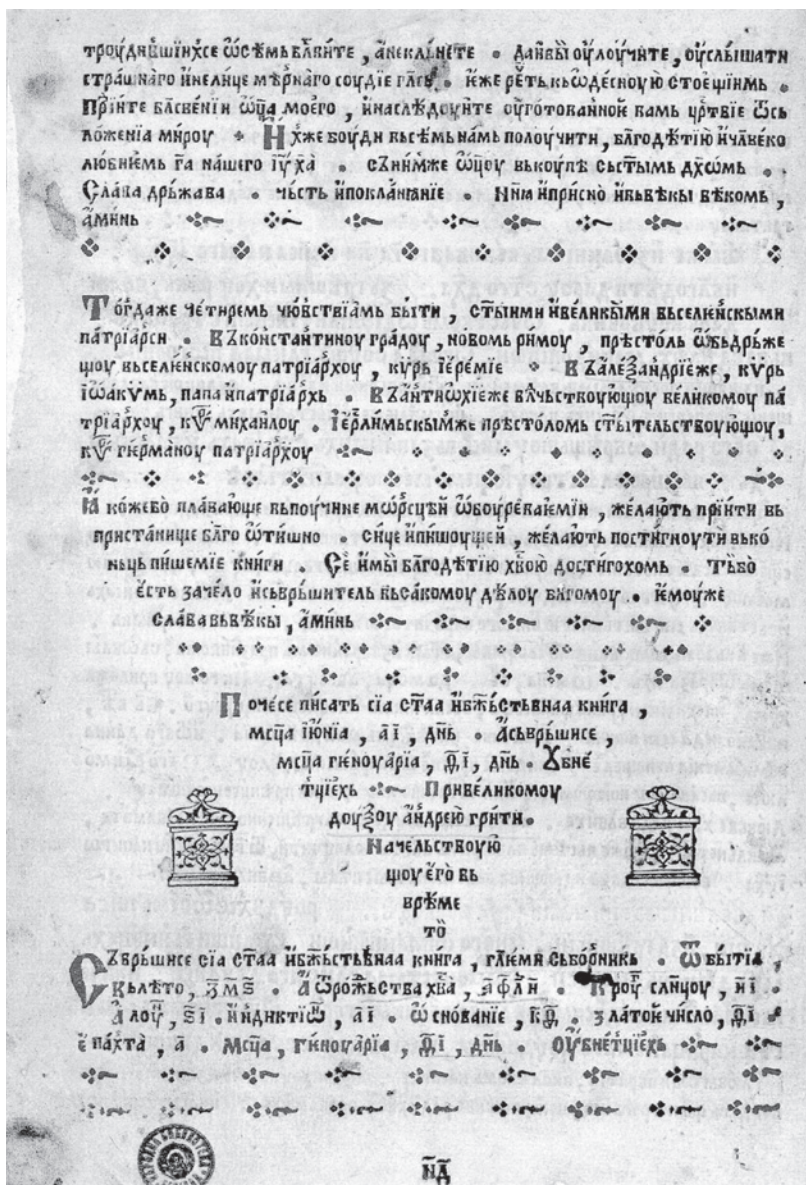
⁷² Синдик 1996, 63 (*Окѣиоих ѡеѣиоѣласник* 1536–1537, Предговор, л. 1а–1б).

⁷³ Čoralić 1993, 54; Čoralić 1998, 136.

⁷⁴ Тадић 1963, 342.

⁷⁵ Čoralić 1993, 54–55; Čoralić, 1998, 136.

⁷⁶ Тадић 1963, 339.

Сл. 7. Празнични минеј 1536–1538, Поговор, л. 432б

четрдесет дуката у част бојју“ и за служење литургија за спас његове душе.⁷⁷ Ради молитвеног сећања оставио је том приликом и десет дуката Цркви Светог Ђорђа у Подгорици „за изградњу“⁷⁸, а одредио је и мање дарове намењене свештенику Радичу. Њему даје „фелон од фустања“ и стихар за служење литургије, као и по један примерак минеја, октоиха, мисала и панегирика. Те дарове оставио је под условом да се „чувају од наследника до наследника поменутог свештеника“⁷⁹, а при томе је приложио и четири дуката са захтевом да му се „одслужи толико литургија“.⁸⁰

Поред новчаних прилога и мањих материјалних дарова, црквама и манастирима у завичају завештавана је врло често и непокретна имовина.⁸¹ Тај обичај потврђује и одлука Божицара Вуковића да манастирима на Скадарском језеру завешта своју кућу која се налазила у Бару, „у контради св. Павла“,⁸² остављајући новим власницима и могућност да је касније продају и замене за маслињаке.⁸³

Свестан своје етничке припадности, Вуковић у последњем тестаменту не заборавља ни најважнија духовна средишта српског народа. Сходно томе, Хиландару, „главном манастиру Срба у Светој Гори“, оставља „обложен кожом и позлаћен“⁸⁴ пергаментни *Празнични минеј*; требало је да га извршиоци тестаментa након Вуковићеве смрти предају монасима манастира Милешеве, а да они потом тај дар доставе Хиландару. Такође, манастиру Милешеви, једном од највећих српских духовних центара, у којем су чуване мошти Светог Саве, најпоштованијег српског светитеља, Вуковић оставља свој позлаћени барјак, али и део новца зарађеног продајом књига, који намењује завршним радовима на довођењу воде у манастир.⁸⁵

⁷⁷ Тадић 1963, 341.

⁷⁸ Тадић 1963, 341.

⁷⁹ Тадић 1963, 341.

⁸⁰ Тадић 1963, 341.

⁸¹ Ćoralić 1998, 138; Ćoralić 1993, 57.

⁸² Тадић 1963, 342.

⁸³ Тадић 1963, 342.

⁸⁴ Тадић 1963, 342. Примера ради, досељеници православне вероисповести с подручја данашње Црне Горе који су били насељени у Венецији, поред цркава и манастира у завичају, даривали су и позната духовна средишта у Грчкој, најчешће манастир Хиландар, затим Ватопед и друге, в. Ćoralić 1993, 60.

⁸⁵ Тадић 1963, 342.

У верској култури досељеничких племићких породица настањених у Венецији, поред даривања цркава и манастира у завичају, била је уобичајена и пракса да се црквеним установама у граду у којем су живе и где су испуњавале основне верске и духовне потребе завешта одређена сума новца или нека непокретна имовина.⁸⁶ По доласку у Венецију, у „западну земљу италијанску, у велику јерес римску“,⁸⁷ како је наведено у *Празничном минеју*, Божидар Вуковић прикључио се Братству Грка,⁸⁸ стожеру окупљања верника православне вере у том граду. У самој организацији Друштва Грка Вуковић је с временом заузео угледну и високу позицију, што потврђује и чињеница да је већ 1527. био изабран за члана управног одбора Братства,⁸⁹ да би 1536. године постао и његов гасталд, то јест управитељ.⁹⁰ Управо за време његовог управљања Братством покренута је иницијатива за подизање нове, велике цркве Светог Ђорђа Грчког (*San Giorgio dei Greci*). Након добијања дозвола венецијанских власти, темељ новог храма свечано је освећен првог дана новембра 1539. године,⁹¹ у време док је Вуковић још био у животу, будући да је његов тестамент, у којем је наведено да је „многo болестан у телу“, сачињен шест дана касније. Везаност за Братство Грка и Цркву Светог Ђорђа Божидар Вуковић потврђује и својим тестаментима. Тако, у оном из 1533, старој Цркви Светог Ђорђа оставља десет дуката,⁹² а тестаментом из 1539. године за изградњу новог храма прилаже петнаест дуката.⁹³ Поред тога, приврженост Братству Грка потврђује и његова жеља, наведена у тестаменту из 1533. године, да посед у Фосалти – уколико његов син Вићенцо и синови његовог брата Николе, то јест други мушки наследници, не буду били живи – припадне грчкој Цркви Светог

⁸⁶ Čoralić 1993, 54; Čoralić 1998, 135–136.

⁸⁷ Синдик 1996, 71 (*Празнични минеј* 1536–1538, Предговор, л. 1а–1б).

⁸⁸ Сковран 1977, 78–84. О грчкој православној заједници у Венецији: Βελογδοϛ 1893.

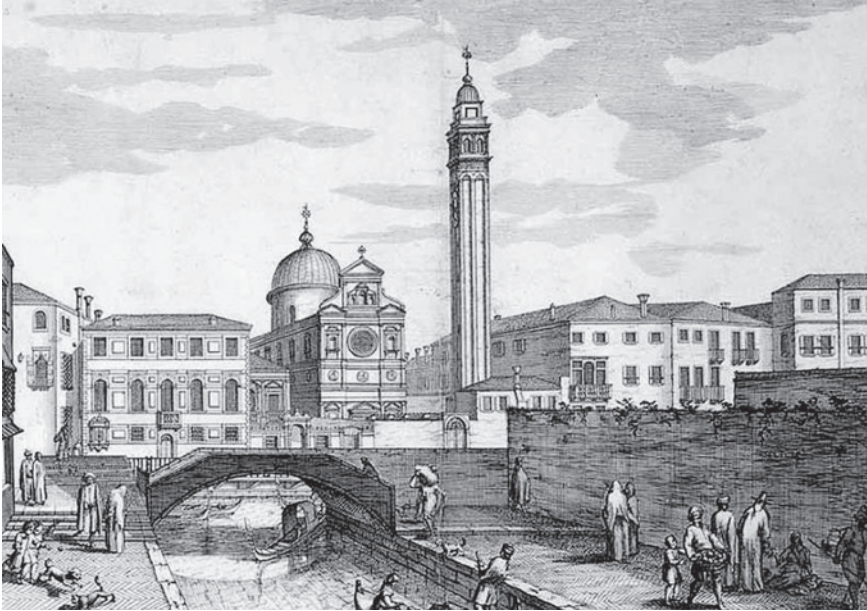
⁸⁹ Сковран 1977, 84.

⁹⁰ Петковић 1976, 124–125; Сковран 1977, 84, сл. 6. Поред тога, високу Вуковићеву позицију у Друштву Грка потврђује и икона Тајне вечере са архиђаконом Стефаном и арханђелом Михаилом са иконостаса цркве *San Giorgio dei Greci*, коју је приложио, што потврђује приложнички запис: „аз грешни Божидар Вуковић зећанин“. Та икона заузимала је почасно место најпре на старом иконостасу, а потом и на новом, а била је постављена на централно надверје, покрај икона Ане Нотарас, кћерке угледног достојанственика последњег византијског цара Константина XI Палеолога.

⁹¹ Сковран 1977, 82.

⁹² Тадић 1963, 339.

⁹³ Тадић 1963, 342.

Сл. 8. Ведута са црквом Светог Ђорђа Грчког (San Giorgio dei Greci), Венеција

Ђорђа, под условом да „држи једног српског попа да служи у тој цркви“. Тим тестаментом он такође обавезује Братство да се у цркви „сваке седмице служе 4 мисе (литургије) и пет кољива за душу“, како његову тако и његових раније преминулих сродника; осим тога, налаже да се, уколико се не буде нашао Србин, за свештеника који ће спроводити његове налоге постави Грк.⁹⁴

Упркос томе што је Вуковићев верски патриотизам био изграђен на основама православне конфесионалне припадности, што потврђује и његова улога у српској и грчкој заједници у Венецији, он мање новчане износе оставља и римокатоличким црквама, братствима и хоспиталима

⁹⁴ Тадић 1963, 340. Пракса која је подразумевала да верници који нису имали наследнике завештају имовину цркви била је широко распрострањена и у потоњим вековима на српском етничком простору, в. Тимотијевић 2006, 47–48.

у граду у којем је живео.⁹⁵ Тако у првом тестаменту изражава жељу да се „за његову душу“ приложи „цркви Богородице св. Фантина за изградњу 4 дуката“, а исту суму новца оставља и хоспиталима Светих Антуна, Корабели и Зуана и Павла.⁹⁶ Према тамошњој уобичајеној пракси римокатоличке цркве, која је, позивајући се на идеју о активној побожности, поред верске, наглашавала и значај своје каритативне функције – што се огледало у подстицању добротинстава према појединцима и хуманитарним установама⁹⁷ – Вуковић у тестаменту из 1539. године исти износ завештава и Цркви Светог Антуна, као и хоспиталима Св. Зуан Павла и „неизлечивих“.⁹⁸

Без обзира на неоспорну приврженост православљу, Вуковић у Венецији, у другој конфесионалној средини, где се оженио римокатоликом, није био строго затворен у оквиру православне верске заједнице окупљене око Братства Грка, већ је сарађивао и с појединцима из редова римокатоличке јерархије и с њима је изградио присан однос. О томе сведоче и оба његова тестаментна – према првом, он фра Анђелику, фратру Светог Кристофора, прилаже десет дуката да га се „понекад сети“ у молитвама,⁹⁹ док му, према другом, оставља четири дуката „у знак љубави“.¹⁰⁰

Најзад, бринући о спасењу своје душе и искупљењу од грехова на последњем Христовом суду, према свом последњем тестаменту, Вуковић завештава четири дуката и Цркви Светог гроба у Јерусалиму. Такав поступак представљао је опште место у верској култури православних хришћана не само у том периоду већ и у потоњим вековима, будући да се, са становишта хришћанске сотириологије и есхатологије, сматрало да молитве за упокојене у цркви Христовог гроба имају нарочиту делотворну снагу и моћ.

⁹⁵ Čoralić 1993, 57–60.

⁹⁶ Тадић 1963, 339.

⁹⁷ Čoralić 1993, 57–58.

⁹⁸ Тадић 1963, 342.

⁹⁹ Тадић 1963, 339.

¹⁰⁰ Тадић 1963, 342.

ОД ИДЕАЛИЗОВАНЕ ДО ОБЈЕКТИВНИЈЕ СЛИКЕ БОЖИДАРА ВУКОВИЋА

Патриотизам и побожност, као оновремени идеали припадника виших друштвених слојева, били су основне окоснице у изградњи Вуковићевог идентитета и несумњиво су имали важну улогу у његовој издавачкој делатности. Њу, међутим, треба сагледати из знатно шире и објективније перспективе јер записи у колофонима штампаних књига представљају отелотворење пројектованих идеала, а не чињеница. Између онога што је у тим записима прокламовано и реалности свакако нису постојале потпуна сагласност и подударност. Док су записи из рукописних књига могли да садрже и личне повести, као и напомене о стању у којем се преписивач налазио,¹⁰¹ записи у штампаним издањима, намењеним тржишту и публикованим у великом броју примерака, нису могли бити такви. Издавачи, идејни аутори записа из колофона, градили су слику о себи пажљивим одабиром података и обично су истицали свој издавачки подухват доводећи га искључиво у патриотски и побожни контекст. С обзиром пак на богослужбену и црквену намену књига у којима су се записи налазили, сасвим је разумљиво што други мотиви, нарочито економски, нису помињани, али то никако не значи да их није било. Међутим, измештањем визуре приликом интерпретације записа као историјско-литерарних извора и њиховим смештањем у идејни контекст времена у којем су настали, добија се знатно другачија слика. Наиме, реторичке формулације које су биле засноване на библијским цитатима као прасликама и метафорама представљале су опште место у комуникацији човека тог времена јер је његов идентитет пре свега био утемељен на односу према Богу.¹⁰² Зато је и ове записе нужно посматрати у тим релацијама и не тумачити их с позиција модерних времена, нити у њих учитавати њихов систем вредности и схватања.¹⁰³ Ако се у виду има дух епохе, прожет страхом од најезде Турака, чије је освајање хришћанских земаља тумачено као последица колективног греха, као и апокалиптичким визијама о крају времена,¹⁰⁴ записе из колофона светих књига не треба искључиво посматрати у историјским

¹⁰¹ Трифуновић 1990, 84.

¹⁰² О томе, између осталог, говори и оновремена химнографија: Симић 2012, 62–65. О религиозном погледу средњовековног човека на свет у старој црквеној књижевности: Богдановић 1980, 58–66; Богдановић 1997, 72–74.

¹⁰³ Богдановић 1997а, 90.

¹⁰⁴ Ћирковић 2006, 25–29.

временским категоријама, већ првенствено у еклисиолошким.¹⁰⁵ У том се смислу и штампање богослужбених и верских књига, које су биле у служби очувања хришћанске вере и пружања отпора исламизацији, може протумачити као задужбинарски и патриотски чин.¹⁰⁶ Без обзира на то што је Вуковић њима трговао и од тога имао материјалне добити, те су књиге првенствено представљале отелотворење речи Божије и откривење божанске мудрости.¹⁰⁷ С друге стране, и доступни подаци што их пружају сачувани архивски документи, попут преписке Вићенца Вуковића с високим званичницима римокатоличке цркве, јесу субјективна и накнадна реконструкција, која, у функцији актуелног тренутка, глорификује личност и дело Божидача Вуковића, што ни у ком случају не треба занемарити приликом разликовања његовог реалног од његовог идеализованог лика.

Поред тога, како би се боље разумели трговачки аспекти Вуковићеве делатности, не само на пољу књижарства већ уопште, нужно је његову професију сагледати у односу на његов верски идентитет, и то, пре свега, у контексту времена и простора у којима је деловао. За разлику од средњег века када је занимање трговца носило негативну конотацију јер је посматрано као непомирљиво са основним хришћанским врлинама које је заступала црква, и када је трговац умногоме био растрзан између жеље да се обогати и страха да ће због тога бити кажњен на Страшном суду,¹⁰⁸ у нововековној ренесансној култури колективна слика трговца доживела је дубоке преображаје. То је нарочито уочљиво у друштвеној клими Венеције, која је била једно од највећих трговачких средишта тадашње Европе и у којој трговачке активности више нису биле посматране као делатност у супротности са хришћанском етиком. Самим тим ни благостање и богатство у овоземаљском животу за ренесансног трговца нису били непомирљиви са спасењем његове душе.¹⁰⁹ Тако ни Божидача Вуковића то што је у Венецији, бавећи се трговином, стекао велики иметак није спречило да истовремено буде веома

¹⁰⁵ Тененти 2005, 195–199.

¹⁰⁶ Грковић-Мејџор 2012, 27. Ауторка је у том смислу скренула пажњу на извесну сличност предговора и поговора Црнојевићевих и Вуковићевих штампаних издања са аренгама у манастирским даровницама.

¹⁰⁷ О рецепцији сакралних књига у средњовековној култури: Богдановић 1980, 34–48; Богдановић 1997, 74–76.

¹⁰⁸ Тененти 2005, 195.

¹⁰⁹ Тененти 2005, 199.

активан у верском животу и да чак постане гасалд грчке православне верске заједнице, који је материјалним залогама, путем добротинстава и завештања, настојао да искупи грехе и обезбеди себи вечни живот. Обичај завештања црквеним и добротворним установама постао је саставни део друштвених конвенција и нека врста статусног симбола припадника друштвене елите, па и добростојећих трговаца у Венецији.¹¹⁰ О томе, поред опорука многобројних досељеника са источнојадранских обала, независно од њихове конфесионалне припадности, недвосмислено говори и садржина тестаментa Божидаревог брата Николе Вуковића; у њему је, између осталог, наведено:

Упитан од нотара за побожне легате, одговарам да не остављам друкчије у побожне сврхе, ни појединачно неком сиромашу или манастирима или хоспиталима, јер ја добро знам оно што сам учинио, и зато нека се нико овоме не чуди.¹¹¹

Да је неопходно преиспитати представу насталу на основу дословног преузимања података из колофона, показује и то што је Божидар Вуковић у свом издавачком пројекту, поред меморисања сопствене личности, посебно истицао и свој социјални статус. Тако је, градећи репрезентативну слику о себи, наложио да се у публикацијама из тридесетих година, по угледу на Црнојевићева издања, репродукује његов породични грб. Требало је да он укаже на племићко порекло и титулу коју је добио од римско-немачког цара Карла V Хабзбуршког, упркос томе што репродуковање грба у књигама намењеним богослужењу свакако није отелотворавало хришћанске идеале побожности и скромности, истицане у предговорима и поговорима. О томе да је Вуковић водио рачуна о сопственој репрезентацији и меморисању свог имена, најпре путем текстова из колофона, а потом и путем приложничких записа¹¹² недвосмислено сведочи пример иконе Нерукотвореног образа из Народног музеја у Београду. Ту икону Вуковић је 1520. године откупио из Цркве Светог Фрање у Венецији, о чему говори Пахомијев натпис на њеној полеђини. Наиме, након што му је Карло V потврдио племићку

¹¹⁰ Тененти 2005, 196–197.

¹¹¹ Тадић 1963, 344, 358–359.

¹¹² О индивидуалном истицању и меморисању појединца у колективној свести локалне или шире друштвене заједнице путем система приложништва: Лазић 2006, 639–647.

титулу 1533. године,¹¹³ Вуковић није пропустио прилику да наложи да се на полеђину иконе утисне и његов нов породични грб, управо исти онакав какав је репродукован у *Окѣоиху Пеѣоїласнику* и *Празничном минеју*, његовим позним ћирилским издањима.

У оквиру разматрања аутентичности и веродостојности података из колофона Вуковићевих књига, оних који се односе на мотиве његове издавачке делатности, упоредна анализа показује велику зависност тих колофона од предговора и поговора старијих цетињских издања.¹¹⁴ Поред прихватања готово целокупне њихове реторичке структуре, почев од библијског увода са инвокацијом и основним догматско-доктринарним поставкама хришћанске вере, цетињска издања представљају и модел за изношење биографских података о издавачима и штампарима, као и библиографских информација о времену штампања и садржини књига. Када је реч о мотивима, у предговору *Окѣоиха ѣрвоїласника* наведено је да је Ђурађ Црнојевић, „православни хришћанин, Божији штићеник“,¹¹⁵ због тога што су цркве остале без светих књига услед пљачкања и уништавања „агаренских синова“,¹¹⁶ решио да штампа ту „душеспасну књигу“. ¹¹⁷ Сличне реторичке формулације он износи и у другим колофонима својих издања. Тако, примера ради, у поговору *Окѣоиха ѣрвоїласника*, говорећи о продору Турака и рушењу хришћанских цркава, што такође схвата као последицу колективног греха, Ђурађ Црнојевић наводи и своје разлоге за покретање рада штампарије:

Видев ја, православни хришћанин и Божији штићеник, војвода Зете, господин Ђурађ Црнојевић, умањење светих књига пљачком и разарањем агаренских синова, предано се потрудих, помоћу Светога Духа и излих матрице за слова, и на њима, за једну годину, осморо људи заврши Октоих од четвртог гласа, у славу Бога који нас оснажује.¹¹⁸

Мотиви Ђурђа Црнојевића за штампање литургијских књига могу се, у извесном смислу, повезати са задужбинарским подухватом који је представљао неку врсту државно-црквеног пројекта, будући да се одвијао под покровитељством владара Зете. За разлику од тога, издавачка

¹¹³ Миловић 1986, 13–26.

¹¹⁴ Грковић-Мејџор 2012, 28.

¹¹⁵ Синдик 1996, 16 (*Окѣоих ѣрвоїласник* 1493–1494, Предговор, л. 2б).

¹¹⁶ Синдик 1996, 16 (*Окѣоих ѣрвоїласник* 1493–1494, Предговор, л. 2б).

¹¹⁷ Синдик 1996, 17 (*Окѣоих ѣрвоїласник* 1493–1494, Предговор, л. 2б).

¹¹⁸ Синдик 1996, 17 (*Окѣоих ѣрвоїласник* 1493–1494, Предговор, л. 2б).

делатност Божидара Вуковића не може се протумачити на исти начин, нити се може посматрати искључиво као патриотски и побожни чин. Поједини извори, истина, указују на то да је Вуковићу од извесног „скупца црквених и свјетовних првака (кнежева), било дато у дужност да успостави једну штампарију“¹¹⁹ за штампање богослужбених књига. Он је због тога сматран „најважнијим и главним за српски језик“, како наводи његов син Вићенцо,¹²⁰ али се ни то не може довести искључиво у патриотски контекст. При оснивању Вуковићеве штампарије, у којој су издаване богослужбене књиге намењене православној цркви и становништву, битну улогу су, између осталог, имали његов велики углед и богатство које је, бавећи се трговином, стекао у Венецији. Важан је, осим тога, био и његов близак однос не само с православном већ и с римокатоличком црквеном јерархијом, будући да је за покретање рада штампарије морао да добије дозволу како од венецијанских световних власти тако и од највиших представника римокатоличке цркве.¹²¹ Исто тако, треба истаћи и посебан значај Вуковићевог дипломатског ангажмана, из којег су проистицале његове политичке везе и висок друштвени положај. С тим у вези, познато је да је због заслуга учињених двору од цара Карла V добио потврду племићке титуле,¹²² а Вићенцо Вуковић наводи и да је његов отац „служио као главни командант према Србији и Македонији“¹²³ Управо захваљујући високом социјалном статусу и политичким везама, који су почивали на развијеној трговини и дипломатским активностима, Вуковић је могао да организује трговинску мрежу, покривајући велико тржиште које је обухватало православну цркву и њене вернике на ширем простору југоисточне Европе. Иако је у предговору *Псалтира с њоследовањем* наведено да Вуковић „није штедео ни богатства, ни свога здравља, мислећи и дању и ноћу, како да помогне

¹¹⁹ Милошевић 1986, 238.

¹²⁰ Милошевић 1986, 238.

¹²¹ О добијању дозволе за штампање ћирилских књига на српскословенском језику сведочи Божидарев син Вићенцо, који у писму папи Гргуру X наводи да су папа Павле III и цар Карло V одобрили Вуковићеву издавачку делатност (Милошевић 1986, 222, 238).

¹²² Миловић 1986, 13–26.

¹²³ Милошевић 1986, 227. Уп. Samardžić 2001, 252–254. Аутор је, користећи изворе из преписке шпанског дипломате Лопе де Сорије, описао дипломатску активност Божидара Вуковића, истакавши његову значајну улогу у припреми подизања устанка против Турака у Скадру.

своме народу¹²⁴, он је приликом оснивања штампарије имао на уму и економску рачуницу, што недвосмислено потврђује његов тестамент из 1539. године. У њему он најпре налаже монасима манастира Милешеве да новац од продаје књига који претекне након радова на довођењу воде у манастир доставе његовом сину Вићенцу у Венецију. Вуковић потом захтева да се преостале рукописне књиге које су служиле као предлошци штампаних издања пошаљу манастирима на Скадарском језеру и, као искусан трговац и књижар, водећи рачуна о економским интересима својих наследника, одређује да се остатак штампаних издања пошаље у Дубровник ради продаје, назначујући при томе чак и цену сваке књиге:

...а све штампане књиге које се нађу нека се пошаљу у Дубровник и нека се одреди цена по којој треба да се продају, тј. Минеји по три дуката један, мада су се досад продавали по четири дуката, Октоиси нека се продају по пет лира и 15 солада, Псалтири и Мисали по један дукат и четврт, мали Молитвеник по пет лира комад повезан у кожи...¹²⁵

Мишљењу да текстове из колофона Вуковићевих издања не треба дословно тумачити и у њима видети искључиво верске и патриотске мотиве, поред осталог, иде у прилог и чињеница да су их у највећој мери преписивали и потоњи издавачи који су се у Венецији бавили штампањем богослужбених књига на српскословенском језику. Њихову издавачку активност ни у ком случају не можемо довести у везу с патриотским чином, будући да неки од њих нису ни припадали православној вери, док су поједини били чак и странци, попут Бартоломеа да Скија и Марка и Бартола Ђинамија. Поред Вуковићевог сина Вићенца, који је садржину већине предговора и поговора дословно преузео из очевих штампаних издања, мењајући само датацију и име издавача,¹²⁶ и Јеролим Загуровић и Бартол Ђинами понављају, са извесним варијацијама, речи које се непосредно односе на мотиве издавања богослужбених књига. Исто као раније Божидар Вуковић, и „господин

¹²⁴ Синдик 1996, 87 (*Псалтир с последовањем* 1546, Предговор, 2а–2б). У писму које је Вићенцо Вуковић упутио папи наведено је да је Божидар Вуковић штампарску делатност обављао без материјалне помоћи, жртвујући властити капитал. Уп. Милошевић 1986, 217.

¹²⁵ Тадић 1963, 342; Ђирковић 1996, 20–26. О цени Вуковићевих књига: Ковијанић 1953, 164; Радојичић 1955, 28–29.

¹²⁶ Уп. Синдик 1996, 93.

Јеролим Загуровић, властелин од града Котора, виде да свете цркве оскудевају (у) дожанственим књигама, које недостају још (из времена) његових предака Ђурђа Црнојевића и Господина Божидача. Због тога дође у Венетски град, и нађе стара слова од његовог претка, војводе Ђурђа, и састави их у једно да се обнове стара слова, и да се попуне свете цркве различитим књигама.¹²⁷ Слично томе Јеролим Загуровић говори и у поговору *Псалтира с њоследовањем*, у којем, образлажући своје мотиве, наводи:

Због тога и ја, грешни и последњи међу људима, Јеролим Загуровић, властелин од града Котора, потрудих се, жарко пожелех да попуним недостатак душекорисних књига, (чији је број) смањен пљачкањем Исмаилићана, по Божијем допуштењу. Бејаш тада у западној римској земљи, у славном граду Венецији. Предвођен Богом, помоћу Светога Духа настојаш, предао се потрудих да саставим слова, која ће бити прикладна свакоме ко их буде прочитавао.¹²⁸

Најзад, штампајући 1638. године у Венецији *Псалтир с њоследовањем*,¹²⁹ и Бартол Ђинами, син „господина“ Марка Ђинамија, „библиотекара у Марћани“, дословно преузима највеће делове текстова из колофона истоимене књиге Јеролима Загуровића, штампане 1569/1570. године, и замењује при томе само имена издавача и штампара, и то чак недоследно.¹³⁰

Упркос свему наведеном, уколико бисмо издавачку делатност Божидача Вуковића и протумачили у патриотском контексту, то свакако не можемо учинити када је реч о издавачком ангажману његовог сина Вићенца, а још мање када је реч о Јеролиму Загуровићу и Бартолу Ђинамију, потоњим издавачима ћирилских богослужбених књига штампаних на српскословенском језику. За разлику од Божидача Вуковића, у чију оданост православљу и патриотизам не треба сумњати, однос његовог сина Вићенца према православној вери и патриотизму почивао је на другачијим основама. Разлози се могу наћи у томе што је његова

¹²⁷ Уп. Синдик 1996, 115 (*Псалтир с њоследовањем* 1569–1570, Предговор, л. 1а–1б). Тај текст је, са извесним варијацијама, поновио и у *Молићвенику* (*Молићвеник* 1570, Предговор).

¹²⁸ Уп. Синдик 1996, 118–119 (*Псалтир с њоследовањем* 1569–1570, Поговор, л. 123б–124б).

¹²⁹ Синдик 1996, 118–119 (*Псалтир с њоследовањем* 1569–1570, Поговор, л. 123б–124б).

¹³⁰ Уп. Синдик 1996, 136.

мајка Аполонија била Венецијанка римокатоличке вероисповести¹³¹ и што је одрастао у другој конфесионалној средини. Подизан и одгајан у Венецији, Вићенцо је, попут већине досељеника друге генерације који су се увелико прилагодили новој средини и асимиловали,¹³² осим породичних и пословних веза имао мало тога заједничког са очевим завичајем, па ни његов патриотизам није могао бити формиран на истим основама као очев. Истина, у предговору свог *Псалтира с њоследовањем*¹³³ он наводи да је књига штампана „на хвалу Исуса Христа“, весеље његових рођака и отаџбине и „радост свих хришћана који трпе сваку патњу на овом свиту, умиру ради Христа“.¹³⁴ То, међутим, пре треба протумачити као његову потребу да истакне континуитет са штампаријом свог оца,¹³⁵ која је већ имала развијено тржиште код православне цркве и њених верника широм јужнословенског говорног подручја и чија су издања међу њима увелико посматрана као догматски правоверна, него његовим искреним односом и осећањем лојалности према православљу и очевом завичају. С друге стране, када је реч о Вићенцовом верском идентитету, он је у највећој мери био формиран у римокатоличкој средини, тако да чак и у колофонима појединих богослужбених књига намењених православној цркви провејава прозелитски тон.¹³⁶ Поред тога што је његов ортак у послу био Италијан Бартоломео да Скио, ово се може објаснити и тиме што је, судећи по језичким особеностима, уредник тих издања био римокатолик с далматинског говорног подручја.¹³⁷ На Вићенцову припадност римокатолицизму, поред бројних литерарних и

¹³¹ Тадић 1963, 340, 343, 347; Милошевић 2005, 224–226.

¹³² Čoralić 1998, 137.

¹³³ Синдик 1996, 87 (*Псалтир с њоследовањем* 1546, Предговор, 1546. године у Венецији, 2а–2б).

¹³⁴ Синдик 1996, 87 (*Псалтир с њоследовањем* 1546, Предговор, 1546. године у Венецији, 2а–2б).

¹³⁵ Медаковић 1958, 49.

¹³⁶ Тако на почетку предговора *Псалтира с њоследовањем*, поздрављајући владаре српских земаља и представнике цркве, Вићенцо Вуковић у набрајању обједињује православну и римокатоличку јерархију: „У Исусу Христу много поштованим оцима, патријарсима, архиепископима, бискупима, јерејима, калуђерима, и осталим редовницима...“ [Синдик 1996, 87 (*Псалтир с њоследовањем* 1546, Предговор, 1546. године у Венецији, 2а–2б)]. Уп. Медаковић 1958, 33, 49.

¹³⁷ Медаковић 1958, 33.

ликовних извора из његових публикованих издања,¹³⁸ указују и сачувани документи, истина познијег датума, проистекли из његове преписке с највишим прелатима римокатоличке цркве – папом Гргуром XIII и кардиналом Сирлетом.¹³⁹ Они се односе на Вићенцов предлог да под материјалним покровитељством Ватикана оснује штампарију у којој би биле штампане ћирилске богослужбене књиге на српскословенском језику, намењене православним верницима.¹⁴⁰

О томе да су мотиви Вићенцове издавачке делатности мање почивали на патриотизму и очувању православне вере, а више на економским интересима,¹⁴¹ поред многобројних архивских докумената у вези с његовом развијеном трговином богослужбеним књигама,¹⁴² сведоче и садржина и тон текста молбе коју је упутио Већу десеторице. У тој молби он је тражио да њему и његовом италијанском ортаку Бартоломеу да Скију буде додељена привилегија за издавање књига на „српском“ језику у трајању од двадесет пет година.¹⁴³ Настojeћи да се заштите од конкуренције, они у молби захтевају да се у том периоду не штампају књиге „било које врсте на српском језику“ и да се оне које су већ одштампане не продају на подручју Венеције. Као казнене мере за прекршиоце закона они предлажу „да половина (од вредности) те казне

¹³⁸ На његову припадност римокатолицизму указује и графичка опрема *Зборника за ђушнике* из 1547. године, која обилује западном иконографијом: Петковић 1969, 253–265.

¹³⁹ Милошевић 1986, 242–259.

¹⁴⁰ Вићенцо је исказивао оданост Ватикану, што је сматрао „светом службом“. Поред тога, Вићенцов верски идентитет и стваран однос према штампању ћирилских богослужбених књига намењених православним верницима може се умногоме сагледати и на основу његовог предлога који се односио на отварање Дома за српски језик. Требало је да се у њему одгајају деца која би касније радила на ширењу римокатоличког учења, између осталог и превођењем римокатоличких богослужбених књига на „српски језик“ (Милошевић 1986, 248).

¹⁴¹ Пантић 1990, 28–29.

¹⁴² Милошевић 1986, 242–246; Ковијанић 1986, 173–175; Ђирковић 1996.

¹⁴³ Оригинални текстови молбе и одлуке млетачког Сената публиковани су и преведени у: Синдик 1996, 94–98. Уп. Пантић 1967, 52–53. Привилегије за штампање књига први пут се појављују у Венецији 1469. године, када су додељене штампару Јоханесу де Спири. Након тога оне постају неопходан документ за право штампања књига. Привилегије су издаване појединцима и до 1517. обухватале су основне оквири дозволе за рад. Након тога оне садрже знатно више ограничења. О издавању привилегија у Венецији до 1517. и после тога: Witcombe 2004, 28–38, 41–45; Nuovo 2013, 196, 200.

припадне ономе који (кривца) буде оптужио, а друга половина (буде досуђена) господи адвокатима комуне који имају да ту пресуду изврше, нити да се (кривцима) може уделити икаква милост“.¹⁴⁴

Што се пак тиче Загуровића и Ђинамија, њихови мотиви штампања ћирилских богослужбених књига намењених православној цркви и њеним верницима на јужнословенском простору свакако нису имали много везе с патриотизмом и наклоношћу православљу, већ су искључиво били материјалне природе. То, између осталог, потврђују и огласи на крају предговора њихових издања, где су наведена места у којима заинтересовани могу купити књиге. Тако је у Загуровићевом *Псалтиру с њоследовањем* наведено да онај који пожели „да има свету књигу“ треба да зна „да су све оне однете у место Скопље код кара Трифуна“,¹⁴⁵ док у предговору Ђинамијевог издања исте књиге стоји да се она може наћи „код истога господина Марка Ђинама, у граду Венецији, (и) у Великом Трговишту“.¹⁴⁶

Разматрајући трговачке аспекте издавачког ангажмана Божицара Вуковића, свакако треба имати у виду и то да је он живео у Венецији у првој половини XVI века, управо у време када је тај град био највећи центар европске штампарске продукције.¹⁴⁷ Бавећи се претежно трговином тканинама и зачинама, захваљујући чему је развио трговинску мрежу која се простирала од Енглеске¹⁴⁸ до јадранске обале,¹⁴⁹ Вуковић је имао прилике да се на изворишту штампарства упозна и с функционисањем тржишта књига.¹⁵⁰ У Венецији су, поред дела профане класичне књижевности и филозофије, штампаних у изузетно великом броју, издаване и литургијске и верске књиге, и то не само на латинском већ и на многим народним језицима, између осталог и на грчком, за грчку православну цркву и њене вернике.¹⁵¹ О томе да је управо по

¹⁴⁴ Синдик 1996, 97. Уп. Пантић 1990, 29.

¹⁴⁵ Синдик 1996, 115 (*Псалтир с њоследовањем* 1569–1570, Предговор, л. 1а–1б). Уп. Поленаковић 1986, 177–179.

¹⁴⁶ Синдик 1996, 135 (*Псалтир с њоследовањем* 1638, Предговор, л. 1а–1б).

¹⁴⁷ О Венецији као водећем центру штампарске продукције XVI века: Nuovo 2013, 99–257.

¹⁴⁸ Костић 1975, 87, 492–493. Трговина тканинама, посебно свилом, као и њихова производња, била је важан део ренесансне венецијанске трговачке сцене: Mola 2000.

¹⁴⁹ Милошевић 1986, 216–217, 234–237; Сковран 1977, 83.

¹⁵⁰ О уобичавању венецијанске мреже дистрибуције и продаје књига: Nuovo 2013, 261–420.

¹⁵¹ Burke 2000, 389–441, пос. 400–402.

угледу на „друге народе“ приступио штампању богослужбених састава говори и сам Божидар Вуковић у колофону *Зборника за ђуџинике*.¹⁵² Ту он, између осталог, наводи:

...дошавши у град Венецију, видех Немце, Грке и друге народе, како штампају дожанствене књиге, и пожелех свим срцем, да и ја наше српске, такође и бугарске, наштапам.¹⁵³

Мада су досад те речи најчешће тумачене у контексту патриотизма, управо се у њима могу назрети економски подстицаји,¹⁵⁴ будући да оне откривају Вуковићеву намеру да штампа богослужбене књиге намењене не само Србима већ и Бугарима.¹⁵⁵ При томе, свакако треба имати у виду и чињеницу да разлике између тадашњег српскословенског и бугарског језика нису биле тако значајне,¹⁵⁶ што је умногоме представљало погодност за проширивање тржишта богослужбених књига. На то да су оне, пре свега, биле намењене јужнословенским, православним народима на ширем простору југоисточне Европе, а не само Србима,¹⁵⁷ поред речи из колофона *Зборника за ђуџинике*, указује и постојање јусова у Вуковићевом *Празничном минеју*.¹⁵⁸ Из свега наведеног проистиче да се његов ангажман на пољу штампарства не може дословно тумачити као национални пројекат, који је најчешће посматран из перспективе националних идеологија¹⁵⁹ или из савремене визуре, будући да су у раном новом веку основне одреднице идентитета проистикале из професионалне припадности, док патриотизам није имао искључиво националну конотацију, коју је добио тек знатно касније, током процеса конституисања модерних националних држава.

Када се говори о трговачким аспектима издаваштва Божидара Вуковића, свакако треба указати и на то да је његов ангажман на овом пољу функционисао у складу са уобичајеним облицима пословања и трговине у Венецији у првој половини XVI века. Штампање књига и

¹⁵² *Зборник за ђуџинике* 1520, Поговор, л. 224б–225а.

¹⁵³ *Зборник за ђуџинике* 1520, Поговор, л. 224б–225а.

¹⁵⁴ Ђирковић 1996, 20–23, 26–28.

¹⁵⁵ Novaković 1876, 29–32.

¹⁵⁶ Јовановић 1994, 53–60, пос. 59.

¹⁵⁷ Момировић 1986, 196.

¹⁵⁸ Грујић 1935, 231–232; Шекуларац 1986, 142.

¹⁵⁹ О идеологији национализма постоји обимна литература, а овде издвајамо: Smit 1998; Хобсбаум 1996; Anderson 1998; Smith 1999; Keduri 2000; Smith 2003.

њихова дистрибуција били су чврсто везани за родбинске и пријатељске односе, али и за утврђене пословне везе које нису биле засниване на заједничкој конфесионалној припадности.¹⁶⁰ На такав пословни однос указују и извори који се односе на трговинску мрежу што ју је основао Божидар Вуковић, а потом унапредио његов син Вићенцо.¹⁶¹ У њима се може видети да су Вуковићи, поред тога што су у трговини учествовали поједини чланови њихове породице, попут Божидаревог брата Николе¹⁶² и шурака Гашпара,¹⁶³ одржавали пословне односе и с которском римокатоличком племићком породицом Болица, као и с Лазаром Брајановићем, који се касније оженио Вуковићевом ванбрачном ћерком Магдаленом.¹⁶⁴ То показује да се – иако су у разгранатој трговинској мрежи Вуковића значајну улогу у продаји богослужбених књига имали и српски манастири, пре свих Милешева¹⁶⁵ – дистрибуција и продаја ћирилских књига нису одвијале у строго етничким и конфесионалним оквирима, без обзира на то што су књиге биле намењене православној цркви и њеним верницима.

На постојање трговачких аспеката издавачке делатности Божидача Вуковића, између осталог, указују и структура и садржина његових ћирилских издања. Поред великог броја богослужбених књига, оних које садрже литургијске и требничке саставе намењене црквеној употреби, Божидар Вуковић је након *Служабника* (1519) и *Псалтира с њоследовањем* (1519–1520) издао, у сажетој и широј верзији, и *Зборник за њушнике* (1520).¹⁶⁶ Његову ширу варијанту објавио је 1536. године, што је било његово прво издање након дугогодишње паузе у штампарској активности.¹⁶⁷

Ти зборници мешовитог садржаја (*Молићвеници*, *Молићвослови*), које је сам Божидар Вуковић описао као књиге „које би путницима биле

¹⁶⁰ Nuovo 2013, 268–274.

¹⁶¹ Милошевић 1986, 242–246; Ћирковић 1996, 27–29.

¹⁶² Тадић 1963, 345.

¹⁶³ Милошевић 1986, 245–246.

¹⁶⁴ Милошевић 1986, 228–237.

¹⁶⁵ Тадић 1963, 342; Радојичић 1967, 38; Момировић 1986.

¹⁶⁶ О *Зборницима за њушнике* Божидача Вуковића: Новаковић 1877, 129–167; Мано-Зиси 1986, 151–171.

¹⁶⁷ О широј и сажетијој варијанти издања *Зборника* из 1520. године: Мано-Зиси 1986, 151–171.

удобније за ношење“,¹⁶⁸ на основу чега су у стручној литератури и добили назив *Зборници за ђуђинике*,¹⁶⁹ по свом малом формату и избору састава укомпонованих у јединствену целину, представљали су новину у односу на средњовековну православну традицију, иако су се ти састави могли наћи као самостални у српском рукописном наслеђу.¹⁷⁰ За разлику од литургијских књига, неопходних за одвијање богослужења у црквама, *Зборници за ђуђинике* били су намењени приватној и личној побожности, а због малог формата увек су се могли носити и користити у свакој прилици. Поред тога, на усмереност ка појединцу упућују и њихова садржина и структура.¹⁷¹ Они, поред догматско-доктринарних састава, у којима су дате основе хришћанске вере, садрже часослов, календар и изабране молитве за свакодневне потребе, као и *Акаџисџи Пресвеџој Боџородиџи*.¹⁷² Затим следе канони, параклиси и житија највећих светитеља цркве (*Канон арханђелу Михаилу, Параклис Јовану Крсџиџићу*, канони и параклиси Богородици, Светом Николи, Светом Илиџи, *Жиџиџе Свеџе Пеџке, Мучениџе Свеџој Георџиџа* итд.),¹⁷³ који су представљали моралне узорџе на путу достизања хришћанских врлина и примере активног жртвовања за веру. Нарочиту особеност тих издања, међутим, чине апокрифни састави – *Еџисџола цара Авџара Хрисџу, Чудо о Свеџом убрусу и керамиди, Слово аџосџола Павла* и други¹⁷⁴ – у којима су дате поједине епизоде у вези с новозаветним догађајима, пре свега оне из Христовог и Богородичиног живота, као и из живота најугледниџих светитеља хришћанске цркве, које нису описанџе у канонским књигама.

Како ти зборници пре свега нису били намењени црквеној јерархији, већ ширџм кругу верника, њихово издавање указује и на трговачке амбиџије Боџидара Вуковића. С обзиром на њихову популарност међу верницима римокатоличке вероисповџести, та врста религиозних књига била је изузџетно тражена на тржишту широм Европе. Разлози за то могу се наћи у ширџњу покрџета новџе побожности (*devotio moderna*),

¹⁶⁸ Синдик 1996, 53 (*Зборник за ђуђинике* 1520, Поговор, л. 224б–225а).

¹⁶⁹ Новаковић 1877, 129–167.

¹⁷⁰ Мано-Зиси 1986, 170. О односу форме, намене и структуре књига популарне ренџсансне културе: Grendler 1993, 451–454.

¹⁷¹ Мано-Зиси 2002, 179.

¹⁷² Мано-Зиси 1986, 156, 170.

¹⁷³ Мано-Зиси 1986, 156, 170.

¹⁷⁴ Мано-Зиси 1986, 156–158, 170.

који се у окриљу римокатоличке цркве појављује у другој половини XIV века у Низоземској, одакле се у наредним вековима проширио и по другим европским земљама.¹⁷⁵ Струјање нове духовне климе, која је у први план истицала значај успостављања непосредног односа верника с Богом, допринело је умножавању многобројних верских, молитвених и морализаторско-дидактичних састава, који су најпре били преписивани, а након открића штампарије и публиковани у великом броју примерака. Међу њима најпопуларнији су били састави у којима су представљани догађаји из Христовог живота и његове поуке, попут *Подражавања Исуса Христиа (Imitatio Christi)*,¹⁷⁶ *Размишљања о живоју Христовом (Meditationes vitae Christi)*, као и ходочаснички приручници и молитвеници (часослови – *livres d'heures*).¹⁷⁷ Свакако је под утицајем такве духовне климе и уз познавање комерцијалних захтева тржишта књига у Венецији, које је било преплављено публикацијама сличног типа,¹⁷⁸ и Божидар Вуковић одлучио да штампа *Зборник за ђушнике*, с тим што је његову садржину и структуру избором одговарајућих састава прилагодио православним верницима. Приликом издавања *Зборника* имао је у виду и материјалне интересе – потражња за тим књигама међу православнима на ширем јужнословенском простору била је велика, што потврђују и потоња издања венецијанских издавача ћирилских књига, пре свих Вићенца Вуковића (1547. и 1560) и Јакова из Камене Реке (1566).¹⁷⁹

Поред догматско-доктринарне и морализаторско-дидактичне садржине, популарности *Зборника за ђушнике* значајно је доприносила и њихова богата ликовно-графичка опрема. Уз украсне заставице и вињете, у њима се налазе и представе најпоштованијих хришћанских светитеља, као и кључних догађаја из библијске и хришћанске историје

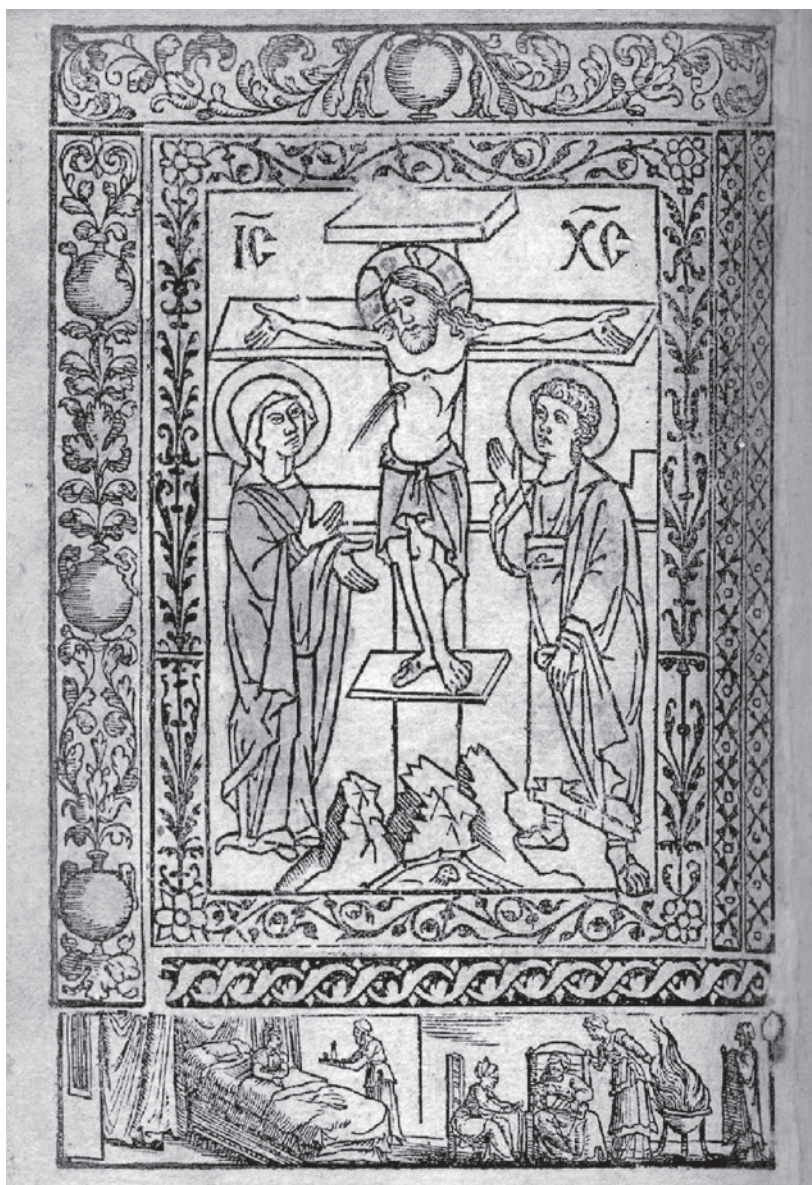
¹⁷⁵ Post 1968, 94–96.

¹⁷⁶ Post 1968, 521–550.

¹⁷⁷ Grendler 1993, 454–470. Уп. Тимотијевић 2010, 213–216.

¹⁷⁸ Преображај књига које је популарисао *devotio moderna* у венецијанским штампаријама био је велики. Промене су се првенствено односиле на измену типа слова, а потом и на модерније структурирање форме књига: Grendler 1993, 465–466.

¹⁷⁹ Данас постоји мали број примерака *Зборника за ђушнике* Божидара и Вићенца Вуковића, а један од кључних разлога јесте то што су ове књиге биле намењене широј популацији, па самим тим нису чуване у манастирским или црквеним библиотекама, већ у приватним, а то је умногоме смањивало могућност да буду сачуване до данашњих дана. Уп. Немировски 1993, 39, 43, 118, 122.

Сл. 9. Распеће, Зборник за ђуђице, 1547, л. 162б

(Благовести, Распеће, Васкрсење итд.).¹⁸⁰ Ти прикази, у виду малих икона, урађени у техници ксилографије, нису били само илустрације текста већ су служили и као значајан ослонац у молитви, па је вербално-визуелна структура *Зборника* пружала могућност да их користе и верници скромнијег образовања. Поред осталог, потврду да је Вуковић идејне узор за штампање зборника нашао у сличним популарним књигама намењеним римокатолицима, а не у православној традицији, налазимо и у ликовно-графичкој опреми *Зборника за ђушнике* који је 1547. године штампао Вићенцо Вуковић, а за чије су илустровање послужили управо предлошци из књиге *Размишљања о живоју Христјовом*.¹⁸¹

Најзад, да је Божидар Вуковић водио рачуна и о комерцијалним захтевима тржишта, које је умногоме одређивало не само избор састава него и ликовно-графичку опрему, између осталог, показују и луксузније опремљени библиофилски примерци његових издања.¹⁸² Вуковић је, угледајући се на достигнућа штампарске продукције у Венецији, за богатију клијентелу отискивао књиге на пергаменту¹⁸³ – што је потом наставио да чини његов син Вићенцо¹⁸⁴ – док су поједини примерци били накнадно колорисани.¹⁸⁵ Од првих таквих издања сачуван је примерак *Зборника за ђушнике* из 1520. године, који се налази у заоставштини Ђузепе Праге у Марцијани, у Венецији.¹⁸⁶ Поред тог, сачувано је и више колорисаних издања штампаних тридесетих година XVI века, попут *Окјоиха ђејојласника*,¹⁸⁷ као и примерак *Празничној минеја* из збирке Честер Бити у Даблину,¹⁸⁸ који је уједно и најрепрезентативнија сачувана књига старог ћирилског штампарства. Независно од тога да ли је његова штампарија располагала техничким могућностима за самостално обављање захтевнијих послова дораде¹⁸⁹ или је за ликовно украшавање књига користила услуге других радионица и сликара,

¹⁸⁰ Мано-Зиси 1986, 170.

¹⁸¹ Петковић 1969, 253–265.

¹⁸² Медаковић 1958, 73–75.

¹⁸³ Радојичић 1950, 354–356.

¹⁸⁴ Мано-Зиси 1994, 57–66; Мано-Зиси 2002, 177–188. О распрострањеној ренесансној пракси штампања репрезентативних издања на пергаменту: Montecchi 1994, 187.

¹⁸⁵ Љубинковић 1967, 25–29; Харисијадис 1967, 31–34.

¹⁸⁶ Вујошевић 1986, 43–45.

¹⁸⁷ Харисијадис 1967, 31–34; Љубинковић 1967, 25.

¹⁸⁸ Мошин 1968, 349–350; Стојановић 1982, 409.

¹⁸⁹ Љубинковић 1967, 28–29.

може се рећи да је Вуковић своју предузетничку делатност на пољу књижарства организовао према захтевима тржишта, нудећи широк избор књига, од јефтинијих, штампаних на папиру, до луксузних библиофилских издања, намењених богатијој клијентели. С друге стране, осим за продају, ти богато опремљени примерци могли су послужити и као богати приложнички дарови намењени црквама и манастирима, о чему сведочи и Вуковићев тестамент, у којем је наложио да се након његове смрти манастиру Хиландару приложи пергаментни *Празнични минеј*, „обложен кожом и позлаћен“.¹⁹⁰

*

Сагледавајући продукцију ћирилских издања на српскословенском језику коју је Божидар Вуковић остварио у Венецији, не можемо се сагласити с мишљењем да је његова штампарија била меценатског типа, основана као задужбина, са искључивим циљем да надокнади недостатак црквених књига у отаџбини. У том пројекту, поред верских и патриотских мотива, свакако су значајну улогу имали и економски аспекти. С обзиром на своју намену, штампана књига пре свега је била намењена тржишту, док је штампарство у том раздобљу представљало једну од значајнијих привредних делатности у Венецији. Вуковић је, угледајући се на „друге народе“ који су штампали „божанствене књиге“, по свему судећи већ на самом почетку издавачке делатности своју штампарску радионицу установио на сличан начин. Реч је била о виду предузетништва које је обухватало издавање и продају богослужбених и верских књига намењених пре свега Србима, али и другим јужнословенским православним народима на ширем подручју југоисточне Европе. С друге стране, у том подухвату свакако су, поред трговачких и економских интереса, побожност и патриотизам имали значајну улогу, али не онакву каква је сагледавана на основу колофона. Они су, пре свега, били основни чиниоци у изградњи Вуковићевог идентитета, који је проистицао из општих етичких система вредности венецијанског друштва раног новог века, с једне стране, и из његове етничке и конфесионалне припадности, с друге. Ипак, за разлику од средњег века, у ренесансној нововековној култури на трговину се више није гледало као на активност која је

¹⁹⁰ Тадић 1963, 342.

била непомирљива с хришћанском етиком. Стога је Вуковић, који је у Венецији стекао велики иметак давећи се трговином, био у могућности да истовремено буде активан као хришћанин и верник који добротворствима и приложничким даровима настоји да искупи грехе и стекне вечни живот. Сходно томе, то што је он приликом издавања и продаје богослужбених и верских књига имао и економску рачуницу никако не негира његову искрену побожност и приврженост хришћанству и православној цркви. Такође, то не умањује ни Вуковићев патриотизам, исказан у љубави према отаџбини, коју је потврдио и жељом да му тело након упокојења буде пренето у завичај и сахрањено у Цркви Светог Спаса на Скадарском језеру, где ће, према хришћанској есхатологији, до Другог Христовог доласка почивати у земљи његових предака.

BETWEEN PATRIOTISM, PIETY AND COMMERCE:
MOTIVES FOR THE PUBLISHING ENTERPRISE OF BOŽIDAR VUKOVIĆ

MIROSLAV LAZIĆ

The usual understanding of the motives of the publishing enterprise of Božidar Vuković is premised on a simplified interpretation of the forewords and afterwords to his printed editions, resulting in a construction that sees his endeavour mostly in terms of patriotism and piety. Apart from unquestionable patriotism and piety as upper-class ideals of the time, his engagement in publishing should, however, be looked at from a much broader and more objective perspective, given that the content of the colophons of printed books reflected an imagined ideal and that there hardly was complete congruence between what they professed and real life. Unlike the notes in manuscript books, which could contain the scribe's personal confessions and states of mind, printed books intended for the market were published in a large number of copies and, therefore, the approach of their compilers could not be the same. Constructing a desirable public self-image, the publisher as the conceptual author of the colophon content usually used carefully selected information to commend his publishing undertaking by placing it in an exclusively patriotic and pious context. In view of the liturgical and ecclesiastical purpose of the books printed in Cyrillic script and Serbian Slavonic language which contained such notes, it is quite understandable why other motives, commercial above all, could not be mentioned, which does not mean that they were not there at all. Besides, such rhetorical formulations, based on biblical quotations as prefigurations and metaphors, were common in human communication at the time because man's identity was primarily grounded in his relation to God. These notes should therefore not be viewed from the perspective of the present, nor should today's value system and outlook be read into them. In the light of the spirit of the epoch, ridden with fears of an Ottoman invasion, whose conquests of Christian lands were interpreted as being incurred by collective sin, the content of the colophon in religious books should be viewed both in historical and ecclesiological temporal categories. From this perspective, the printing of liturgical and prayer books, which played a role in preserving the Christian faith and resisting Islamisation, may be seen as an act of piety and patriotism since they, even though Vuković made a profit from trading in them, were above all else embodiments of God's word and revelations of divine wisdom.

On the other hand, in contrast to medieval disdain for the merchant profession, in Renaissance culture the image of the merchant underwent profound change. Commercial engagement was no longer seen as being at odds with Christian ethics and, consequently, the Renaissance merchant did not hold well-being and wealth in this life to be irreconcilable with salvation of the soul. Hence, the fact that Vuković made a

fortune in trade did not prevent him from being a very active believer, even the head of the Greek Orthodox religious community in Venice, seeking to atone for his sins and to ensure eternal life by making charitable contributions and legacies.

Apart from Vuković's two surviving wills, which specify the price of each title, commercial aspects of his publishing activity are indicated both by the content and structure of his editions and by their graphic design. Unlike the printing houses in the Serbian ethnic areas, which printed only liturgical books, Vuković's Venetian house also printed devotional and didactic texts, such as the Collection for Travellers. Being intended for a broader circle of believers and their personal, private piety, these editions, printed by Vuković in 1520 and 1536, and reprinted by the subsequent publishers of Serbian Slavonic books in Venice, can hardly be placed in a patriotic context, but should rather be seen as a mercantile aspiration of Vuković and his successors.

Keywords: Božidar Vuković, early Serbian printed books, book printing, liturgical books, publishing, notes, colophons, charitable legacies, patriotism, private piety, Venice.

Translated by Marina Adamović Kulenović

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

- Зборник за ѱушнике 1520:** Зборник за ѱушнике, Венеција, 6. март 1520. године.
- Молитвеник 1570: *Молићвеник*, Венеција 1570.
- Окћоих ѱрвојласник 1493:** *Окћоих ѱрвојласник*, Цетиње, завршено 4. јануара 1494.
- Окћоих ѱейојласник 1536–1537:** *Окћоих ѱейојласник*, Венеција 1536, завршено 27. јула 1537.
- Празнични минеј 1536–1538:** *Празнични минеј*, Венеција, 11. јун 1536 – 19. јануар 1538.
- Псалћир с послодовањем 1519–1520:** *Псалћир с послодовањем*, Венеција, 7. април 1519 – 12. октобар 1520.
- Псалћир с послодовањем 1546:** *Псалћир с послодовањем*, Венеција 1546.
- Псалћир с послодовањем 1569–1570:** *Псалћир с послодовањем*, Венеција 1569 – 10. март 1570.
- Псалћир с послодовањем 1638:** *Псалћир с послодовањем*, Венеција 1638.
- Служабник 1519: *Служабник*, Венеција, 7. јул 1519.

ЛИТЕРАТУРА

- Anderson 1998:** B. Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Beograd 1998.
- Barbije 2009:** F. Barbije, *Istorija knjige*, Beograd 2009.
- Belting 1994:** H. Belting, *Likeness and Presence. A History of Image before thre Era of Art*, University of Chicago Press 1994, 215–224.
- Богдановић 1980:** Д. Богдановић, *Истћорија сћаре срћске књижевносћи*, Београд 1980.
- Богдановић 1997:** Д. Богдановић, *Сћара срћска дидлиотћека*, Студије из српске средњовековне књижевности, Београд 1977, 5–79.
- Богдановић 1997а:** Д. Богдановић, *Сушћина ѱросвећеносћи у кулћури средњовековне Срдије*, Студије из српске средњовековне књижевности, Београд 1977, 89–97.
- Burke 2000:** P. Burke, *Early Modern Venice as a Centar of Information and Communication, Venice Reconsidered: the History and Civilization of an Italian City-State, 1297–1797*, The John Hopkins University Press 2000, 389–418.
- Βελογδос 1893:** I. Βελογδос, *Ελλάνων Ορθοδόξων αποικία εν Βενετία. Ιστορικόν υπόμνημα*, Βενετία 1893.
- Веселиновић 1963:** Р. Веселиновић, *Заићто су ѱодизане задуждине?*, Гласник Српске православне цркве XLIV (1963) 278–283.

- Viroli 2003:** M. Viroli, *For Love of Country. An Essay of Patriotism and Nationalism*, Clarendon Press: Oxford 2003, 18–40.
- Witcombe 2004:** C. L. C. E. Witcombe, *Copyright in the Renaissance Prints and the Privilegio in Sixteenth-Century Venice and Rome*, Leiden 2004.
- Вујошевић 1986:** Р. Вујошевић, О неким биографским подацима о Божидару Вуковићу Подгоричанину и о молићвенику – Зборнику за ђућнике из Марцијане, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 41–45.
- Grendler 1993:** P. F. Grendler, *Form and Function in Italian Renaissance Popular Books*, *Renaissance Quarterly* 46/3 (1993) 451–485.
- Грковић-Мејџор 2012:** Ј. Грковић-Мејџор, Функционалности одлике предговора и поговора из штамарија Ђурђа Црнојевића и Божидара Вуковића, Српско језичко наслеђе на простору данашње Црне Горе и српски језик данас, *Никшић* 2012, 27–36.
- Грујић 1935:** Р. М. Грујић, Јусови у Божидарову зборнику штампом у Венецији 1536–1538 год., *Гласник Скопског научног друштва XIV/8* (1935) 231–232.
- Јовановић 1994:** Г. Јовановић, О језику старих српских књија, Пет векова српског штампарства 1494–1994, Београд 1994, 53–60.
- Kantorowicz 1951:** E. H. Kantorowicz, *Pro Patria Mori in Medieval Political Thought*, *American Historical Review*, 56/3 (1951) 472–492.
- Keduri 2000:** E. Keduri, *Nacionalizam*, Podgorica 2000.
- Ковијанић 1953:** Р. Ковијанић, Пошто су продаване прве српске књије штампе у Млецима, Зборник Матице српске за књижевност и језик 1 (1953) 164.
- Ковијанић 1986:** Р. Ковијанић, Неколико података о распуштању књија Божидара Вуковића, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 173–175.
- Костић 1975:** В. Костић, *Дубровник и Енџелеска 1300–1650*, Београд 1975.
- Kukuljević-Sakcinski 1851:** I. Kukuljević-Sakcinski, *Književnost i umjetnost: Tiskari jugoslavenski XV. i XVI. veka*, *Arkiv za povestnicu jugoslavensku I* (Zagreb 1851) 121–155.
- Лазих 2006:** М. Лазих, Књијори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, *прир. А. Столић, Н. Макуљевић*, Београд 2006, 611–659.
- Лексикон 1994:** *Лексикон српскословенског штампарства*, Пет векова српског штампарства 1494–1994, Београд 1994, 75–218.
- Љубинковић 1967:** М. Љубинковић, Бојени дрворез у књијама штамарије Божидара Вуковића, Зборник Музеја примењене уметности 11 (1967) 25–29.
- Мано-Зиси 1986:** К. Мано-Зиси, Зборници за ђућнике Божидара Вуковића у свешту сачуваних примерака, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 151–171.
- Мано-Зиси 1994:** К. Мано-Зиси, *Перјаменити одломак Зборника за ђућнике Вићенца Вуковића из 1560. године*, Црнојевића штампарија и старо штампарство, Подгорица 1994, 57–66.

Мано-Зиси 2002: К. Мано-Зиси, *Зборник за ђуџинике Вићенца Вуковића (1547) из цркве Светиої Ђорђа у Николинцима код Вршица*, Археографски прилози 24 (2002) 177–188.

Маринковић 1989: Б. Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком шћам-йарсћиву, шћамйаријама и књијама XV, XVI и XVII сћолећа*, II, Божидар и Вићенцо Вуковић (XVI), Цетиње 1989.

Марковић 1920: В. Марковић, *Православно монашћиво и манасћири у средњо-вековној Срдији*, Сремски Карловци 1920.

Марковић 1925: В. Марковић, *Кћишћори, њихове дужностћи и йрава*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор V (1925) 100–119.

Медаковић 1958: Д. Медаковић, *Графика срјских шћамйањих књија XV–XVII века*, Београд 1958.

Миловић 1986: М. Миловић, *Додјелйивање йлемйћке йишћуле и йрба Божидару Вуковићу и њејовим йоћћомцима од сћране шћанскої краља и римско-њемачкої цара Карла V (1500–1558)*, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 13–26.

Милошевић 1986: М. Милошевић, *Нови извори коћорскої, ваћиканскої и млейћачкої архива о дјелайностћи Вуковића, шћамйара и књижара XVI вијека*, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 215–333.

Милошевић 2005: Р. Милошевић, *Црквено задужбинарсћиво код Срба*, Смедерево 2005.

Мирковић 1932: Л. Мирковић, *Икона са зайисом Божидара Вуковића*, Старинар III/VII (1932) 127.

Младеновић 1993: А. Младеновић, *Прве срјске шћамйане књије – найомена са филолошке сћране*, Археографски прилози 15 (1993) 33–42.

Младеновић 1994: А. Младеновић, *Неке особине језика наших йрвих шћамйањих књија*, Црнојевића штампарија и старо штампарство, Подгорица 1994, 7–12.

Младеновић 1996: А. Младеновић, *Екавизам наших сћарих шћамйањих књија*, Пет вјекова Октоиха, Подгорица 1996, 49–57.

Mola 2000: L. Mola, *The Silk Industry of Renaissance Venice*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000.

Момировић 1986: П. Момировић, *Расйросћйрањеностћ издања Божидара Вуковића на садашњем йодручју Војводине*, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 195–210.

Montecchi 1994: G. Montecchi, *Il libro nel Rinascimento*, Milano: Editrice La storia, 1994.

Мошин 1968: В. Мошин, *Рукойиси дивйше Беойрадске народне диблиоћеке у Даблину и у Зайреду*, Библитекар XX/5 (1968) 349–359.

Немировски 1993: Е. Л. Немировски, *Црнојорска диблиографија*, I–2, Издања Божидара и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене Реке,

Радуновић 1986: Р. В. Радуновић, *О именима војводе Божидара Вуковића Подгоричанина*, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 27–40.

Reed-Danahay 2005: D. Reed-Danahay, *Locating Bourdieu*, Indiana University Press: Bloomington 2005.

Ровински 1893: П. Ровински, *Ободска шћамѣарија на Ријеци Црнојевића у Црној Гори и њен значај на словенском јују*, Цетиње 1893.

Савић 2012: В. Савић, *Зайиси шћамѣара свешћеномонаха Макарија. Језик, ѣисмо и ѣравойис*, Српско језичко наслеђе на простору данашње Црне Горе и српски језик данас, Никшић 2012, 159–179.

Samardžić 2001: N. Samardžić, Karlo V, Beograd 2001.

Симић 2012: В. Симић, *За љубав оѣаѣдине. Паѣириоѣе и ѣаѣириоѣизми у срѣској кулѣури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2012.

Синдик 1985: Н. Синдик, *Предѣовори и ѣоѣовори као извори за иѣѣорију сѣаре срѣске шћамѣане књиѣе*, Сусрети библиографа '84, Инђија 1985, 12–16.

Синдик 1986: Н. Р. Синдик, *Књижевне одлике ѣредѣовора и ѣоѣовора у издањима Божидара Вуковића*, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 117–130.

Синдик 1994: Н. Р. Синдик, *Значај сѣарих ѣредѣовора и ѣоѣовора за књижевну иѣѣорију*, Црнојевића штампарија и старо штампарство, Подгорица 1994, 49–56.

Синдик 1994а: Н. Р. Синдик, *Смерени свешћеник мних Макарије оѣи Чрније Гори*, Цетиње 1994.

Синдик 1996: Н. Синдик, *Издавачи, шћамѣари, ѣреѣисивачи*, Цетиње 1996.

Сковран 1977: А. Сковран, *Војвода Божидар Вуковић – Dionisio della Vechia, ѣа-сѣалд Браѣѣсѣѣѣа св. Ђорђа ѣрчкоѣ у Венеѣији*, Зограф 7 (1977) 78–85.

Smit 1998: D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 1998.

Smith 1999: A. D. Smith, *Myths and Memories of the Nation*, Oxford University Press 1999.

Smith 2003: A. D. Smith, *Chosen Peoples*, Oxford University Press 2003.

Стојановић 1902: Љ. Стојановић, *Сѣаре срѣске шћамѣарије*, Српски књижевни гласник VII/39 (1902) 189–196, 282–289, 366–372, 444–457.

Стојановић 1982: Љ. Стојановић, *Катѣалоѣ Народне библиоѣеке у Беоѣрагу IV*, Београд 1982.

Schmitter 2004: M. Schmitter, “Virtuous Riches”: *The Bricolage of Cittadini Identities in Early-Sixteenth-Century Venice*, *Renaissance Quarterly* 57/3 (2004) 908–969.

Тадић 1963: Ј. Тадић, *Тесѣаменѣи Божидара Вуковића, срѣскоѣ шћамѣара XVI века*, Зборник филозофског факултета VII/1 (1963) 337–360.

Тененти 2005: А. Тененти, *Трѣоваѣ и банкар, Човек ренесансе*, прир. Е. Гарин, Београд 2005, 191–221.

Тимотијевић 2006: М. Тимотијевић, *Рађање модерне ѣриваѣиносѣи. Приваѣѣни жи-воѣи Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до ѣочетѣка 19. века*, Београд 2006.

- Тимотијевић 2008:** М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол II*, Београд 2008.
- Тимотијевић 2010:** *Духовно ходочашће и „Описаније Јерусалима“ Христифора Цефаровића*, Зборник Народног музеја 19/2 (2010) 213–242.
- Трифуновић 1990:** Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних јојмова*, Београд 1990.
- Ђирковић 1996:** С. Ђирковић, *Ђириличко шtamпарство и култура балканских Словена*, Пет вјекова Октоиха, Подгорица 1996, 15–32.
- Ђирковић 2006:** С. Ђирковић, *Последње године у последњем стољећу српско-византијских односа*, Зборник радова Византолошког института XLIII (2006) 25–29.
- Ђоровић 1910:** В. Ђоровић, *Ушцај и одношај између старих српских записи и наших*, Глас Српске краљевске академије LXXXIV, 50 (1910) 1–60.
- Харисијадис 1967:** М. Харисијадис, *Одојене графике у Октоиху ђејојласнику Божицара Вуковића Пајријаршијске библиотеке у Београду*, Зборник Музеја примењене уметности 11 (1967) 31–34.
- Ходсбаум 1996:** Е. Ходсбаум, *Нације и национализам од 1780. Пројрам, мит, стварност*, Београд 1996.
- Ћоралић 1993:** Л. Ћоралић, *Prisutnost doseljenika sa istočnojadranske obale u Veneciji od XIII. do XVIII. stoljeća*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 26 (1993) 39–78.
- Ћоралић 1993a:** Л. Ћоралић, *Legati hrvatskih iseljenika u Veneciji verskim ustanovama u domovini*, Croatica Christiana Periodica 17/31 (1993) 49–128.
- Ћоралић 1994:** Л. Ћоралић, *Bratovština Sv. Jurja i Tripuna u Mlecima u oporukama hrvatskih iseljenika*, Croatica Christiana Periodica 18/34 (1994) 79–98.
- Ћоралић 1994a:** Л. Ћоралић, *Bratovština slavenskih doseljenika Sv. Jurja i Tripuna u Veneciji. Izvori, historiografija i mogućnosti istraživanja*, Radovi Zavoda za Hrvatsku povijest 27/1 (1994) 43–58.
- Ћоралић 1998:** Л. Ћоралић, *Život i djelovanje kotorskih patricija u Mlecima od 16. do 18. stoljeća*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 31 (1998) 131–140.
- Шекуларац 1986:** Б. Шекуларац, *Неке специфичности црквених штампарија издања Божицара Вуковића*, Штампарска и књижевна дјелатност Божицара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 131–149.

СЕРБСКИЙ МОЛИТВЕННИК НАЧАЛА XVII ВЕКА В СОБРАНИИ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ САРАТОВСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

АНЖЕЛА ГРИГОРЬЕВНА ХАЧАЯНЦ*

Абстракт: В данной статье представлено описание сербской рукописи начала XVII в., приплетенной к Молитвослову Венецианского издания Виченца Вуковича. Кодекс находится в собрании Зональной научной библиотеки Саратовского государственного университета.

Ключевые слова: сербская рукопись, Молитвослов В. Вуковича, богослужебный сборник, Часослов, песнопения Октоиха.

В Отделе редких книг и рукописей Научной библиотеки Саратовского государственного университета имеется конволют сербского происхождения (инвентарный номер печатной части – 1756, инвентарный номер рукописной части – 1081).¹ Книга поступила в библиотеку в 1921 году в составе частной коллекции местного старообрядца и библиофила П. М. Мальцева. Печатная часть книги – Молитвослов Венецианской типографии Виченца Вуковича 1547 года. Молитвослов довольно ветхий, больше половины тетрадей имеют утраты: *⁵ (л. 3–7) 1A⁶ (л. 1–6) 2B⁷ (л. 1–7) 3C⁷ (л. 2–8) 4D⁸ – 7G⁸ 8H⁶ (л. 3–8, от л. 2 сохр. верхн. внутр. угол) 9I⁴ (л. 1–2, 7–8) 10K⁸ – 13N⁸ 16Q⁴ (л. 3–6) – 17R⁷ (л. 2–8), 18S⁷ (1 л. илл.+ л. 2–7) 2 л. вставн., 19T⁴ (л. 3–6) 20V⁸ – 22Y⁸ 23Z⁴ (л. 3–6) 30GG⁷ (л. 1–7) 31HH⁸ – 33KK⁸ 34LL⁷ (л. 1–7) 35MM⁶ (л. 2–7) 37OO⁵ (л. 2–6). Однако в данном экземпляре Молитвослова сохранились практически все листы с иллюстрациями. На л. 145 Молитвослова (1-й лист тетради 18S) после канона Иоанну Предтече приписана молитва ему: «Ги Бе нашъ реки врѣховному своему Петру въ Суде [плащани~~т~~немъ-?] нечистому

* Хачаянц Анжела Григорьевна, Зональная научная библиотека Саратовского государственного университета, Саратов, angela_h@bk.ru

¹ Алексеева, Попкова 1993; Немировский 2009; Турилов 2010.

и скверьному чисту бити всему [...]». На 2-х вставных листах между тетрадами 18S и 19T дописаны недостающие песнопения Канона молебного Богородице: окончание 9-й песни канона, стихиры 4-го гласа и стихиры молебные 2-го гласа. Почерки этих приписок с почерками рукописной части конволюта не совпадают.

Вторая часть конволюта – небольшой рукописный сборник бого-служебных текстов начала XVII века. В него входят песнопения Октоиха, а также разделы Часослова. Ниже представлено описание рукописной части кодекса. В инципитах песнопений и записях сохранены титла, выносные буквы переданы курсивом, в квадратные скобки заключены добавления автора описания.

Молитвенник (?). Начало XVII в².

82 л. (Между л. 80–81 вырезаны два чистых листа, от л. 82 сохранился узкий фрагмент вдоль корешка). 8° (14,4 x 9,5), текст (10,7 x 6).

Бумага, водяные знаки не определяются из-за фрагментарности. Полуустав сербский.

Киноварная вязь (л. 1), киноварные заголовки, инициалы.

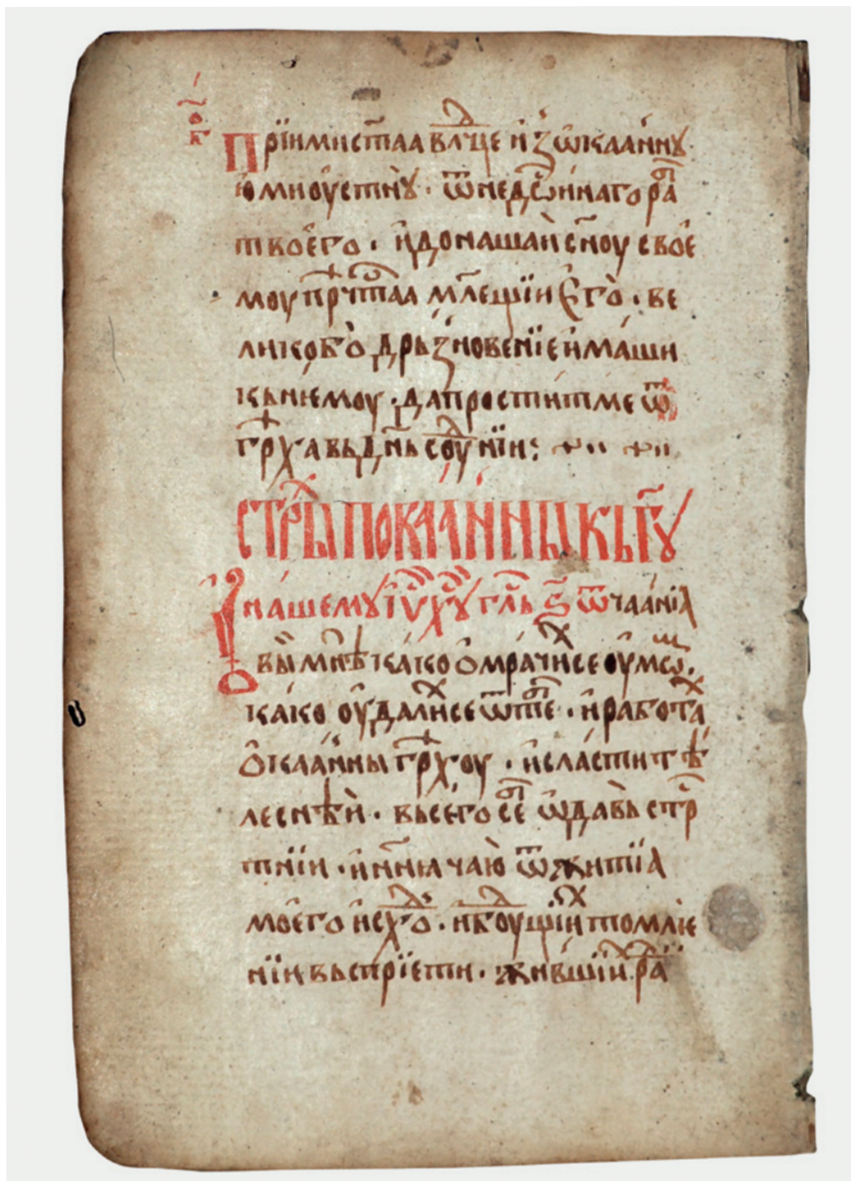
Сигнатуры (первый и последний листы тетради): $1^8 - 2^8 - 3^8 - 4^8 - (1 \text{ л.}) - 5^8 - 6^8 - 7^8 - 8^8 - 9^8 - 10^8$.

Содержание. Л. 1 Акафист Живоносному гробу и воскресению. «Акафстъ Живоносному Гробу и Въскрѣнію Гѣ нашего Іѣс Хса. Канон глѣ д пѣс ѧ ірмос». (Канон 4-го гласа «Отверзу уста моя»). Ирмосы представлены инципитами. Акафист – после 6-й песни. Л. 20 «Канон пѣваеми по все дни мнихом глс ѧ пѣс ѧ». (Канон 6-го гласа «Помощник и покровитель»). Ирмосы выписаны полностью. Л. 25 об. «Стхры покаанны кѣ Гѣ нашему Ісѣ Хсу глѣ ѧ ѧ чааніа»: «Увы мнѣ како омрачихсе оумом», «Оувы мнѣ прогневавшомоу Те Млѣтиваго Бѣ моего и Гѣ», «Кыи ѧвѣтъ дшѣ окаанна обрѣщещи въ днь соудніи» и богородичен: «Въсь ѧ млднства явихсе»; л. 27 на стиховне 3 стихиры 6-го гласа: «Грды о дшѣ и раскаице», «Ни единому на землы заповѣд Твою сътворих», «Кто мене не плачетсе» и богородичен: «Чѣтаа Бѣ рождѣшіа». Л. 28 «Канон покааннѣ кѣ Гѣ нашему Ісѣ Хсу глѣ ѧ пѣс ѧ». (Канон 1-го

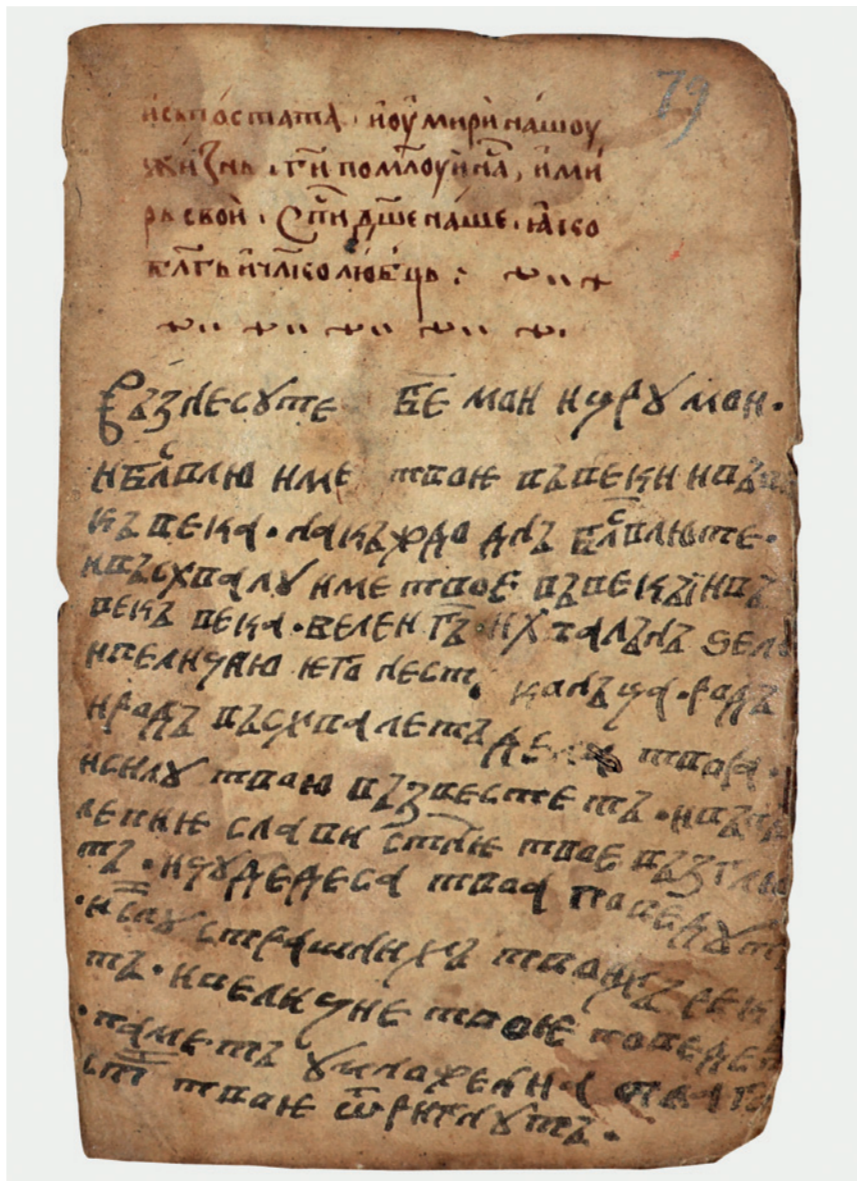
² В записи на л. 81 об. почерком одного из писцов дата – 1608–1609 (?) г. Смотри в разделе «Записи».

Илл. 1.

Илл. 2.

Илл. 3.

Е	З	Г	Ф	А	Е	Г	А	К	С	
А	З	А	В	С	В	А	Е	Г	К	С
Г	З	Е	Г	З	В	З	Е	В	К	И
В	З	С	А	И	В	С	А	А	К	Ф
А	Н	Е	Т	В	В	Е	А	З	А	
З	Н	А	С	Г	В	А	А	С	А	А
С	Н	В	З	К	В	Г	А	Е	А	А
Г	Н	Г	И	К	В	В	А	А	В	В
А	Н	А	Т	Г	А	А	А	Г	Г	Г
З	Н	Е	И	К	А	А	З	А	В	А
В	Н	С	А	Е	К	А	З	Г	А	Г
А	Т	В	Е	К	С	А	Е	Г	З	С
З	Т	А	Г	Е	К	З	А	Г	С	З
С	Т	В	А	Е	К	И	А	Г	Г	И
Е	Т	Г	Е	Т	К	Ф	пнххх			зрсе

Илл. 4.

гласа «Помогшему Богу»). Ирмосы представлены инципитам. Л. 33 на стиховне 3 стихиры 1-го гласа подобен «Прѣхвал[нии мученицы]»: «Подвигниси и прїиди дше моя окааннаа», «Стрѣтми мръскими обогатихсе люте», «Въса оставльшии окаана дше», славник: «Оувы мнѣ что боуд[у]» и богородичен: «Рождѣшіа свѣтъ незаходими». Л. 34 чтение из Послания апостола Павла к Ефесеянам «Братіе аглы глаанное слово быс извѣстно», л. 35 чтение из Евангелия от Луки «Реч Гѣ своим оучеником Слоушаеи вас Мен слоушаетъ». Л. 35 об. Во вторник блаженны 2-го гласа: 2 тропаря, мученичен, славник и богородичен, л. 36 чтение из Деяний апостолов: «Въ дны оны якоже скончаваше Иоанн тчение глаше кого мене пщуете», л. 37 Евангелие от Матфея: «Въ врѣм оно Слыша Иоѣ въ оузылици дѣла Хсва»; л. 38 в среду блаженны 3-го гл., л. 39 чтение из Послания ап. Павла к филиписием «Братіе Се да мударѣствуется», л. 39 об. Евангелие от Луки «Въ врѣм оно Въниде Іс въ всь нѣкоую»; л. 40 в четверток блаженны 4-го гл., л. 41 об. чтение из Послания к коринфяном «Братіе Бѣ ны посланники послѣднее явы», л. 42 об. Евангелие от Матфея «Въ врѣм оно Призва Іс обанадес оученика своа»; л. 43 в пяток блаженны 5-го гласа, л. 44 чтение из Послания к коринфяном «Братіе Слово крѣстное изгыбающимъ оуродство ес», л. 44 об. Евангелие от Иоанна «Въ врѣм оно стояху при Крѣсте Ісове Мти Его»; л. 45 об. в субботу блаженны 6-го гл., л. 46 об. чтение из Послания к коринфяном «Братіе Хс въста ѿ мрътвых», л. 47 Евангелие от Иоанна «Реч Гѣ къ пришьдшимъ къ Нему иоудеом Аминь аминь глю вамъ яко слоушаеи словесе Моего»; л. 48 в неделю блаженны 8-го гл., л. 49 чтение из Послания к коринфяном «Братіе Вы есте цркви Бѣ жива якоже реч Бѣ», л. 49 об. Евангелие от Марка «Реч Гѣ Иже хоцетъ по мнѣ иты да ѿврьжетсе себѣ». Л. 50-63 об. Междучасия 1, 3, 6, 9 часов; Л. 63 об. чин Великого повечерия («Начело павечерниці»). Л. 80 календарная таблица-?, нет начала; л. 80 об.-81 об. Зрячая Пасхалия, имеет 36 строк и 16 столбцов, окончание утрачено (на фрагменте л. 82 видно окончание Зрячей Пасхалии, а на обороте – фрагменты текста (?)).

Записи. На обороте верхней доски карандашом библиотечная запись о принадлежности коллекции П. М. Мальцева: «№ 759 / мал. 1921», по листам рукописи пробы пера в виде отдельных литер,³ пометы небрежным почерком, на л. 35 об., 45, 58, 76 об. поздние приписки или

³ То же и на некоторых листах печатного Молитвослова.

вставки, относящиеся к тексту, на л. 43 об. на верхнем поле начало 50-го псалма: «помилои ме Боже па велицей», на л. 77 об. «Сиа книга», на л. 79–79 об. приписан псалом 144 «Възнесу Те Бѣ мои и Цру мои» (до слов «и Ти даеши»), на л. 81 об. внизу под таблицей почерком писца, писавшего Зрячую Пасхалию мелко славянской цифирью: «писахъ 7117 [1608–1609]». на нижней доске пробы пера почерком и чернилами, сходными с небрежными пометами по листам: «множаство зол», «Слава», карандашом: «№ 769 1893».

Переплет. Современный кодексу (?), доски в коже, углы досок отколоты, кожа сильно потрескавшаяся, с утратами, верх корешка оборван, доски без обклеек, застежки не сохранились (фрагмент кожаной завязки на нижней доске).

Предположительно, рукописная часть по отношению к печатной имела «дополняющую» функцию. Так в составе рукописи есть разделы, которых нет в печатном Молитвослове: Великое повечерие (в печатном Молитвослове в круге суточного богослужения – только Малое), Междучасия (в печатном Молитвослове – только часы), Акафист Живоносному Гробу и Воскресению (в молитвослове – Каноны Богородице, Иоанну Предтече, свв. отцам, прор. Илии). Подбор служб в рукописи (к примеру, «Канон пѣваемыи по все дни мнихом») возможно свидетельствует и о ее монастырском происхождении или принадлежности.

СРПСКИ МОЛИТВЕНИК С ПОЧЕТКА XVII ВЕКА У ЗБИРЦИ НАУЧНЕ
БИБЛИОТЕКЕ САРАТОВСКОГ ДРЖАВНОГ УНИВЕРЗИТЕТА

АНЂЕЛА ГРИГОРЈЕВНА ХАЧАЈАНЦ

У овом раду аутор даје основне археографске податке о српском рукописном молитвенику с почетка XVII века, који је повезан у једну целину са *Молићвеником* који је 1547. године у Венецији штампао Вићенцо Вуковић. Инвентарски број штампаног дела овог конволута је 1756, а рукописног фрагмента 1081. Рукописни додаток је, судећи по свему, служио као својеврсна допуна штампаном делу, пошто садржи текстове којих нема у штампаном *Молићвослову* нпр. *Велико њовечерије*, *Междучасија*.

Књига се данас чува у Научној библиотеци Саратовског државног универзитета.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Алексеева, Попкова 1993: Алексеева, Н. И. – Попкова, Н. А., *Старопечатные издания кирилловского шрифта XV–XVII вв. Каталог. Редкие книги Научной библиотеки Саратовского государственного университета*, вып. 13, Саратов 1993, 11 (№ 8).

Немировский 2009: Немировский, Е. Л., *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1481–2000: Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*. Т. 1 (1491–1550), Москва 2009, 531–536 (№ 77).

Турилов 2010: Турилов, А. А., *Кирилло-Мефодиевская традиция и собрание рукописей Научной библиотеки Саратовского государственного университета*, Славянский альманах 2009, Москва 2010, 55.

ТРИ РУКОПИСНЕ КЊИГЕ СРПСКОГ ПИСАРА АВАКУМА ИЗ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА XVII ВЕКА

ЉУПКА ВАСИЉЕВ*

Айстѣракѣ: Манастир Пива са црквом посвећеном Успењу Богородице био је угледни писарски центар крајем XVI и током XVII века. Тридесете године XVII века биле су златни период стваралаштва у Пивском манастиру, у коме су тада живели и радили многи писари – расодер Авакум, Тома, Томаш са Златара, као и многи анонимни, али не и мање значајни, преписивачи. Три рукописа који данас припадају збирци Цетињског манастира (бр. 60, 65 и 84) преписао је у Пиви грешни расодер Авакум током тридесетих година XVII века.

Кључне речи: манастир Пива, писар Авакум, датирање, писмо, атрибуција, хартија.

Скоро сви значајнији српски манастири у XVI и XVII веку имали су писарске, сликарске, а често и књиговезачке радионице. Један такав угледни центар у старој Херцеговини крајем XVI и у првој половини XVII века био је и манастир Пива са црквом посвећеном Успењу Богородице.¹

Први писани траг о имену Пива налази се у *Барском лейѡиису*, споменику из XII века, познатијем у литератури као *Лейѡиис ѡѡѡа Дукљанина*. Летопис је проткан легендарном садржином, али подаци о географским областима прихваћени су у науци због тога што садрже попис жупа у хумској, травунској и зетској области, као и жупа које се налазе на истоку: Оногошт, Морача, Коморница и Пива. Не зна се, међутим, да ли су ове жупе припадале Србији у X веку. Пива је поминула и у Милутиновој Светостефанској хрисовуљи, по којој је епископ будимљански имао права да убире бир у жупама Пиви и Гацку, што говори у прилог томе да се Пива налазила у саставу средњовековне

* Љупка Ј. Васиљев, археограф саветник у пензији, Београд

¹ Богдановић 1980, 253–273.

српске државе још половином XIV века, и остала је у њој све до пропасти српског Царства.²

У Херцеговачком тефтеру за 1477. годину³ пише да је Пива била посебна нахија којом су управљали црквени поглавари. Имала је своју унутрашњу самоуправу и читав низ повластица.

После обнове Пећке патријаршије 1557. године створени били су услови за верски и црквени живот у српским земљама. Турска власт у XVI веку даје повластице и могућност за обнављање цркава и манастира, нарочито у планинским пределима.⁴

Под оваквим повољним условима и околностима митрополит херцеговачки, а касније патријарх српски Саватије, подиже Пивски манастир који је грађен током тринаест година, од 1573. до 1586, а живописан знатно касније.⁵ На живопису су радили познати мајстори: поп Страхинја из Будимља, Козма–Јован и чувени иконописац Лонгин.⁶ Саватијева монументална задужбина у облику тробродне базилике посвећена Успењу Богородице подигнута је на месту где је и раније постојала црква, вероватно тада већ дотрајала, такође посвећена истоме празнику. О њеном постојању сачувани су историјски записи и археолошки налази.⁷ Запис из 1568. године који се налази у Триоду,⁸ а који је лично забележио Саватије док је још био јерођакон Пећке патријаршије, говори о постојању старе Пивске цркве. Наиме, Саватије је послао на дар манастиру поменути Триод са још неколико богослужбених књига и одежду–омофор, забележивши: „Светој свештеној обитељи пресвете владичице наше и присно дјеве Марије манастир јеже јест Пива вријело...“.

Цркве, а нарочито манастири, били су центри одакле се ширила писменост, иконописна уметност, зидно сликарство и уопште духовност. Заправо су то била саборна места свих значајних догађаја. Чување традиције и обичаја, као и ширење писмености, били су основна делатност манастира и његовог братства. Управо је Пивски манастир

² Маловић–Ђукић 1991, 43–50.

³ Маловић–Ђукић 1991, 47.

⁴ Шекуларац 1991, 51.

⁵ Сковран 1972, 54; *Умјетничко благао* 1980; Миловић 2009, 58; Стојановић 1902, бр. 949, 950.

⁶ Бабић 1991, 77–89.

⁷ Сковран 1972, 39–41; Бојовић 1992, 91–107.

⁸ Вуксан 1936, 204–205; Стојановић 1923, бр. 6341.

у XVI и XVII веку био извор писмености, уметничког стваралаштва, примењених заната и културе.⁹

У првој половини XVII века игумани манастира Пиве били су кир Симон, а касније кир Аврамије, који су били врло предузимљиви и учени монаси. За њиховог времена у Пиви је врло интензивно радила преписивачка школа. Игуман Симон је у више наврата боравио на Светој Гори и у Хиландару, где је слао и своје калуђере да преписују књиге са посебним садржајима – поучног и високо монашког карактера. Ова стална веза са Светом гором трајала је за све време Симоновог игумановања, па и током читавог XVII века. Сматра се да су тридесете године XVII века биле златни период стваралаштва у Пивском манастиру. Овде су радили искусни мајстори и писари, а њихови ђаци и сарадници били су из Пиве, Дробњака и Бијелог поља. Током XVII века Пива је била значајан књижевни центар у коме су живели и радили многи преписивачи и књижевници, као што су расодер Авакум, Тома, Томаш са Златара, и многи други анонимни, али не и мање значајни, писари.¹⁰

У рукописном фонду Цетињског манастира чува се 85 књига које су настале у временском распону од XIV до XVIII века, а прикупљене су са свих страна. Међу њима је један мањи број оних које су писане на Цетињу, а по указу црногорског кнеза Николе I Петровића 34 књиге су донете из манастира Пиве још 1884. године.¹¹ Посебан значај и вредност књигама из Пиве даје њихов садржај, разноврстан и редак, као и записи писара у којима се помиње манастир Пива као место њиховог настанка. Записи садрже и године писања рукописа и имена писара који су их писали. Често писари овог преписивачког центра уз своја имена додају и надимак Пивац, чиме су обележавали не само своју припадност манастиру већ и значај који је он имао као један од већих писарских центара.

Радећи на Опису ћирилских рукописних књига Цетињског манастира, имала сам могућност да збирку детаљно прегледам и учествујем у њеној обради и опису. Рукописне књиге ове збирке биле су недовољно познате и само делимично описане, док су са историјско-уметничког и филигранолошког аспекта, иако веома драгоцене, остале необрађене.¹²

⁹ Жугић 1991, 161.

¹⁰ Шекуларац 1991, 51–65; Стојановић 1923, бр. 6533.

¹¹ М. Драговић (*Листъ за књижевностъ и ѱоуку „Црноѱорка“* 42 (1884)) навео је да се међу књигама донетим из манастира Пиве налазе октоиси, минеј, јеванђеља и др. – према: Момировић, Васиљев 1991, 7.

¹² Момировић, Васиљев 1991.

Рад на рукописној орнаментици састојао се, поред фактографског описа, и у копирању заставица и иницијала и више редова текста, што ми је помогло да имам бољи увид при препознавању и идентификацији писаревих дуктуса и у другим рукописима.

Да би се што прецизније датирали рукописи ове збирке, било је неопходно ископирати водене знаке на хартији, који су у савременој археографији незаобилазни и меродавни у датирању хартије, а самим тим и рукописа.¹³

Током овог рада моју пажњу нарочито су привукле три рукописне књиге, и то не само по свом садржају већ и по врло лепом и карактеристичном индивидуализираном писаревом дуктусу. Његово писмо, односно слова и текст, изведени су на особен начин, тако да се добија слика упечатљивог разиграног текста. Писарева слова су угласта и раздвојена, потези су веома прецизни, са наглашеним стаблима, без танких и дебљих линија. Текст је писан између две замишљене линије. Међу карактеристичним и препознатљивим словима код овог писара истиче се слово К чије је стабло одвојено од кукице која је обликована тако да је доња пречкица, односно кукица, знатно краћа, изведена на замишљеној линији, а наслања се на закошени дужи доњи крак. Посебно су обликована и следећа слова: **В, З, Ћ, Ѕ, Ж, Ц и Ђ**. Од знакова интерпункције писар користи тачке и запете које ставља по средини реда. Запета је у облику кукице и посебно је наглашена. Заступљен је већи број надредних знакова. Ред завршава са две или три тачкице постављене у облику троугла и таласастом линијом украшеном добицом и пречкицом. Странице су врло лепо обликоване, са наглашеним белим површинама, већим маргинама и са пуно слободног простора између редова. Лепота и прецизност у исписивању рукописа овог писара огледа се и у формирању правоугаоног текстуалног блока, уоквиреног маргиналним белинама и оживљеног циноберним иницијалима и тачкицама.

Палеографском анализом писма, као и упоређењем поменутих слова, а уз то и идентичним и врло сличним воденим знацима на хартији у све три књиге, могла сам да атрибуирам ове рукописе истом писару – грешном расодеру Авакуму.

За манастир Пиву и њену преписивачку школу везан је својим радом тридесетих и четрдесетих година XVII века, између многих, и српски писар грешни расодер Авакум. О Авакуму, његовом животу и

¹³ Момировић, Васиљев 1991, 277–354.

раду, као што је случај и са многим другим средњовековним писарима, нема никаквих биографских података.

Једини писани траг са његовим именом, местом и годином писања, налази се у два записа која је он лично забележио на почетку листа 1б и на крају листа 274б–275 рукописне књиге *Лесѣвице* из 1630. године. У првом запису писар Авакум каже да је *Лесѣвицу* писао у Пиви, у храму Пресвете Богородице, те моли да књигу нико не однесе оданде. Запис се завршава са *ѣрешни Авакум*. Други његов запис знатно је дужи, започиње на крају текста листа 274б, а завршава се на листу 275 речима *ѣри ѣуѣа амин*, годином *ѣрѣлѣ* (7138 тј. 1630) и именом *ѣрешни Авакум расодер*. Душан Вуксан објавио је оба записа, два пута нагласивши да текст рукописа не припада Авакуму („не руком преписивача“).¹⁴ Он није препознао дуктус писара Авакума иако сам писар каже: *сѣо лѣстѣвицоу исписах оу пивоу грешни авакоуѣм*.

Грешни расодер Авакум, како сам већ напоменула, преписао је три књиге различитог и ретког садржаја у Пиви за манастирске потребе. Њих сам заправо атрибуирала овом писару Авакуму на основу његовог карактеристичног и индивидуализираног дуктуса. *Лесѣвица* Јована Лествичника је, према запису, писана у манастиру Пиви 1630. године. Чува се у рукописној збирци Цетињског манастира под бројем 60. Писана је на хартији, има 275 листова; величина листа је 213 × 155 мм, а величина текста је 155 × 100 мм, 23 реда на пуној страни. Свешчице су обележене на почетку и крају по средини доње маргине, ћирилским словним ознакама. Рукопис се састоји од 35 свешчица, са по 8 листова. Листови су пагинирани оловком, арапским бројевима у горњем десном углу. Рукопис је добро очуван и комплетан. Водени знаци потврђују годину писања из записа (1630).¹⁵

Текст је исписан црним мастилом, уједначеним потезом, лепим средњим полууставом, српскословенским језиком. Наслови, важнија места у тексту, као и сва почетна слова писана су цинобером. Иницијали су геометријског стила, са стаблима неједнаке ширине по вертикали. Крајеви стабала украшени су стилизованим гранчицама са листовима и добицама. Цртеж је сигуран и прецизан, изведен вештом руком грешног Авакума. Иницијали који заузимају четири до шест редова текста, укомпоновани су у блоковну површину, и једини су украс у књизи.

¹⁴ Вуксан 213.

¹⁵ Момировић, Васиљев 1991, 280.

Повез чине дрвене корице, обложене орнаментираном црном кожом. Повез је из времена настанка рукописа и добро је очуван.

На основу поменуте књиге *Лестѿвице* Јована Лествичника из 1630. године и карактеристичног дуктуса писара Авакума којим је исписана, атрибуирала сам овом писару и следеће две књиге: *Диоѿѿру* (Цетиње бр. 65) и *Палеју са ѿшумачењима* (Цетиње бр. 84), обе из 30/40-их година XVII века. Ово датирање одредила сам према идентичним, врло сличним и сличним воденим знацима у све три књиге, што потврђује и поменута година из записа у *Лестѿвици*.

Друга рукописна књига писара Авакума из збирке Цетињског манастира вредна пажње јесте *Диоѿѿра* или *Оплегало* (Цетиње бр. 65). Текст ове књиге започиње насловом на првом листу: **прѣдсловіе михаила ѿелосѿ кнѿѿѿ гл(аго)лѿмѿѿ диѿптра . нашим(ѿ) езыкомѿ наричет се зрьцалѿѿ**. Писана је на хартији, има 388 листова, димензија 213 × 153 мм, а величина текста је 165 × 95 мм, са по 24 реда на страни. Свешчице су обележене на почетку и крају, по средини доње маргине ћирилским словним ознакама. Има 49 свешчица са по осам листова, док 50. има само прва два листа. У 36. свешчици недостаје шест листова, сачувани су само први и осми лист. Листови су пагинирани у горњем десном углу мастилом и оловком. Рукопис је из 30-их/40-их година XVII века; датиран је према идентичним и врло сличним воденим знацима, уз то и Авакумовим записом са годином писања овог рукописа. И овде је текст исписан црним мастилом, пером средње дебљине, врло лепим крупним полууставним писмом, наглашених угластих облика. Текст је писан српскословенским језиком. Иницијали су овде једноставнији, чисто геометријски, скромније украшени само цртицама и добицама. Важнија места у тексту, као и сва иницијална слова, изведена су цинобером, а наслови цинобером и плавом бојом. Књига је у целости добро очувана. Једини писарев запис налази се на крају текста на маргини листа 1б, и гласи: **простете и мене писавшаг(ѿ) грѣшнаго**.

Повез чине дрвене корице пресвучене смеђом орнаментираном кожом. По рубовима је вишеструка плетеница. Централни правоугаони простор украшен је кружићима, цветним мотивима и грифонима. Корице су на појединим местима оштећене и изгребане: Повез је добро очуван и свакако је из времена настанка рукописа.

Трећи рукопис који сам, такође методом идентификације, атрибуирала писару Авакуму, заведен је у цетињској збирци под бројем 84. Писан је на хартији, има 249 листова димензије 370 × 205 мм, а димензије

текста су 240×135 мм. Број редова на страни је 29. Свешчице су обележене ћирилским словним ознакама на почетку и на крају, по средини доње маргине. Рукопису недостају почетак и крај; сачуване су 32 свешчице. Првој свешчици недостаје првих пет листова; 31. недостаје један лист, а други је фрагментарно очуван; 32. свешчица има 7 листова, а недостаје последњи, осми. Листови су пагинирани оловком у горњем десном углу. Књига је оштећена од влаге и плесни, многи листови при крају рукописа су слепљени, а има и одерака. Текст је добро очуван и читљив, осим на листовима који су оштећени и слепљени. Повез чине дрвене корице које су скоро трошне од влаге и црвоточина. Корице су обложене орнаментираном кожом која је такође доста оштећена и црвоточна. Повез је свакако из времена настанка рукописа, из XVII века. Време писања рукописа и овде је одређено према идентичним и врло сличним воденим знацима на хартији који су, као и у претходна два описана кодекса, из тридесетих година XVII века.

Књига је писана лепим крупним полууставним писмом, српскословенским језиком. О писму писара Авакума и његовим палеографским облицима опширније сам писала на почетку овога рада. Текстурални блок писан је црним мастилом, пером средње дебљине. Важнија места у тексту, сва иницијална слова као и зачала на маргинама, исписана су цинобером. Наслови су писани словима величине текстуалног блока, такође цинобером. Нема орнаменталних украса ни већих иницијала. Једини украсни детаљи су геометријски елементи – тачке, запете, таласасте линије и полулукови на крајевима редова или пасуса. У односу на претходне две књиге, ова је знатно скромније ликовно обрађена. Њен преписивач грешни расодер Авакум дао је предност њеном садржају, ретком и веома драгоценом. Ова књига је врло мало заступљена или још довољно неистражена и откривена у рукописним збиркама код нас и у иностранству.

Ранији истраживачи рукописног наслеђа цетињске збирке у својим краћим извештајима и описима, одредили су наслов поменутој књизи на основу свог тумачења садржаја. Тако је Душан Вуксан у свом кратком опису књизи дао наслов „Приче из Старог завета (Шестоднев?)“ из XVI века.¹⁶ Ђорђе Сп. Радојичић је предлагао да се каже да рукопис садржи „Слова с темама Старог завета“.¹⁷ Ову формулацију наслова касније

¹⁶ Вуксан 1936, 220–221.

¹⁷ Радојичић 1951, 328–348.

су прихватили Владимир Мошин¹⁸ и Божо Михаиловић.¹⁹ Димитрије Богдановић је у Инвентару рукописа забележио наслов књиге под одредницом „Слова светих отаца“.²⁰ Петар Момировић је рукопису дао шири наслов, уз одређено тумачење – „Препричавање историје Старог завета по Библији“, додавши да она „није строго по Библији, него и по предању, легенди, неканонском излагању и апокрифном“, наводећи да има 127 обележених „зачала“, да је књига по садржају веома ретка и да јој треба посветити посебну пажњу.²¹

Мирјана Бошков је посветила посебну пажњу управо овој књизи у свом раду *Палеја са тумачењима у српској књижевној баштини*.²² Она је ту изнела детаљно своја запажања и закључке, који су резултат упоредних текстолошких анализа у неколико рукописних књига исте садржине – *Палеје са тумачењима* Ковељске, Коломенске, Хиландарске 188 и Цетињске 84. Она је установила да се Цетињска палеја са тумачењима по редакцији свога текста не подудара ни са Ковељском ни са Коломенском палејом, али се зато слаже са хиландарским и цетињским преписом по садржају; редакције њиховог текста скоро су идентичне и припадају књигама ретког садржаја. Оба рукописа написана су 30-их година XVII века, и то у два просторно удаљена писарска центра – у Хиландару и у манастиру Пиви у Старој Херцеговини. Према сачуваним писаним изворима и записима, ове две значајне писарске школе, иако тако удаљене, биле су у сталној вези током XVI и XVII века, па и знатно касније.

Дакле, на крају треба закључити да су поменута три рукописа писара грешног расодера Авакума, врло ретка и значајна дела, написана у манастиру Пиви, важном писарском центру XVII века, који је имао тесне и сталне везе са великим и значајним српским духовним и писарским центром Хиландаром, у коме су се мешали разни утицаји и стварала значајна књижевна и уметничка дела. Мора се претпоставити да је и сам писар Авакум боравио у Хиландару и ту имао прилике да се сретне и упозна са овим ретким и значајним књигама – Палејом са тумачењима, Диоптром и Лествицом Јована Лествичника.

¹⁸ Мошин 1956, 280–284.

¹⁹ Михаиловић 1961, 46.

²⁰ Богдановић 1982, бр. 1437.

²¹ Момировић, Васиљев 1991, 270–273.

²² Бошков 2000, 403–415.

THREE MANUSCRIPTS BY THE SERBIAN SCRIBE AVAKUM
FROM THE FOURTH DECADE OF XVIITH CENTURY

LJUPKA VASILJEV

Manuscript collection of Cetinje monastery holds 35 books from between fourteenth and eighteenth centuries; 34 of them were brought from the monastery of Piva in 1885. Piva monastery with a church dedicated to the Assumption of the Virgin, in the Old Herzegovina, was a prominent scriptorium at the end of the sixteenth and the first half of the seventeenth century. There have lived and worked scribes and writers such as rasoder Avakum (= Habakkuk), Toma (= Thomas), Tomaš of Zlatar and many others, anonymous but no less significant. It is believed that the fourth decade of the seventeenth century was the golden period of literary creativity in Piva monastery.

The books from Piva monastery have special importance because of their rich and rare content as well as inscriptions of the scribes in which Piva is mentioned as a place of origin. Inscriptions also include the years and the names of scribes. Often scribes from this scriptorium have added to their names the nickname "Pivac" (= of Piva), which marked not only their affiliation but the significance of one of the major scriptoria of the époque. It should be noted that throughout the first half of the seventeenth century the abbot of Piva was Simon, enterprising and learned monk. During that period, constant contacts were entertained with Mount Athos and especially Hilandar monastery where monks and scribes of Piva went to copy books with special features, instructive and highly monastical.

During my work in the manuscript collection of Cetinje monastery, I found that three manuscripts from 1630-s come from the same scribe, „sinful rasoder Avakum“. He has copied them in Piva, as he himself says in the inscriptions both at the beginning and the end of manuscript Ladder from 1630 (Cetinje no. 60). The other two books, Dioptra (Cetinje no. 65) and Paleia with commentaries (Cetinje no. 84), I have attributed to scribe Avakum thru comparison and study of the scribe's *ductus* and also using the methods of identification, paleographic analysis and the philigranological datation because watermarks on paper are identical or very similar in all three books and they confirmed the year 1630 from the inscription in Ladder made by "sinful rasoder Avakum".

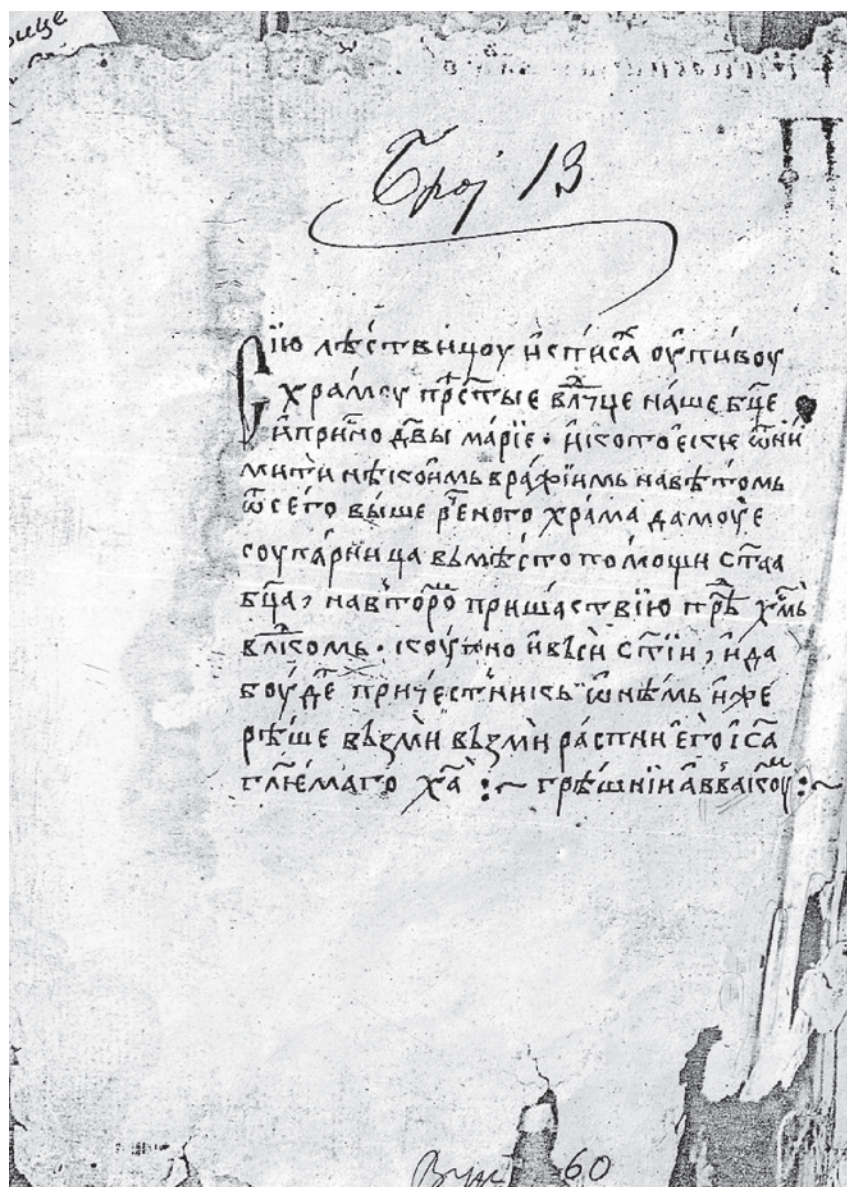
Keywords: Piva monastery, scribe Avakum, datation, scripture, attribution, paper.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић 1991:** Г. Бабић, *Лонџин у Пиви*, Четресто година манастира Пиве. Зборник радова са научног скупа одржаног у Плужанима 16. и 17. јула 1987. године. Историјски институт СР Црне Горе, Титоград 1991, 77–89.
- Богдановић 1980:** Д. Богдановић, *Историја сџаре српске књижевности*, Београд 1980.
- Богдановић 1982:** Д. Богдановић, *Инвенџар ћирилских рукописа у Југославији*, Београд 1982.
- Бојовић 1992:** Ј. Бојовић, *Летопис манастира Пиве као историјски извор*, Подгорица 1992.
- Бошков 2000:** М. Бошков, *Палеја са џумачењима у српској књижевној баштини. Прилој џроучавању Чил 188. Осам векова Хиландара*. Међународни научни скуп, САНУ, Одељење историјских наука 27, Београд 2000, 403–415.
- Вуксан 1936:** Д. Вуксан, *Рукописи Цетинској манастира*, Зборник за историју јужне Србије и суседних области, 1, Скопље 1936, 190–221.
- Жугић 1991:** Т. Жугић, *Просветно-образовна улоја Пивској манастира*, Четресто година манастира Пиве. Зборник радова са научног скупа одржаног у Плужанима 16. и 17. јула 1987. године. Историјски институт СР Црне Горе, Титоград 1991, 161–164.
- Маловић-Ђукић 1991:** М. Маловић-Ђукић, *Пива у средњем веку*. Четресто година манастира Пиве. Зборник радова са научног скупа одржаног у Плужанима 16. и 17. јула 1987. године. Историјски институт СР Црне Горе, Титоград 1991, 43–50.
- Миловић 2009:** Н. Миловић, *Манастир Пива*, Пива 2009.
- Михаиловић 1961:** Б. Ђ. Михаиловић, *Цетински манастир*, Цетиње 1961.
- Момировић, Васиљев 1991:** П. Момировић, Љ. Васиљев, *Ћириличке рукописне књије Цетинској манастира. XIV–XVIII вијек*, Цетиње 1991.
- Мошин 1956:** V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Cetinjskog manastira*, Ljetopis JAZU 61 (1956) 280–284.
- Радојичић 1951:** Ђ. Сп. Радојичић, *Извештај о раду на џроучавању сџарих српских рукописних и џџамљаних књија, као и друђих сџарина*, Историјски часопис 2 (1951) 328–348.
- Сковран 1972:** А. Сковран, *Фреске из Пиве*, Цетиње 1972.
- Стојановић 1902:** Љ. Стојановић, *Сџари српски записи и најђиси*, 1, Београд 1902.
- Стојановић 1923:** Љ. Стојановић, *Сџари српски записи и најђиси*, 4, Сремски Карловци 1923.

Умјетничко блајо 1980: *Умјетничко блајо манастира Пиве*. Уводни текст и каталог изложбе. Прир. А. Сковран, Цетиње–Београд 1980.

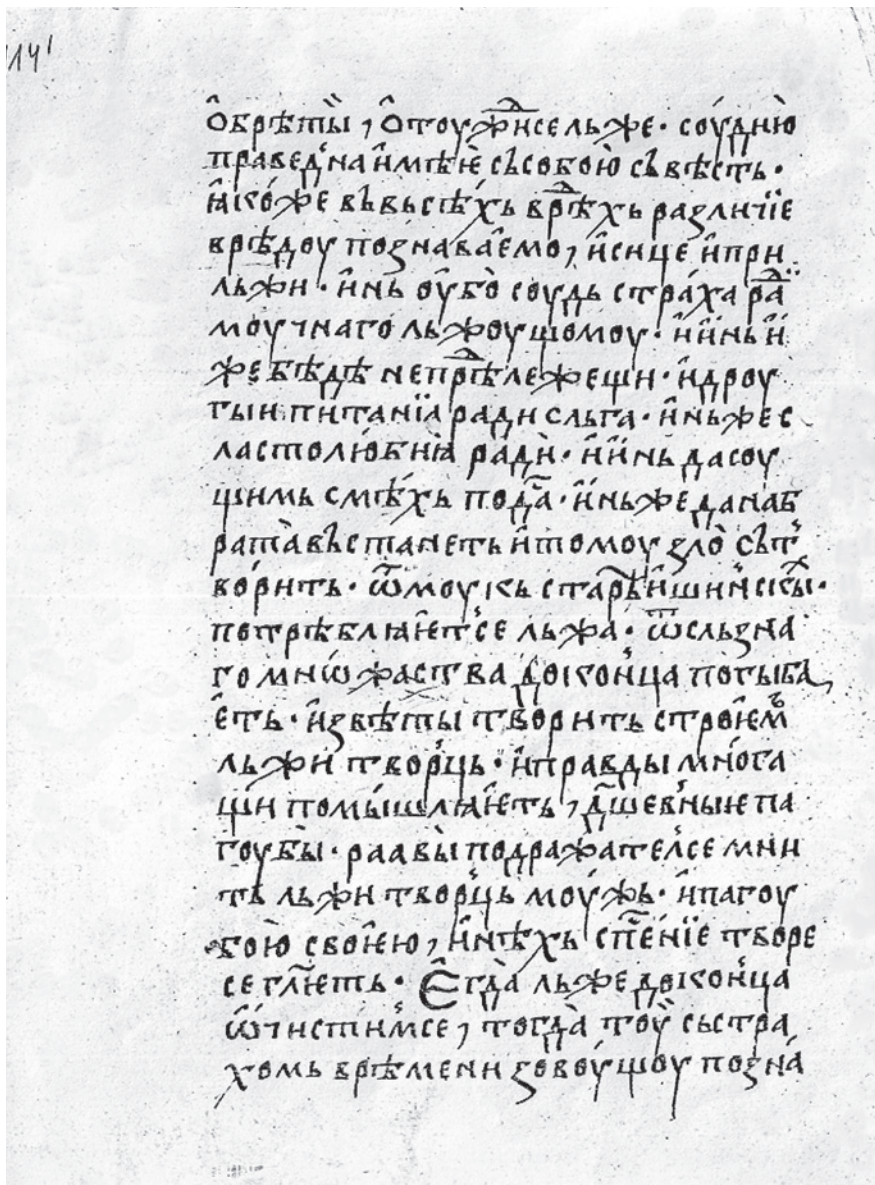
Шекуларац 1991: Б. Шекуларац, *Пива у зајисима и најйисима*, Четрсто година манастира Пиве. Зборник радова са научног скупа одржаног у Плужанима 16. и 17. јула 1987. године. Историјски институт СР Црне Горе, Титоград 1991, [51](#).

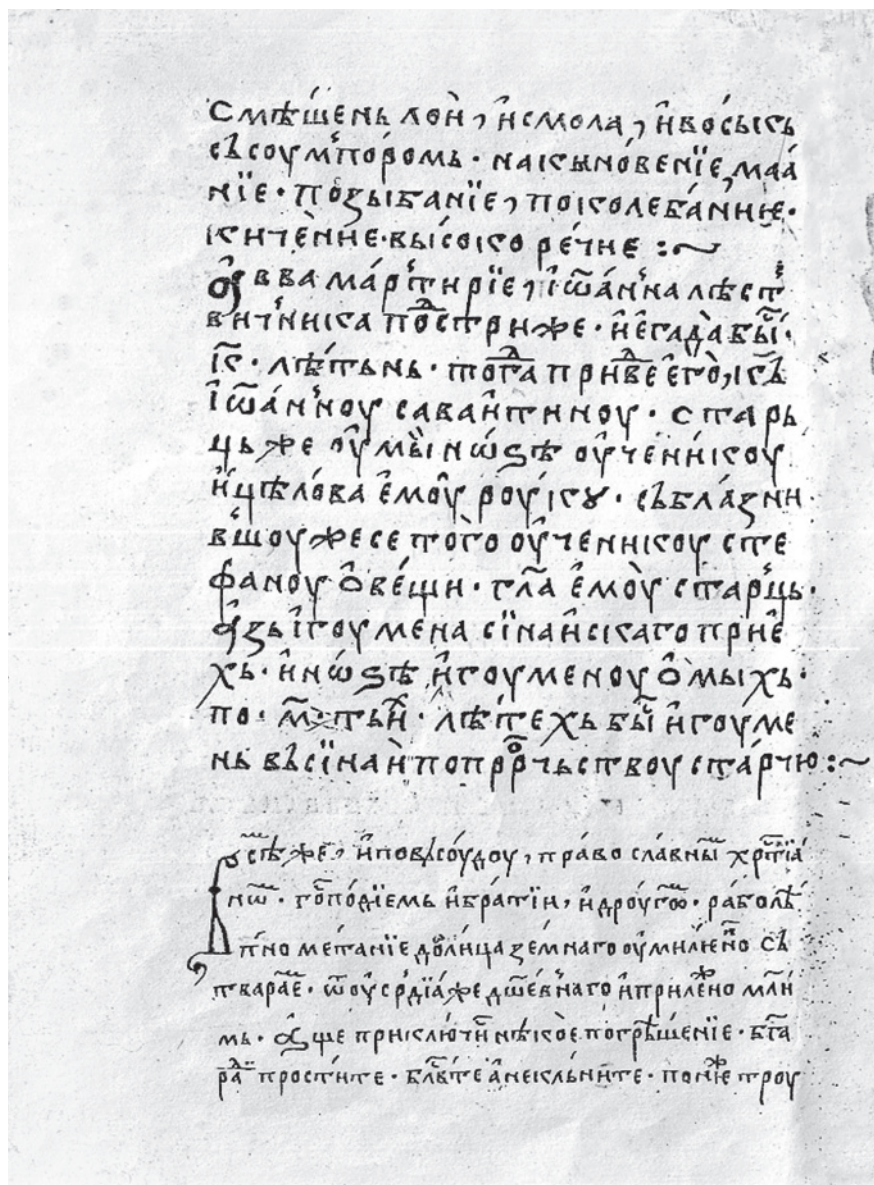
Сл. 1. Лествица из 1630. године, писар Авакум, Цетиње, бр. 60

ꙗко ꙗко поспѣши вѣсто направн:~
Понѣже вѣспнхъ сен марца
 емѣн лѣствнца. мнѣгащѣ
 іоанна хвалма нблѣнма
 слышнма. вѣпроснѣмъ
 сѣпелѣнѣ. нѣвѣстоже спѣо
 рнхѣмъ ꙗко нѣ еднѣ іоаннѣ
 тѣтнѣ марцаемѣ лѣствнѣ
 ннѣсѣ, нѣ мнѣсѣ. Прѣвѣн іоаннѣ
 велнѣсѣн, нѣже бѣ въ монастѣ
 рн іоуменѣ нѣже бѣ братѣн
 тнѣсѣ. сѣ. подѣснѣже бѣ нѣо
 собнѣн монастѣрь, марцаема
 тѣмѣнѣ. нѣжеже іоаннѣхѣсѣ
 затѣраше. Вѣторын іоаннѣ ве
 лнѣсѣн савѣтнѣн, нѣже нѣсѣ
 оумрьшѣу ꙗко іоаннѣ глѣ. бра
 те ꙗко іоаннѣ оумрьльнѣсѣ. ѿ
 нѣже нѣвѣтроѣ свѣплѣне пос
 лоушаніе поісаѣа ѿвѣщаѣ. іоаннѣ
 іоаннѣ моуѣно оумрьтн ѿтѣтѣ
 іоаннѣ послѣушаніа дѣлаѣтѣлю
 нѣ ѿнѣного лнѣа сѣтѣдо спѣвѣ
 да іоаннѣноу лѣствнѣннѣсѣу,
 Брѣ 13

Сл. 2. Лесѣвица из 1630. године, писар Авакум, Цетиње, бр. 60

Сл. 3. Лестница из 1630. године, писар Авакум, Цетиње, бр. 60

Сл. 5. Лесѣвица из 1630. године, писар Авакум, Цетиње, бр. 60

а н се н н ко а х ѣ н н а г т л ѣ . н ѣ т л ѣ с ѣ г р ѣ ш н ѣ .
 и ро у с ѣ б р ѣ н н ѣ : д а н с ѣ м н пр о щ е н ѣ н ѣ в ѣ н ѣ н ѣ
 ѡ в ѣ с е д р ѣ ж н т е л ѣ б ѣ с п ѡ б н т ѣ 7 в ѣ н ѣ г д ѣ
 пр ѣ н ѣ с т ѣ в ѣ д ѣ н ѣ с о у н ѣ н ѣ в ѣ д а т ѣ н ѣ о м о д о п о
 а х ѣ л о м ѣ с в о ѣ м ѣ : а д а в ѣ о м о у б о у н а т ѣ н ѣ с ѣ
 к р ѣ ш н ѣ н ѣ б ѣ г о н ѣ з к о л ѣ н ѣ ш о м о у . с ѣ л ѣ н ѣ в ѣ л ѣ т ѣ .
 т ѣ т ѣ н ѣ п о к л ѣ н ѣ н ѣ ѡ ц о у н ѣ с н о у н ѣ с т ѣ м о у а х ѣ
 в ѣ в ѣ с ѣ с ѣ в ѣ с о м ѣ . ѡ м ѣ н ѣ . а м ѣ н ѣ . а м ѣ н ѣ :
 в ѣ л ѣ х р ѣ л ѣ н ѣ . г р ѣ ш н ѣ н ѣ а в ѣ с ѣ р ѣ р а с о
 а в ѣ : с ѣ р ѣ в ѣ ц ѣ 7 в ѣ т ѣ н ѣ ѣ м о у п ѣ м ѣ : ~ :

7254

$\begin{array}{r} 1 \\ 7138 \\ 5508 \\ \hline 7.630 \end{array}$

Сл. 6. Лесѡвица из 1630. године, писар Авакум, Цетиње, бр. 60

Сл. 7. Лесївица из 1630. године, писар Авакум, Цетиње, бр. 60

ТАБЛА 2.

Иже любе тѣмъ стрѣмѣнѣ и ѿмѣ
рено мѡуѣрїа сѣпо лѣпѣнѣ и ѿ
женѣ и ѿспѣи пѡспѣнѣ и
ѡспѣнїа бѣжїа ѿвѣ и ѿстрахѣтѣ

лист 170

Мже ѡбразомъ предаѣтъ бѣ
нѣ палимъ на ѿстоѣнїи сѣ
ице вѣиѡи сѣхъ предаѣтъ се
бѣтѣвѣно и ѿбѣго хѡпѣнїа

лист 201

Одолѣнїхъ и ѿнїахъ азъ ѡуѣте
бѣиѡиѣ погѣбѣхъ вѣсѣхъ ѡуѣ
нїхъ вѣгорнїхъ ѿпѣбѣ вѣвѣ
рїнхъ сѣи вѣсѣмъ намъ вѣписанїи
бѣтѣвѣнѣмъ старѣишнїи сѣво

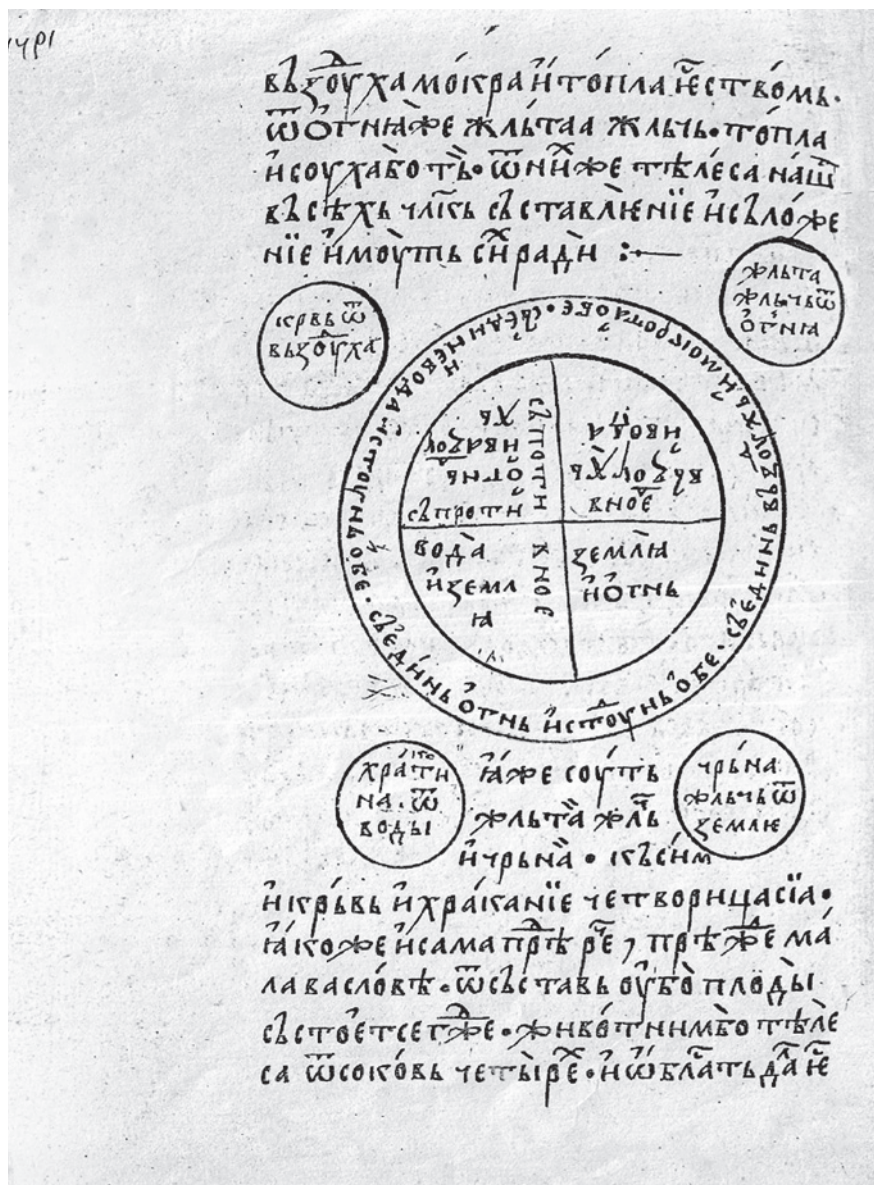
ВУКСАН 60.

Вук. 65

вѣоупрѣоѣ. и каіко разлнно ѣ млнце
 мѣ раствореніе и каітаство. и каіко слоу
 тенія иже вѣмн и проісакы. сѣ же вѣѣ
 зѣ вѣспомѣноу нѣколіко. растворенія
 и каітства и прѣмѣнѣнія и вѣнны. и кон
 спѣва тѣ и ѡбращенія такоже. и коіко
 торомоу ѣ вѣновно вѣѣ же вѣтн. вѣсло
 вѣ зѣ тетврѣтемь кннты сѣе дроу же.
 вѣглавнѣнѣ ето прѣтїе и шѣстѣн.
 аще елн тѣо и потрѣшн и каіко не вѣѣѣ.
 вѣсаложеніи. и вѣѣ нѣсплѣтѣнїи стї
 хѣоомь, мѣроу тѣѣ нѣвѣѣды, сѣнедо
 стїакомь рѣ. прѣтѣе прѣщенїа прѣсе
 ѣ же сїа. прѣчїнѣающнмь и млтн
 ѣсма допѣнн, и каіко не вѣѣѣ вѣсѣ
 сѣѣ. даннїе то же оуікарлеме да
 іспѣже похѣнн. нѣ вѣоумь вѣннма
 те снлоу словоу. аще ищѣте
 аще емоу похѣнн. ѡбрѣ
 татн. ѡ ѡцн нѣ
 рагїе моу іан
 любнмн
 мѣн.
 Аѣѣ зѣтїе. ѡ лѣкоіѣ.
 прѣстїпте и мене писѣвша глѣшнѣго.

Сл. 9. Диойтира, око 1630. године, писар Авакум (атрибуција), Цетиње, бр. 65

21
 Спифанія ісмоніа. ѿбытели кааис
 ратовы. ѿхитїи ѿ ѿвдспитанїи.
 нѣпнаго пѣкостнаго покаяніа.
 прѣтѣиѣ и прѣблїніѣ ѿ вѣце наше
 бже и прїно дѣи марїѣ. бл҃гн ѿте:
 ѿ вѣспиноу и истиннон бжїи и прїно
 ѿ дѣи марїи. мнози тождаше.
 пррци оубо разнѣтными именованїи
 ѿбразы іаже ѿнїен. и иже ѿнїе несека
 занно рождшагосѣ х҃а истиннаго ба на
 шего прѣ рекосе. стѣиже аплы и иже
 ѿнїе вѣплдїшгосѣ с҃на нелова бж҃їа ѿ
 и ѿ дѣи ѿхѣ оупрагнїше. ѿнїенже
 мала нѣкаа пррекосе ѿ акїе прѣтѣко
 ше. б҃снѣ ѿ дѣи рѣ ие гл҃ють ѿ по
 хвалїающе жею мнози ѿ ст҃аи ѿцѣ
 бѣше. нїе дннѣ же ѿнїи ѿхитїиѣе ѿ
 ѿвдспитанїи. илн ѿконтнѣ прѣ
 бжїи илн бл҃го іавлїеннѣ на знаменаше.
 нѣ патеше и мала нѣкаа рекосе не нс
 правнше ѿ себѣ бѣше ѿ глаголанїи.
 іакоже бж҃їи іакоже бж҃їи еуреннѣ. и фро
 антїа нѣ персѣннѣ. и нѣцїи пррнѣ
 ѿ роженїи ие тѣтїю рекосе ѿ пррнѣ
 сїе тѣтн на касе пррннїи бж҃їи.
 х҃а нс нс нс

Сл. 11. Дионисия, око 1630. године, писар Авакум (атрибуција), Цетиње, бр. 65

[illegible]

136

21
 156
 како прѣхощеши: ѿ огня. ѿ щемни
 во прѣстаѣши ѿ огня во рощѣхъ глѣ: ꙗ
 ко никогда рече да боуде огонь. глѣтъ оу
 пнианіе. ꙗко въсѣхъ пате дѣнстваи ншиа,
 ѿгнана вещь сложена. ѿсѣгнана творені
 емъ соущи ѡблаетъ се. рзнатело оубо ѿстра
 ва свѣтлоу повелѣ быти. ꙗкоже бо пѣ
 свѣтъ ѿгнь пламенный. не ѡблаетъ насъ.
 егда виднши ꙗсамыкъ лежашъ, ѿзмотрѣ
 ꙗко не теплоѣ ѿсходѣ ѿ него. ѡблаетъ
 спощенъ прѣбываетъ. егда ли оударнши въ
 ꙗсамыкъ то. тоу ѡблаетъ ражаѣтъ ѿгнь. ѿ
 желѣзо ражаемо, ражаемо ражаѣтъ ѿгнь.
 ꙗкоже бо ꙗкоже, сѣражаема ѡблаетъ ѿ
 гнь. ѿдрѣвеса ѿжезѣма бѣвше ѿмръза
 ютъ. ѿвеснѣ ѡсырѣвше, ѿспатаютъ соиꙗ;
 самѣи ѿмръзаѣтъ ѿгня не трѣпеще. ѿ
 гня ѿсѣго ѿдрѣгаемъ. ѡблаетъ въсѣхъ
 самѣи соущи тоу ѿгню ѿмръза. древо бо
 трѣ древома, ражаѣтъ ѿгнь. ѡблаетъ
 смръзѣвшіе есѣ ѿ ле. ѿсѣворанію прора
 жши сѣнѣи лощи. въжѣаѣ ѿгнь ѿ
 гнь. ѡблаетъ во рощѣхъ меіко соущи
 ѡблаетъ. бѣжемо повелѣніемъ ражаѣтъ
 ѿгнь. егда въсѣваѣ прѣнѣи въ рѣ.
 ѿпожѣмъ рѣи тоу ширнѣи гонимъ бѣаѣ.
 ѿсѣражаемъ ѿпощаѣ ѿгнь. ѿжезѣвоу мѣнѣ.
 ꙗкоже ѿжѣтъ ѡблаетъ рѣ въ рѣ, ѡблаетъ
 ѿсѣденъ въ рѣ ѿсѣровнѣи своѣ. ѿжѣносѣи

Сл. 14. *Палеја са њумачењима*, око 1630. године, писар Авакум (атрибуција), Цетиње, бр. 84

84

108

шевре ево краста и зова коды немоуца.
 и продаше юсн фа и зманитено. и дахаше
 юсн фа поспрака шбратие скотее. и ноземци
 и зманитени носимь на етупаское цртво.
 такоже и гъ нашъ ис хс. стрпъ пріемъ шхн
 ао аасире штрова. и дахаше на нѣскоемъ
 оцѣу. естпльнмъ асплачнмъ. влнемоу
 цртво. шхедоше де ис оутцн. юсн фа в етуп
 палъ. рѣше же оуко брагнѣ юсн фова не
 седе црмоу. юсн фова оу. ико цн на крвеего
 и. на коутн себе сапохы. и распрѣ црмоу его.
 паисово тоуда и екарнѣснѣ. вѣдѣмъ оу
 сребро на продаю. иу хѣ. раскавсѣткрь же лсреб
 ннскѣ прѣ мародѣ реисъ. ико прода и сребро
 нноу. мародѣ вѣдѣмакъ сребро рѣ. недоспѣ
 на тогѣ влохнѣн влгоуванюу. ико мѣдѣ и среб
 нѣ. на коутн и мн село ситѣннѣ. на погребеніе
 спраннѣ. рѣ же гѣ снъ зѣфнѣ. и снъ. ико вѣ
 брагнѣ немоу жѣма чпѣ рѣмъ оцѣу нашѣмъ ико вѣ.
 познанѣше и свѣта крата нашѣго юсн фа се и
 гѣ же сѣ гѣдѣ бѣ прѣннѣмъ. и дахаше и сѣ. и
 и сѣ вѣнше свѣтоу юсн фова. паисо оуко и гѣ
 нашѣго иу хѣ црмоу. сѣдекоше свѣтоу де
 де ето. и о мѣтѣ ето. мѣташе и сѣ. по
 слаше брагнѣ юсн фова, пастроу и рѣ оу ето и
 оцѣу ето ико вѣ гѣ. о сѣтѣ оу сѣтѣ
 рѣ. и о сѣтѣ рѣ. и сѣтѣ. на мннѣ
 сѣтѣ лѣтѣ сѣтѣ ето. етѣ оу сѣтѣ ето ико
 свѣтоу сѣтѣ ето. вѣтѣ сѣтѣ гѣтѣ и рѣ

Сл. 17. Палеја са иѣмаченьма, око 1630. године, писар Авакум (атрибуција), Цетиње, бр. 84

3а
ка
слово ѿпрѣлѣстїи а́ама, нѣвѣи́нъ мѣ
сїа́ѣ бѣ моу́рѣи́шнѣ ѣѣ ѣѣрїи
соу́щїи на землїи. моу́ра оу́бо рече́сїа
нєсьмы́сло, нѣ прѣлѣстїю. нмѣвѣмо
ѣе іа́ко а́гг҃ла прѣлѣстїи́ти прѣво́ранѣ

лист 49'

слово ѡ́рѣмѣ іа́кошлѣ. н ѿдрѣ́техъ ѣгѡ; 3а
ѣѣсповѣ́ѣ а́гг҃ла сїа́кошѡ, н ѿнѣ́. іа́ко нѣ
ѣе по́нѣѣ іпѡу́ своѣ. іа́ко нѣвѣи́нскѡе слово
ска́зѡу́ѣ. н прїѣ́де іа́лава́ноу, оу́нѡ своѣ́моу. н

лист 105

Г С Ъ љ Р Б
л. 13 л. 34' л. 38 л. 60' л. 62' л. 72

Ж ѡ Ѡ л п Т
л. 72' л. 75 л. 79' л. 90 л. 115 л. 115'

Ѣ м н Ъ ч
л. 145 л. 151 л. 179 л. 208 л. 230'

ВУКСАН 84.

Сл. 20. Палеја са ѣумачењима, око 1630. године, писар Авакум (атрибуција), Цетиње, бр. 84

СИМВОЛ ВЕРЕ АТАНАСИЈА АЛЕКСАНДРИЈСКОГ У РУКОПИСНОЈ ЗБИРЦИ НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ

МИРЈАНА СТОЈАНОВИЋ*

Апстракт: У раду се разматрају касни српскословенски преписи *Символа вере* Атанасија Александријског у збиркама САНУ и НБС. Доноси се опис рукописних зборника у којима се дело налази. Морфолошким и лексичким поређењем утврђује се споменик погоднији за издавање и доноси издање.

Кључне речи: Атанасије Александријски, Символ вере, хришћанство, аријанство, ипостас.

Време које долази након Миланског едикта, посебно четврти век, обележено је доктринарним сукобима услед покушаја да се оствари јединство хришћанског правоверја. Учење које је било узрок великим спорењима у раном хришћанству јесте аријанство и оно је и представљало један од повода за сазивање Првог васељенског сабора у Никеји 325. године. Велики противник аријанства Атанасије Александријски присуствовао је овом важном религијском скупу. Својим ставом, који је превладао у хришћанској догми, он у аријанству види подривање Христовог дела чиме се доводи у опасност и сама вера. За Атанасија се управо на тројичном исповедању заснива вера, али и нада у спасење. Он настоји да објасни истоветност трију ипостаси – Оца, Сина и Светог Духа, у чијој једнакости почива суштина хришћанског учења.

Истоветност Оца, Сина и Светог Духа, као и јединственост Христа Бога и Христа човека, чине два дела *Символа вере* Атанасија Александријског. Атанасијев *Символ* вишеструко кореспондира са Никејско-Цариградским Символом вере који представља сажето Исповедање вере и један је од најраширенијих текстова веровања у већини хришћанских цркава.

* МА Мирјана Ж. Стојановић (Филолошки факултет), Београд, mimi.stojanovic@gmail.com

С обзиром на велику важност Атанасијевог *Символа* у хришћанском учењу, можемо претпоставити да је ово дело рано преведено на словенски језик.² У раду се разматрају два преписа *Слова* из познијег времена. Један се налази у Архиву Српске академије наука и уметности, а други у приновљеној збирци Народне библиотеке Србије.

Први српскословенски препис Атанасијевог *Символа* налази се у рукопису Архива САНУ, Стара збирка, број 147³. У питању је Зборник писан на хартији, димензија 132 × 94 мм, има 346 листова, српске редакције⁴. Листови имају фолијацију у горњем, десном углу, арапска нумерација дописана је графитном оловком касније, а на крају сваке стране налази се кустода. Рукопис је углавном писан црним мастилом, а има и делова писаних киноваром, већином су то почетни делови састава у кодексу, као и оне речи које је писар посебно хтео нагласити. Зборник је настао у XVII и делом у XVIII веку.⁵ Његова садржина је разноврсна и према саставу бисмо могли да га одредимо као зборник са непостојаним саставом.⁶ Претпостављамо да је овај зборник конволут, састоји се из најмање два дела. Део од страна 70а до 86а писан је на папиру другачијег квалитета, дуктус се разликује од остатка кодекса, а садржај на овим странама не одговара осталом садржају зборника.⁷ Текстови којим означени део почиње и којим се завршава немају почетак, односно крај. Надамо се да ће даља испитивања потврдити нашу претпоставку.

Атанасијев *Символ* налази се на странама 225а–227б. Тај део рукописа, према воденим знацима, можемо сместити у последњу четвртину XVII века, (1675–1685).⁸ Наслов *Символа* писан је киноваром, као и почетно слово, док је остало писано црним мастилом.

Други српскословенски препис налази се у рукописној збирци Народне библиотеке Србије, бр. 672. *Символ* улази у састав Псалтира с последовањем с почетка XVIII века, (1725–1735).⁹ Писан је на хартији, црним мастилом и киноваром, димензија је 216 × 160 мм, има 32 листа,

² О преводу Атанасијевог *Житија святої Анѣонија* в. Витић-Недељковић 1999, 130.

³ Овај Зборник привукао је посебну пажњу Стојана Новаковића, који је у својим *Примерима* објавио осам одломака различитог садржаја из тог рукописа.

⁴ Стојановић 1901, 190.

⁵ Стојановић 1901, 190; в. и поговор Т. Јовановића у: Новаковић 2000, 702.

⁶ Трифуновић 1990.

⁷ Стојановић 1901, 192.

⁸ Захваљујемо колеги Радману Станковићу на датирању овог дела рукописа.

⁹ Станковић 1996, 259, 260.

35 редова на страни. Писмо је полууставно¹⁰. На крају сваке стране налази се кустада. На страницама књиге налази се печат: „српски православни манастир Раваница у Врднику“. У питању је невелик кодекс – садржи предговор читаоцима, три списка која се, како је малим поднасловом изнад текста означено, баве исповедањем православне вере, међу којима се налази и Атанасијев *Символ*, а затим следи неколико празних листова и неколико псалама.

Символ Атанасија Александријског налази се на странама 2а–2б. Изнад наслова стоји правоугаона заставица, украшена црвеном и зеленом бојом. Иницијално слово украшено је флоралном орнаментиком, као и почетак другог дела *Символа*, чиме се и означава разлика у односу на претходни део. Наслов и поднаслов *Символа* написани су киноваром, као и тачке и запете. Све остало писано је црним мастилом.

Наведени рукописи имају заједничка још најмање два састава која се баве утврђивањем тројичног исповедања православне вере. То су :

1. Анастасіа бл(а)жен'наго патріар[ъ]ха великїе ан'тнохїе. н кврїла алѣѣандрїнскаго. нзложенїе вѣкрат'це ѿ вѣрѣ. н вѣпросы. н ѿвѣты ѿ б(о)гос(ъ)ловїн
2. с(ве)т(а)го маѣнїа нзложенїе ѿ вѣрѣ. вѣкрат'це¹¹

Распоред текстова јесте другачији у сваком рукопису, али приметно је да су ова три састава увек близу један другог:

САНУ 147:

1. стр. 219а–221а : анастасіа бл(а)жен'наго патріар'ха великїе ан'тнохїе. н кврїла алѣѣандрїнскаго. нзложенїе вѣкрат'цѣ ѿ вѣрн. н вѣпросы. н ѿвѣты ѿ б(о)гос(ъ)ловїн
2. стр. 221а–223б : с(ве)т(а)го маѣнїа нз'ложенїе ѿ вѣрї. вѣкрат'це
3. стр. 225а–227а: ѿмвољ прѣосв(е)щ(е)н'наго афанасїа патріар[ъ]ха алѣѣандрїскаго

НБС 672:

1. стр. 2а–2б: ѿмвољ рекшѣ исповѣданїе в' с(ве)тыхъ о(ть)ца нашего афанасїа патріар[ъ]ха алѣѣандрїскаго
2. стр. 2б–3а: анастасіа бл(а)жен'наго патріар'ха великїе ан'тнохїе. н кврїла алѣѣандрїнскаго. нзложенїе вѣкрат'цѣ ѿ вѣрн. н вѣпросы. н ѿвѣты ѿ б(о)гос(ъ)ловїн
3. стр. 3а–4б: с(ве)т(а)го маѣнїа нз'ложенїе ѿ вѣрї. вѣкрат'це

¹⁰ Штавланин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986, 381.

¹¹ Наслови наведени према НБС 672.

Оваква садржајна и тематска повезаност свакако упућује на даље истраживање кодекса сличног садржаја.

Када упоредимо два преписа *Символа*, можемо приметити следеће морфолошке и лексичке разлике: Главна лексичка разлика огледа се у коришћењу речи *впостась*. Препис из НБС 672 чува старију традицију и не преводи дату реч. Преписивач Зборника САНУ 147 реч *впостась* замењује речју *съставъ* и то доследно остварује у целом тексту.

Разлике се огледају и у чињеници да је у НБС 672 приметан рускословенски утицај и то је видљиво у следећим примерима:

НБС 672	САНУ 147
IAKOEЪ	KAKEBЪ
PAEENЪ	PAEBHЪ
KAΦOΛHΓECKAΔ	KAΦOΛIΓHC'KAIΔ
HBЖДHΘ	HBЖ'HO
TAKEBЪ	TAKOEЪ

Међутим, морамо приметити да постоји и обрнут случај:

НБС 672	САНУ 147
КАФ-ОЛҮҮ Б СКАА	КАФ-ОЛҮҮ ЕС КАА

Морфолошке разлике налазимо у различито употребљеним падежним облицима за генитив и локатив јединине.

За генитив наилазимо на један пример. У њему примећујемо старији облик за овај падеж:

НБС 672	САНУ 147
ОБАЧЕ НЕ ТРІН ВЪСЕДРЪЖИТЕЛАН НЪ ЄДИННЪ ВЪСЕДРЪЖИТЕЛЪ	ОБАЧЕ НЕ ТРН ВЪСЕДРЪЖИТЕЛІА, НЪ ЄДИННЪ ВЪСЕДР[Ъ]ЖИТЕЛЪ.

У препису из НБС 672 две речи чувају старији облик за локатив јединице:

НБС 672	САНУ 147
ТАКО О С(ВЕ)ТЕН ТРО(Н)ЦЬ ДА МДР[Ь]СТВЯЮТЬ	ТАКО О С(ВЕ)ТЕН ТРОНИ ДА МДР[Ь]СТВЯЮТЬ
ТРОНИЦА КЪ ЄДИНИЦЕ ПОЧИТАЕМЬ	ТРОНИЦА КЪ ЄДІННИЦІ ПОЧИТАЕМЬ

Разлике између два преписа *Символа* видљиве су и у следећим примерима: У препису САНУ 147, вероватно писарском грешком, испуштена је једна реченица: с(ы)нѣ ѡт(ѣ) о(ѣ)ца самого естъ. нестворенъ ни сѣзданъ. нѣ рожденъ. Такође, примећујемо и различит ред речи, као и испуштање предлошко-падежне конструкције ѡт(ѣ) о(ѣ)ца и придева нестворенъ у истом делу текста у САНУ 147, као и то да је у препису НБС 672 текст је поднасловом ѡ хр(и)стѣ смисаоно подељен на два дела.

Претходна поређења наводе нас да препису НБС 672 дамо предност приликом издавања овог састава. Један од основних разлога лежи у томе да је овај рукопис целовит¹², а други се огледа у чињеници да, иако млађи и упркос рускословенском упливу у лексику, НБС 672 ипак чува старије, српскословенске, падежне облике за генитив и локатив једине. Такође, не треба ни занемарити употребу једне од кључних речи Атанасијевог списка – *впостасъ*, чији се изворни облик чува у препису Народне библиотеке Србије. Издање доносимо са разночтенијима у односу на САНУ 147. Брух цифре у српскословенском тексту упућују на напомене у издању. Уколико је у питању више речи или читав израз, звездица испред прве речи везује тај израз за брух цифру, тј. одговарајућу напомену.

У издању смо скраћенице с титлом разрешавали помоћу полукружних заграда (), оне без титле помоћу угластих заграда [], (О скраћеницама: В. Бјелогрић, Т. Поповић, И. Шпадијер, *Скраћенице најстаријих српских рукописа*, Археографски прилози 8, Београд 1986, стр. 39–61). Надредна слова смо спустили у ред. У издању смо сачували и пренели изворни правопис. Надредни знаци су изостављени; изворни знаци интерпункције су задржани.¹³

¹² Као контролни препис, послужио је молдавски препис овог дела који се чува у Хиландару, бр. 189 – Богдановић 1978, бр. 189.

¹³ Овај рад настао је у оквиру Старословенистичког семинара који на Филолошком факултету у Београду води професор Ђорђе Трифуновић.

СУМВОЛЪ *РЕКШЪ НСПОВѢДАНІЕ ВЪ С(ВЕ)ТЫХЪ О(ТЬ)ЦА НАШЕГО ЯФАНАСІЯ¹ ПАТРІАР[Ъ]ХА АЛЕѦАНДРІСКАГО

Нже хощетъ сп(а)стн се. прѣжде всѣхъ подобаетъ еѣмъ дрѣжати ка-фолитѣскую вѣрѣ. еѣже аще кто цѣлы и непорѣчны не саблюаетъ. кромиѣ всакого недооуменїа. въ вѣкы погнѣнетъ(ь). Вѣра же ка-фолитѣскаа сїа есть. да єдиногѣ б(о)га въ тронце² и тронцѣ въ єдиннцѣ³ почитаемъ. ни же сликающе вѣпастаси⁴ ни же свщ[ь]ство разделяюще. нна бо есть вѣпастасъ⁵ ѡт(ь)ца. нна с(ы)новъ нна. нна с(вѣ)т(а)го д(оу)ха. нъ ѡт(ь)тѣе и с(ы)новннѣ. и с(вѣ)т(а)го д(оу)ха. єдино есть б(о)ж(ь)ство. равъна слава. съпр(н)сносщъно вѣлнѣство. ѡковъ⁶ ѡт(ь)цѣ. такѡв(ь) с(ы)нѣ. такѡвъ и с(вѣ)тын д(оу)хѣ. несъзданъ⁷ ѡт(ь)цѣ. несъзданъ⁸ с(ы)нѣ. несъзданъ⁹ и с(вѣ)тын д(оу)хѣ. непостнжнмъ ѡт(ь)цѣ. непостнжнмъ с(ы)нѣ. непостнжнмъ[ь] н¹⁰ *с(вѣ)тын д(оу)хѣ¹¹. вѣгънъ ѡт(ь)цѣ. вѣгънъ с(ы)нѣ. вѣгънъ и с(вѣ)ты д(оу)хѣ. ѡбаче не трїи вѣгънїи. нъ єдинъ вѣгънїи. ѡковъ же ни же¹² трїи *несъзданъ нн. ни же трїи непостнжнмъ¹³. нъ єдинъ несъзданн и єдинъ непостнжнмъ. подобенъ вѣсѣдрѣжнтѣль ѡт(ь)цѣ. вѣсѣдрѣжнтѣль с(ы)нѣ. вѣсѣдрѣжнтѣль и д(оу)хѣ с(вѣ)тын. ѡбаче не трїи вѣсѣдрѣжнтѣли нъ єдинъ вѣсѣдрѣжнтѣль. тако б(о)гъ ѡт(ь)цѣ. б(о)гъ с(ы)нѣ. б(о)гъ и д(оу)хѣ с(вѣ)тын. ѡбаче . не трїи б(о)гъ. нъ єдинъ б(о)гъ. равнѣ г(о)сподѣ ѡт(ь)цѣ. г(о)сподѣ с(ы)нѣ. г(о)сподѣ и д(оу)хѣ с(вѣ)тын. ѡбаче не трїи г(о)сподѣ. нъ єдинъ есть г(о)сподѣ. зане ѡковъ, ѡковъно кѣюжде вѣпастасъ.¹⁴ б(о)га и г(о)спода нсповѣдатн. хр(н)стнанъскою нстнною понъждаемъ се. тако трїи б(о)гъ или трїи г(о)споды г(а)голатн, ка-фолит[ь]скымъ[ь] вл(а)гочѣстїемъ вѣзбранаемъ се. ѡт(ь)цѣ ни ѡт(ь) кого есть сътворенъ(ь). ни създанъ. ни же рожденъ. *с(ы)нѣ ѡт[ь] о(ть)ца самого есть. несътворенъ ни създанъ. нъ рожденъ¹⁵. д(оу)хѣ с(вѣ)тын *ѡт[ь] о(ть)ца¹⁶. несътворенъ. несъзданъ. ни же рожденъ. нъ нсходѣщъ. єдинъ ѡковъ есть ѡт(ь)цѣ. не трїи о(ть)ци. єдинъ с(ы)нѣ. не трїи с(ы)ны. єдинъ д(оу)хѣ с(вѣ)ты. не трїи д(оу)сы с(вѣ)ты. и вѣсѣн с(вѣ)тѣн

¹ ПРѢОСВ(Е)Щ(Е)НІАГО

² тронцы

³ єдїннцы

⁴ съсѣтавы

⁵ съсѣтавъ

⁶ какъвъ

⁷ несъздананъ

⁸ несъз'даннъ

⁹ несъздан[ь]нъ

¹⁰ нема

¹¹ д(оу)хѣ с(вѣ)ты

¹² нема

¹³ непос[ь]тїжннѣ, нї же трїи съз(ь)данънѣ

¹⁴ съсѣтавъ

¹⁵ нема

¹⁶ нема

НМ

тронце¹⁷. нитѣже прѣвое нан послѣднѣе. нитѣже болѣе нан мѣнѣе. нѣ цѣлы трѣи нпостасн¹⁸. съпр(н)сносѣннѣи. сѣть сѣбѣ н равнѣи. сицѣ тако да по вѣсемѣ. такоже прѣдрече се тро(н)ца въ единнице¹⁹. н единница въ тронце²⁰ почитаетъ се. хотѣн збо сп(а)стн се. тако о с(ве)тѣи тро(н)це²¹ да мѣдрѣствовѣеть.

*Ω ХР(Н)СТЪ²²

Нѣ нѣждно естъ къ вѣчномѣ сп(а)сенію. да н о вѣплѣщеннѣи г(о)с(по)да нашего І(соу)са х(рн)с(т)а нзвѣстнѣо вѣрѣетъ²³. естъ же праваа вѣра. да вѣрѣемѣ н исповѣдаемѣ. тако г(оспод)ѣ нашѣ І(соу)с(ъ) х(рнсто)с(ъ) с(ы)нѣ б(о)жїи, б(о)гѣ н ѿл(овѣ)къ естъ. б(о)гѣ ѿт[ъ] свѣ[ъ]ства ѿт(ъ)ѿ прѣжде вѣкъ рожденнѣи. н ѿл(овѣ)къ естъ ѿт[ъ] свѣ[ъ]ства м(а)терниа. въ вѣрѣменїи рожденнѣи. съврѣшеннѣи б(о)гѣ. н съврѣшеннѣи ѿл(овѣ)къ. ѿт[ъ] д(оу)шн словѣсныа. н ѿл(овѣ)т(ъ)скїе плѣты сѣстоен. равенѣ о(тъ)цѣ по б(о)ж(ъ)ствѣ. мѣнїи о(тъ)ца по ѿл(овѣ)т(ъ)ствѣ. нже²⁴ аще н б(о)гѣ естъ ѿл(овѣ)къ. обаче не два. нѣ единнѣ естъ х(рнсто)с(ъ). единнѣ же непрѣменїемѣ б(о)ж(ъ)ства въ плѣтъ. нѣ вѣспрїетѣмѣ ѿл(овѣ)т(ъ)ства въ б(о)ж(ъ)ство. единнѣ вѣсако несѣлїанїемѣ ест(ъ)ства. нѣ единнѣствомѣ впостасн.²⁵ такоже бо д(оу)ша словѣснаа н плѣтъ. единнѣ естъ ѿл(овѣ)къ. тако б(о)гѣ н ѿл(овѣ)къ. единнѣ естъ х(рнсто)с(ъ). пострадавїи сп(а)сенїа нашего радї. н съшѣдїи въ адѣ. н въ трѣтїи д(ъ)нѣ вѣскр(ъ)сн нз[ъ] мр(ъ)твѣх(ъ). н вѣз(ъ)ш(ъ)ды на н(е)б(е)са н сѣды о дѣсныю б(о)гѣа н о(тъ)ца вѣсѣдрѣжнтѣлїа. ѿт[ъ] онѣдѣ же прїндѣтъ сѣданти жнѣвыи н мр(ъ)твѣм(ъ). егѣже прншѣствїемѣ вѣсн ѿл(о)в(ѣ)цн вѣскр(ъ)снѣтъ съ телѣсы сконѣи. н вѣздадѣтъ о сконѣхѣ дѣлѣхѣ ѿтѣѣтъ. н оуѣо бл(а)гаа сѣдѣѣавшїи. пондѣтъ въ жнзнь вѣчнѣю. зѣаа же въ огнѣ вѣчны.

сїа естъ кафолїтѣскаа вѣра. еаже аще кто вѣрно н нзвѣстнѣо вѣрнтн не вѣдетъ. сп(а)стн се не вѣзѣможѣтъ

¹⁷ тронцы

¹⁸ сѣстѣвы

¹⁹ едїнїцы

²⁰ тронцы

²¹ тронци

²² нема

²³ вѣровати

²⁴ следи уметнѣто: оуѣо

²⁵ сѣстѣва

ATHANASIUS OF ALEXANDRIA CREED SYMBOL IN MANUSCRIPT
COLLECTION OF THE NATIONAL LIBRARY OF SERBIA

MIRJANA STOJANOVIĆ

Athanasius of Alexandria Creed symbol represents one of the most significant essays which identifies the Doctrine of the Trinity in Christianity. In manuscript collection of Serbian Academy of Science and Arts and the National library of Serbia there are two Serbian-Slavonic transcripts from the end of XVII century and the beginning of XVIII century. After morphological and lexical analysis it was found that the copy of Creed 672, kept in National library of Serbia, preserves older tradition, although younger from the transcript 147, kept in Serbian Academy of Sciences and Arts, which is especially evident in the usage of the word *впостѣ* – essence. One more reason to publish this copy in particular lies in its integrity, which was acknowledged by its comparison to Moldavian transcript located in manuscript collection of Hilandar monastery.

In the end, we are presenting the edition of Athanasius of Alexandria Creed symbol with *variae lectiones* in relation to transcript kept in Serbian Academy of Science and Arts, signature 147.

Keywords: Athanasius of Alexandria, Creed, Christianity, Arianism, essence.

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 1978: Д. Богдановић, *Каталоги ћирилских рукописа манастира Хиландара*, САНУ, Народна библиотека Србије, Београд 1978.

Витић-Недељковић 1999: З. Витић-Недељковић, *Житије светих Антонија у српској рукописној традицији*, Археографски прилози 21, Београд 1999, 130.

Новаковић 2000: С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старог и српско-словенског*. Прир. Т. Јовановић, Београд 2000.

Станковић 1996: Р. Станковић, *Приновљене рукописне књиге Народне библиотеке Србије*, Водени знаци и датирање, Археографски прилози 18, Београд 1996, стр. 259, 260.

Стојановић 1901: Љ. Стојановић, *Каталоги рукописа старих и шtamпаних књига, збирка Српске краљевске академије*, СКА, Београд 1901, 190.

Трифунровић 1990: Ђ. Трифунровић, *Азбучник Српских средњовековних књижевних појмова*, Нолит, Београд 1990.

Штавланин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986: Љ. Штавланин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, књига I, Народна библиотека Србије, Београд 1986.

„БОГУМИЛСКИ“ ПОВЕЗ – ЈЕДАН ИСТОРИЈСКИ ФАЛСИФИКАТ

АЛЕКСАНДАР ЂЕКЛИЋ*

Апстракт: У раду се оспорава тврдња Берте ван Регемортер да рукопис R 3.349 из Националне и свеучилишне књижнице у Загребу има богумилски повез. На основу анализе структуралних и декоративних елемената повеза, затим чињенице да се тај рукопис не помиње у библиографији сачуваних рукописа из Босне, као и на основу провере сигнатуре рукописа у рукописном фонду Националне и свеучилишне књижнице у Загребу, показало се да повез овог рукописа, као и сам рукопис, не припада богумилском већ српском и источно-православном наслеђу.

Кључне речи: Берта ван Регемортер, повез књиге, српски средњовековни повез, византијски повез, богумилски повез, богумили, крстјани.

У тексту „Повез југословенских ћирилских рукописа“, који је објављен у часопису *Библиотечка* за 1959. годину, аутор Берта ван Регемортер (Berthe van Regemorter) говорила је и о „богумилском повезу“ који се налази у Универзитетској библиотеци у Загребу (сигнатура R 3.349). Уз текст је објављена и фотографија доње корице.¹ Исти текст се појавио и у студији *Binding Structures in the Middle Ages*, коју је приредила Џејн Гринфелд (Jane Greenfield) у Лондону 1991. године, превевши са француског на енглески језик изабране текстове Берте ван Регемортер (1879–1964).² С обзиром на то да је поменути текст у француском оригиналу изгубљен, за студију је преведен на енглески са српског језика из београдског *Библиотечка*.

У штуром опису повеза ван Регемортер је навела само да „богумилски“ рукопис из Босне, Универзитетске библиотеке у Загребу, са

* Александар С. Ђеклић, УЛУПУДС, Београд, alceklic@gmail.com

¹ Regemorter 1959, 36.

² Regemorter 1993, 193–202.

Сл. 1. Повез доње корице (на слици је доња корица погрешно окренута) рукописа R 3 349 из Националне и свеучилишне књижнице у Загребу. Према Бerti ван Регемортер (Berthe van Regemorter) то је „богумилски повез“.

сигнатуром R 3.349³, има технику повеза истоветну са повезом ћирилских рукописа.⁴

Оцена да је наведени „богумилски повез“ истоветан са ћириличким повезима је очигледна, што потврђују и структурални и декоративни елементи повеза. Облик повеза са издуженим и равним хрптом недвосмислено указује на сродност са осталим српским средњовековним повезима, а који припадају широј групи византијских повеза. Према Ј. А. Сзирмаиу (J. A. Szirmai), византијски начин повеза књига није био само територијално ограничен на област са Константинопољем као политичким и културним средиштем, већ је био развијен и у суседним областима – Србији, Јерменији, Грузији, Сирији, Кипру са острвима, Грчкој са Светом Гором. И далека Русија, као и Манастир Свете Катарине на Синајској Гори, такође су припадали истој култури повеза књиге.⁵

Основна особеност византијског повеза, оно што га потпуно разликује од повеза на Западу тог времена, као и од данашњих повеза, јесте његов облик са издуженим и равним хрптом. Форма византијског повеза није правилна, правоугаона, већ у хрпченом делу, као и у деловима брида корица при самом хрпту, долази до завојитог издужења. Разлог том издужењу је, с једне стране, оплитање заглавне, односно, капителне врпце, која се протезала не само дуж ивице повежњака књижног блока већ и једним делом дуж спољашњег дела обода, односно брида даске. С друге стране, издужење хрпта било је условљено чињеницом да су корице византијског повеза истих димензија по ширини и по дужини са књижним блоком, то јест, да корице нису имале руб. Управо је, у традицији Запада, руб на корицама повеза омогућавао да се ту смести заглавна врпца, а која не би узроковала издужење хрпта. Зато су византијски повези чувани положено, јер је у супротном долазило до оштећења издуженог дела хрпта, односно капице изнад заглавне врпце.⁶

Код наведеног „богумилског повеза“ види се да је хрбат раван и да је постојало издужење које је услед дуготрајне употребе оштећено. На доњој приложеној корици налазе се два пара са по три отвора, кроз које

³ У тексту је наведена погрешна сигнатура Р 3.3449, док је испод приложене слике повеза тачна сигнатура R 3.349. У енглеском преводу обе сигнатуре су погрешне.

⁴ Regemorter 1959, 36

⁵ Szirmai 1999, 62.

⁶ Беклић 2010, 9

су били провучени кракови плетених ременова на којима су биле копче за затезање повеза. Ова два пара са по три отвора на доњој корици представљају особеност и осталих српских средњовековних ћирилских повеза, док ременови са копчама углавном недостају или су оштећени.

Декоративно решење приложене доње корице „богумилског повеза“ је типичан пример српског средњовековног повеза. Композиција повеза добијена је извлачењем снопа од по две или три паралелне линије, а на местима укрштања линија налази се орнамент кога чине два концентрична круга. Сноп линија и овај једноставни кружни орнамент налазе се на свим српским повезима. Декоративно решење доње корице компоновано је од два спољна концентрична оквира, док је средишњи простор у облику правоугаоника, који у горњем и доњем делу има по два фриза, а у средишњи правоугаоник уписан је ромб, који је изукрштан косим, усправним и хоризонталним линијама. У спољњем оквиру отиснут је низ понављајућих орнамената који чине непрекидну плетеницу. Унутрашњи оквир чине у низу отиснути флорални орнамент. Исти орнамент отиснут је у оба фриза. Карактеристично је да је у централном пољу на пресеку линија на пет места отиснит орнамент стилизованог двоглавог орла (приложену слику Берта ван Регомертор окренула је погрешно тако да је орнамент двоглавог орла окренут према доле).

Анализа потврђује да је „богумилски“ повез истоветан са српским средњовековним повезима и по декоративним, и по структуралним елементима. То несумњиво потврђују орнаменти и њихова композиција, а особито орнамент двоглавог орла, који се више пута понавља. Ако се има у виду да сваки религијски правац снагом свог духа ствара особену и препознатљиву материјалну културу, било би логично да и богумилство изнедри специфичну орнаментику. Међутим, ту никако не би могло бити маста за орнамент двоглавог орла, који, као источно-православни симбол, представља симфонију цара и патријарха, јер би се косо са суштином богумилског учења.

Сем тога, тај рукопис не помињу најбољи познаваоци босанског рукописног наслеђа Драгољуб Драгојловић⁷, Александар Соловјев⁸ и Херта Куна⁹.

⁷ Драгојловић 1997.

⁸ Solovjev 1958, 13–15.

⁹ Kuna 1974.

Према Ивану Косићу, водитељу рукописног фонда Националне и свеучилишне књижнице у Загребу, под редним бројем R 3.349, налази се „Цетињски псалтир с тумачењима, XV ст., српске редакције“.¹⁰

На писмени упит уз приложену фотографију повеза, Косић је одговорио потврдно, да је то заиста повез кодекса „Цетињски псалтир с тумачењима“. Овим су развејане све сумње и доказано је да предочени повез не припада богумилском већ српском и источно-православном наслеђу.

Цетињски псалтир с тумачењима, који је некада припадао Људевиту Гају, заједно са преосталим рукописним и књижним фондом, откупила је Краљевска свеучилишна књижница у Загребу 1893. године од његовог сина Велимира који је након очеве смрти у времену од 1873. до 1874. године сав тај фонд пописао и 1875. године у Загребу објавио каталог под насловом *Knjižnica Gajeva: ogled bibliografskih studija*.¹¹

Владимир Мошин каже да рукопис није био описан и инвентирани и да је тек Бењо Цонев приликом посете Загребу 1911. године прегледао и приказао рукопис у раду: „Кирилски ракописи и старопечатни книги в Загреб“, *Сборник на Балѣарскаѣа академија на наукиѣе*, књ. I, Софија, Стр 1–54 (47–49).¹² Један запис из *Цетињској псалтири* са почетка 18. столећа наводи и Љубомир Стојановић, према Цоневу, на основу кога сазнајемо да је рукопис некада припадао „Цркви цетињској рождества Богородице“, односно Цетињском манастиру по коме је и добио име у науци.¹³

О орнаментици у тексту *Цетињској псалтири* писали су Светозар Радојчић 1950¹⁴, Владимир Мошин 1957,¹⁵ као и Јованка Максимовић 1983. године¹⁶.

Рукопис је потпуно обрадио Владимир Мошин и на основу водених знакова датирао га у прву четвртину 15. столећа. Такође, на основу воденог знака на папиру, који се налази уз корице, одредио је

¹⁰ Kosić 2008, 241.

¹¹ Kosić 2008, 241.

¹² Mošin 1964, 164.

¹³ Стојановић 1926, 24, бр. 9491.

¹⁴ Radojčić 1950. табл. XXI–XXII.

¹⁵ Mošin 1957, 57–65.

¹⁶ Максимовић 1983, 23, 60, 98.

настанак повеза – после четврте деценије 16. столећа – с тим да је оставио могућност да је рукопис преповезан, а да су задржане првобитне корице.¹⁷

Ни један од поменутих истраживача, сем ван Регемортерове, не доводи *Цейињски йсалйир* ни у какву везу са босанским рукописним наслеђем, а поготово не са богумилима, тако да је остало нерешено питање да ли је ово случајна погрешка или се ради о смишљеном подметању „доказа“ о богумилима.

Сам појам богумили (или богомили) нема научно утемељење у историјској грађи средњовековне Босне и Хума. Први који је у Босни поменуо то име за вернике средњовековне Босне био је фрањевац Иван Фрањо Јукић 1851. године. Он је, ослањајући се на дела Мавра Орбина (1601), Даниела Фарлатија (1769) и Фрање Ксавера Пејачевића (1797), који су у својим радовима поновили раније оптужбе изречене од стране римокатоличке цркве – где је наведено да су житељи Босне патарени, манихеји и шизматици – те квалификације неосновано довео у везу са богумилством на Истоку и са валдензима и албигензима у Француској.¹⁸

Његово дело имало је значајан одјек, премда је било скромно по обиму и историографској вредности. Александар Аполонович Мајков у *Историји српског народа* из 1858. године, позивајући се на Јукића, већ говори о богумилству средњовековне Босне.¹⁹ На те вести о богумилима у Босни, Српско учено друштво је 29. новембра 1864. године расписало награду „на тему о богомилима код Јужних Словена, а нарочито у Босни“. Победио је задарски правник Божидар Петрановић са расправом: *Бојомили. Црква босанска и крсџјани*, штампаном 1867. године у Задру.²⁰

Према Петрановићу, који је углавном користио домаће споменике, црква босанска била је православна, а у њу се, у 11. столећу, увукла јерес из Македоније и Србије.²¹ За разлику од Петрановића, Фрањо Рачки је, ослањајући се углавном на латинске изворе католичких полемичара, доказивао јеретички и дуалистички карактер цркве босанске, датирајући њену појаву у прву половину 13. столећа.²² Концепцију Рачког о богумилизму босанске цркве, са мањим разликама у појединостима,

¹⁷ Mošin 1964, 164, 178–180.

¹⁸ Bošnjak [Jukić] 1852, 90–94.

¹⁹ Майковъ 1858, 152.

²⁰ Solovjev 1958, 6.

²¹ Петрановић 1867, 162.

²² Rački 1931, 376–81.

прихватила је већина водећих историчара – В. Клаић, И. Руварац, К. Јиречек, В. Ђоровић, Ф. Шишић, Ј. Радонић, М. Динић, и други.²³ Овој групи историчара припадају А. Соловјев, Сима Ћирковић, као и већина босанских историчара.

Иако су богумилство и дуалистички карактер цркве босанске заступали водећи историчари, ипак је та теза напуштена у данашњој историографији, јер њено постојање оспоравају домаћи споменици, према којима су житељи Босне и Хума себе искључиво називали крстјанима (хвалъ крѣстиѣннѣ, радосавъ крѣстиѣннѣ, ...).²⁴ Појам крстјани прихватили су сви водећи историчари када говоре о вери житеља Босне и Хума у средњем веку: Драгољуб Драгојловић, Миодраг М. Петровић, Иван Мушић, Фрањо Шањек, Дубравко Ловреновић, Срећко Ђаја, и други.²⁵ Богумилство средњовековне Босне и Хума нема утемељење у изворима ни као појам, нити као теолошка доктрина. То је, пре свега, конструкција научника који су се у своме раду претежно ослањали на оптужбе које су долазиле са стране без критичког вредновања тих извора у суочавању са домаћим споменицима. Зато је Јарослав Шидак написао: „Све су то несумњиво плодови маште, каква се често развија у књишких људи“.²⁶ Богумилство средњовековне Босне потпуно је одбачено у историографији, а данас се среће код неких историчара само у негативном значењу као „мит о богумилима“ када се жели указати на романтичарски приступ истраживању босанске историје, где су основни разлози политичке, националне и идеолошке природе, а не научне.²⁷

Сматра се да је име крстјани било у употреби у време словенске Охридске патријаршије цара Самуила када је вероватно доспело и у Босну која је тада била у оквиру Самуилове државе и под Охридском патријаршијом.²⁸ То се име помиње и у 12. столећу за хришћане у *Животопису св. Методија*,²⁹ а крајем истог столећа, 1198/99. године, Стефан Немања у повељи манастиру Хиландару за хришћански свет каже: „миръ крѣстиѣнскы“³⁰. У једном купопродајном уговору приликом куповине

²³ Драгојловић 1987, 119, 194.

²⁴ Стојановић 1902, 66, 97, бр. 211, 323.

²⁵ Драгојловић 1987; Петровић 1995; Mužić 2008; *Fenomen* 2005.

²⁶ Šidak 1940, 152.

²⁷ Lovrenović 2005, 241–290.

²⁸ Glušac 1953, 108.

²⁹ Лавровъ 1889, 8.

³⁰ Miklosich 1858, 5.

винограда у Кареји на Светој гори, који наводи Миодраг М. Петровић, Свети Сава себе и све правоверне хришћане такође назива крстјанима: „всѣхъ правоѣрннхъ крстыан молѣнкъ сава грѣшнын“³¹. У Рашкој је после Светог Саве то име напуштено у корист појма христјани, вероватно из теолошких разлога, будући да хришћани нису добили име по крсту, већ по Христу, док је у Босни тај појам опстао до пада под Турке, а код фрањеваца и дуже. Једна од књига фрањевца Матије Дивковића носи назив *Наук крстѣиански* „назк карстнанскн“ из 1565. године,³² а језуита Бартол Кашић у *Риѣуалу римском* из 1640. године такође користи апелатив крстјани у облику: „karstynni“. И у 19. столећу код фрањевца Јукића налазимо исти појам за хришћане: „кѣрстјани“³³. Доцније је тај појам међу римокатолицима преиначен у кршћани и данас је још у употреби. Појам крстјани чак је користио и протестант Примож Трубар. Он у једној посвети из 1557. године наводи: „Vsem pobožnim krstjanom, ki prebivajo v deželi Kranjski...“³⁴

Ови примери показују да је појам „крстјани“, у ствари, архаичан облик за хришћане. Користили су га православни, римокатолици, као и протестанти, тако да је у основи погрешан покушај Симе Ђирковића да самом појму крстјани припише неки јеретички карактер.

Око појма крстјани међу историчарима постоји апсолутна сагласност, међутим, око теолошког оквира у коме су крстјани деловали јављају се опречна мишљења.

Према Миодрагу М. Петровићу крстјани у Босни нису јеретици, већ православни хришћани, због чега су и били на удару римокатоличке цркве,³⁵ за Драгољуба Драгојловића они су изданак источног анахоретског неререформисаног монаштва,³⁶ а за Срећка Ђају и Дубравка Ловреновића они су источног обреда али у оквиру босанске католичке бискупије.³⁷

³¹ Петровић 1995, 34.

³² Ђорђевић 1896, 17.

³³ Bošnjak [Jukić] 1852, 17.

³⁴ Đurić 2011, 100.

³⁵ Петровић 1998, 58.

³⁶ Драгојловић 1987, 252.

³⁷ Lovrenović, Đaja 2007, 13.

*

У раду се оспорава тврдња Берте ван Регемортер, да рукописа R 3.349 из Националне и свеучилишне књижнице у Загребу има богумилски повез.

Анализа потврђује да је „богумилски“ повез истоветан са српским средњовековним повезима, и по декоративним и по структуралним елементима. То несумњиво потврђују орнаменти и њихова композиција, а особито орнамент двоглавог орла, који се више пута понавља. Ако се има у виду да сваки религијски правац снагом свог духа ствара особену и препознатљиву материјалну културу, било би логично да и богумилство изнедри специфичну орнаментику. Међутим, ту никако не би могло бити маста за орнамент двоглавог орла, који, као источно-православни симбол представља симфонију цара и патријарха, јер би се косио са суштином богумилског учења. Потврду овог закључка подупиरे и чињеница да се поменути рукопис не налази ни у једном попису сачуваних рукописа из средњовековне Босне.

На основу провере сигнатуре рукописа у Националној и свеучилишној књижници у Загребу, према тврђењу Ивана Косића, а на основу ранијих истраживања Бење Цонева и Владимира Мошина, показано је да је у питању *Цејињски ѱсалѿир с ѿшумачењима* из 15. столећа, српске редакције.

Овим се показало да је Берта ван Регемортер у београдском *Библиоѿекару*, као и у доцнијој студији *Binding Structures in the Middle Ages*, коју је приредила Џејн Гринфелд, направила грубу омашку, јер повез овог рукописа, као и сам рукопис, не припада богумилском већ српском и источно-православном наслеђу. Сем тога, богумилство у Босни, и као појам, и као теолошка доктрина, нема оправдање у историјским изворима. То је само једна научна конструкција. Житељи Босне и Хума у верском погледу звали су се крстјани, што је архаичан назив за хришћане, и били су источног обреда.

“BOGOMIL” BINDING – A HISTORICAL FORGERY

ALEKSANDAR ĆEKLIC

This treatise is to dispute the claim made by Berthe van Regemorter that manuscript R 3.349 of the National and University Library in Zagreb has the so-called Bogomil binding.

The analysis shows that the “Bogomil” binding is in fact identical to Serbian medieval bindings concerning both decorative and structural elements. This is undoubtedly confirmed by the selection of ornaments and their composition, especially the two-headed eagle ornament which is repeated several times. If we bear in mind that every religious movement necessarily creates a distinctive and recognizable material culture by the power of its mind, it would be logical to expect that Bogomilism have generated some specific decoration too. However, there is no way that it could comprise double-headed eagle ornament which is an Eastern Orthodox symbol of a symphony between emperor and patriarch, because it would be against the essential Bogomil teachings. Confirmation of this conclusion is supported by the fact that the aforementioned manuscript is not included in any list of preserved manuscripts of medieval Bosnia.

Based on the crosscheck of signatures of the National and University Library’s collection, according to Ivan Kosić and to previous researches of Bonio Tsonev and Vladimir Mošin, it is proven that this manuscript is in fact *Cetinje Psalter with commentaries* from the fifteenth century, written in Serbian redaction of Old Church Slavonic.

This has shown that Berthe van Regemorter, in *Bibliotekar* (= *Librarian*) magazine and again in *Binding Structures in the Middle Ages*, edited by Jane Greenfield, have made grave omission since the binding of this manuscript and the manuscript itself do not belong to Bogomil but to Serbian, Eastern Orthodox heritage. Besides, Bogomilism in Bosnia, as a notion and as a theological doctrine, has no justification in historical sources. It’s just another scientific design. The inhabitants of Bosnia and Hum were called „krstjani“ (= Christians) and they were of the Eastern Rite.

Keywords: Berthe van Regemorter, book binding, Serbian medieval binding, Byzantine binding, Bogomil binding, Bogomils, „krstjani“ (= Christians).

ЛИТЕРАТУРА

- Bošnjak [Jukić] 1852: S. Bošnjak [I. F. Jukić], *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb 1852.
- Glušac 1953: V. Glušac, *Problem bogomilstva*, Godišnjak Istoriskog društva BiH, V (Sarajevo 1953) 105–138.
- Драгојловић 1987: Д. Драгојловић, *Крстјјани и јеретичка црква босанска*, Београд 1987.
- Драгојловић 1997: Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Нови Сад 1997.
- Ђорђевић 1896: Ђ. С. Ђорђевић, *Маџија Дивковић, његова историја српске књижевности*, Београд 1896.
- Ђurić 2011: A. Đurić, *Trubarovi imaginarni čitatelji: problem autorske knjižne posvete u protestantskoj literaturi 16. stoljeća*, *Slavia centralis* 1 (2011) 97–110.
- Kosić 2008: I. Kosić, *Hrvatski ćirilčni rukopisi u zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice*, *Slovo* 56–57 (Zagreb 2008) 241–268.
- Kuna 1974: H. Kuna, *Hrestomatija starije bosanske književnosti*, Sarajevo 1974.
- Лавровъ 1889: П. А. Лавровъ, *Житіе Св. Методија*, Москва 1889.
- Lovrenović 2005: D. Lovrenović, *Bošnjačka recepcija bosanskog srednjovjekovlja*, *Zeničke sveske* 2/5 (Zenica 2005) 241–290.
- Lovrenović, Đaja 2007: D. Lovrenović, S. Đaja, *Srednjovekovna Crkva bosanska*, Svjetlo riječi, 2007.
- Майковъ 1858: А. Майковъ, *Историја српскога народа*, Београд 1858.
- Максимовић 1983: Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983.
- Miklosich 1858: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae 1858.
- Mošin 1957: V. Mošin, *Ornamenat južnoslavenskih rukopisa XI–XIII vijeka*, *Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine*, VII, Sarajevo 1957, 1–79.
- Mošin 1964: V. Mošin, *Ćirilski rukopisi i pisma Nacionalne sveučilišne biblioteke u Zagrebu*, *Radovi staroslavenskog instituta* V, Zagreb, 1964, 163–233.
- Mužić 2008: I. Mužić, *Vjera Crkve Bosanske*, Split 2008.
- Петрановић 1867: Б. Петрановић, *Бојомили. Црква босанска и крстјјани*, Задар 1867.
- Петровић 1995: М. М. Петровић, *Помен бојумила – дабуна – у законуравили светіої Саве и „Црква босанска“*, Београд 1995.
- Петровић 1998: М. Петровић, *Кудујери–бојомили у византійским и српским изворима и „Црква босанска“*, Београд 1998.
- Radojčić 1950: S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950.

Rački 1931: F. Rački, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost. Bogomili i patareni*, Beograd 1931.

Regemorter 1959: B. van Regemorter, *Povez jugoslovenskih ćirilskih rukopisa*, Библио-текар 1/2 (Београд 1959) 34–36.

Regemorter 1993: B. van Regemorter, *Binding Structures in the Middle Ages*, London MCMXCII.

Szirmai 1999: J. A. Szirmai, *The archaeology of medieval bookbinding*, Aldershot–Burlington 1999.

Solovjev 1958: A. Solovjev, *Vjersko ućenje bosanske crkve*, Zagreb 1958.

Стојановић 1902: Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣски зайиси и најѣйиси* I, Београд 1902.

Стојановић 1926: Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣски зайиси и најѣйиси*, Сремски Карловци 1926.

Ћеклић 2010: А. Ћеклић, *Повез Срѣскої минхенскої ѣсалѣиѣра*, Зборник МПУ 6 (нова серија), Београд 2010, 9.

Fenomen 2005: *Fenomen „Krstjani“ u srednjovekovnoj Bosni i Humu*, Zbornik radova, Sarajevo–Zagreb, 2005.

Šidak 1940: J. Šidak, *Crkva bosanska i problem bogumilstva u Bosni*, Zagreb 1940.

СИНЂЕЛИЈА ВЛАДИКЕ ГЕОРГИЈА ПОПОВИЋА,
ИЗДАТА ТЕМИШВАРСКОМ СВЕШТЕНИКУ ТОМИ ПАВЛОВУ

ЉИЉАНА ПУЗОВИЋ*

Анотација: У збирци рукописних књига Народне библиотеке Србије налази се синђелија коју је темишварски владика Георгије Поповић (1745–1757) издао Томи Павлову, свештенику при храму Светог Георгија у предграђу Темишвара, званом Фабрика. У раду је дат преглед историјских околности у којима је настао овај документ, с приказом места и улоге даваоца и примаоца, уз осврт на значај синђелија као историјских извора.

Кључне речи: Српска православна црква, Темишварска епархија, Темишвар, храм Св. Георгија у Фабрици, владика Георгије Поповић, свештеник Тома Павлов, синђелија, грамата, XVIII век.

Епископска диплома, којом се потврђивао свештеник на својој парохији, уз начелно одређивање његових права и обавеза, називала се синђелија, односно грамата.¹ Свештеник је синђелијом могао да докаже легалност и легитимност свог положаја пред државним и црквеним властима, као и пред парохијанима, уколико би било потребе.

Судећи према визитацији Темишварске епархије из 1758. године, до овог важног документа није било једноставно доћи. Само је 41, од укупно 154 испитаних свештеника, имало синђелију, што чини 26,62%. Један од разлога, али не и једини, били су високи новчани износи који су морали да се плате владици за њено издавање. С друге стране, није

* Љиљана И. Пузовић, Одељење за археографију, Народна библиотека Србије, Београд, ljiljana.puzovic@nb.rs

¹ Синђелија је могла бити и митрополитска или патријаршијска диплома којом се епископ или митрополит постављао на своју епархију. У зависности од тога коме су биле намењене, постојале су свештеничке (презвитерске), протопрезвитерске, намесничке или епископске (владичанске) синђелије. Уп: Грујић 1993, 231. Реч синђелија имала је и следећа значења: Одредбина (новац) који се плаћао за такву исправу и спроводно (сигурносно) писмо. Уп: ЈАЗУ 1955, 23.

само новац био проблем. Било је свештеника који су платили синђелије, али је никада нису добили. Примера ради, Марко Миловановић, свештеник у Нађлаку, платио је арадском владици Исаји Антоновићу (1731–1748) двадесет пет дуката за издавање синђелије, али је није добио. Након пресељења у Банат, на парохију у Комлошу, дао је осам дуката темишварском владици Николи Димитријевићу (1728–1744), али и овога пута узалуд.² Случај Марка Миловановића није био изузетак, јер је слично стање било и у другим епархијама. Да би стали на пут оваквој пракси, сремски свештеници су се обратили државним властима, тражећи од њих помоћ и заштиту. У *Тужби* против митрополита Вићентија Јовановића (1731–1737), навели су да су износи за синђелије бивали од 15 до 20 дуката, односно од 75 до 100 форинти, а понекад и више.³ Поред тога, митрополитови служитељи нису поштовали старе синђелије, а често су свештенике премештали с једне парохије на другу, тражећи од њих, сваки пут, да плате за издавање нових.⁴

По својој природи, синђелије садрже податаке о правима и обавезама свештеника, делокругу послова, парохији, тако да представљају важне изворе података за проучавање положаја и живота српског парохијалног свештенства. Нажалост, до данашњих дана је мали број њих сачуван, јер су многе пропале током сеоба и ратова, нестале са гашењем породица, или, пак, нису чуване када би изгубиле употребну вредност.

Димитрије Руварац се трудио да објави што више синђелија – вероватно свих до којих је дошао, као и формулара за њихово састављање, огорчен што свештеници након ступања на снагу краљевског рескрипта од 10. августа 1868. године не добијају никакве потврде свог чина и звања.⁵ Поред свештеничких, објављивао је и синђелије за протопре-

² Руварац 1913, 319–373.

³ Овај износ није био мали, ако се има на уму да су свештенички приходи годишње износили око 30 форинти или мање, док су плате учитеља биле око 50 форинти. Уп: МСПЦ 951; АСАНУ 1891; АСАНУК, МП, „Б“, 1743/13; Руварац 1923, 7; Руварац 1911, 49–53; Руварац 1907а, 445–446.

⁴ Руварац 1907б, 225–229.

⁵ Навешћемо само неке од његових радова: Руварац 1904, 525; Руварац 1906а, 257–258; Руварац 1906б, 266–268; Руварац 1906в, 391–392; Руварац 1906г, 391–392; Руварац 1912а, 81–83, 100–103; Руварац 1912б, 116–118; Руварац 1922а, 1–6; Руварац 1922б, 37–44.

звитере, архијерејске намеснике и епископе.⁶ Настојао је да подстакне и своје сараднике да их проналазе и објављују, тако да постоји више радова с овом тематиком.⁷

У збирци рукописних књига Народне библиотеке Србије под сигнатуром Рс 777⁸ налази се свештеничка синђелија коју је владика Георгије Поповић издао, 14/25. децембра 1746. године, Томи Павлову, свештенику при храму Светог Георгија⁹ у темишварском предграђу Фабрика. Написана је на папиру величине 61 цм × 46,5 цм, док су димензије самог текста 46,5 цм × 32,5 цм. Након владичанске титулатуре исписане у три реда, следи двадесет три реда текста. У доњем десном углу налази се потпис владике Георгија Поповића. Унутар украшеног правоугаоног простора којим је оивичен текст, на средини доњег дела, насликан је круг. У њему је некада био папирни печат, често лепљен на документа овакве врсте. Текст синђелије исписан је курзивом, на рускословенском језику, који је у том периоду био у службеној употреби у Карловачкој митрополији.

Садржина се односи на пожељне норме понашања и моралног лика свештеника Томе Павлова, као и на санкције за непоштовање владичанских и општих свештеничких правила понашања. Најсличнија је синђелији коју је београдски митрополит Мојсије Петровић (1718–1730) издао Марку Станкову, свештенику у Железнику и Дољанима, селима надомак Београда, 1729. године. Темишварски владика Никола Димитријевић, у својству администратора Београдско-карловачке митрополије по смрти Мојсија Петровића, издао је синђелије још четворици свештеника користећи текст ове као образац.¹⁰ Димитрије

⁶ Руварац 1905, 556–560; Руварац 1906д, 266–268; Руварац 1926, 767–768.

⁷ Ковачевић 1891а, 27–28; Ковачевић 1891б, 35–39; Милићевић 1891, 19–24; Веселиновић 1922, 7–19; Николајевић 1843, 107–108; Руварац 1870, 159–160; Сандић 1887, 123–125; Дабро-босански Источник 1889, 109–110; Босанско-херцеговачки Источник 1890, 247–248; Илић 1910, 72–73; Соловјев 1935, 224–226; Димитријевић 1922, 79, 82–85, 119–120, 201–202, 285; У новије време објављено је неколико синђелија: Јовановић 2001, 203–204; 319–320; 247–249; Радосављевић 2008, 59–70.

⁸ У збирци рукописних књига Народне библиотеке Србије под сигнатуром 669 налази се још једна синђелија, али пошто је реч о протопрезвитерској, биће тема другог рада.

⁹ У овом храму служиле су темишварске владике – Никола Димитријевић (1728–1744) и Георгије Поповић (1745–1757) у периоду од 1737. године, када је у пожару изгорео темишварски Саборни храм, па све до 1748. године, када је нови саграђен. Уп.: Костић 1938, 8. О храму детаљније у: Тимотијевић 1996.

¹⁰ Руварац 1922б, 37–44.

Руварац објавио је ову синђелију у Споменику СКА за 1922. годину под називом *Сѣаре синђелије*. Нашао ју је „у добро сачуваној и у тврде корице увезаној књизи *Протоколъ от еѣпедиѣи свакояки и сингеліа свѣщенническій и діаконскій 1729*.“ Књига се тада налазила у карловачкој саборној цркви Св. Николе. Важно је истаћи сличност ове две синђелије јер Димитрије Руварац истиче да није пронашао две исте: „Како код нас није било скоро никада једнообразија тако рећи ни у чему, па ни у самом обављању појединих обреда црквених, [...] не треба се чудити, што није било једнообразности ни у издавању синђелија што су их поједини митрополити – владике издавали свештеницима – паросима при постављању за парохе. До данас су у разним повременим листовима обелодањене многе такве синђелије и то свака друкчија.“¹¹ Може се са великом сигурношћу претпоставити да је нека од синђелија коју је Никола Димитријевић издао током управе Темишварском епархијом користила његовом наследнику, Георгију Поповићу, као образац за састављање синђелије свештенику Томи Павлову.

О свештенику Томи Павлову не постоји много података који би детаљније осветлили његову личност и делатност. Зна се да је током 1757. године, поред свештеничког посла, радио као учитељ у фабричкој школи. Имао је укупно 60 ђака – у мушком одељењу био је 31 ученик, а у женском 29 ученица.¹²

С друге стране, нешто више се може рећи о владици Георгију Поповићу. Рођен је у Старом Влаху од оца Милоша, свештеника, и мајке Февроније¹³, око 1701. године. Био је пећки пострижник.¹⁴ За нишког владикау је изабран 3. августа 1735. године, а посвећен је два дана касније од стране српског патријарха Арсенија IV.¹⁵ Нишка епархија је била у великим дуговима који су остали од претходног владике Јоаникија у тренутку кад је Георгије Поповић постао њен архијереј. Преузимајући епархију, владика Георгије је преузео и дугове, па је морао, 1. марта 1737. године, да узме на зајам 5.635 турских талира од Јеврејина Ели Јосафа Јањалије, хазнадара Бећир паше,

¹¹ Исто, 37.

¹² Огњановић 1959, 263; Тимотијевић 1996, 10.

¹³ Мајка се помиње и као Ефросинија. Уп: Бугарски 1995, 223 и унутрашња страна задњих корица.

¹⁴ ПБ 113, л. 4'; Гласник 1854, 75–76.

¹⁵ Хаџи Васиљевић 1935, 257–263; Вуковић 1996, 113.

како би вратио део старих дугова.¹⁶ На почетку аустро-турског рата (1737–1739), био је принуђен да побегне из Турске и пређе у Карловачку митрополију, заједно са патријархом Арсенијем IV Јовановићем и јерарсима Српске патријаршије – Јефимијем Дамјановићем (рашким) и Алексијем Андрејевићем (ужичко-ариљским). Сложена политичка ситуација у Хабзбуршкој монархији и још сложеније црквене прилике у Карловачкој митрополији, утицали су да тек након седам година боравка добије нову епархију – на чело Темишварске дошао је по смрти Николе Димитријевића, 1744. године. Његов избор потврђен је дипломом царице Марије Терезије од 24. фебруара (7. марта) 1745. године, након чега је уследила инсталација у Темишвару 18/29. августа исте године.¹⁷

За време његове управе, Темишварска епархија обухватала је велики део Баната, док се мањи део налазио у саставу Вршачке епархије. На северу се граничила са Арадском епископијом, од које је била раздвојена доњим током реке Мориша. Река Тиса, на западу, делила ју је од Бачке епископије, Дунав, на југозападу, од Сремске епархије, а на југу, од Београдске митрополије, која је у његово доба припадала Османском царству. Копнена граница према суседној Вршачкој епископији полазила је од Ковина на Дунаву, пратећи границе Панчевачког, Чаковског, Лугошко-фачетског и Липовског дистрикта, са извесним одступањима. На истоку је допирала до западних обронака Карпатских планина, а потом је, према северу, избијала на реку Мориш, узводно од Липове.¹⁸ Занимљиво је да владика Георгије себе назива у интитулатури ове синђелије „митрополит белоцрквански¹⁹, нишки, темишварски, липовски и осталих припадљених дистриката“, иако већ годинама није био белоцрквански и нишки владика. У складу са општом барокном духовном климом која је владала у овом периоду и у Карловачкој митрополији, Георгије Поповић себе титулише, како архијерејом оних

¹⁶ Руварац 1906ђ, 537–538. Због ове позајмице имао је доста проблема и по преласку у Карловачку митрополију. Дуг је успео да врати пре него што је постао темишварски епископ.

¹⁷ ПБ 113, л. 4'; Гласник 1854, 75–76; Руварац 1912в, 187; Хаџи Васиљевић 1935, 258–263.

¹⁸ АСАНУК, МП, „А“, 1733/102; АСАНУК, МП, „Б“, 1742/117; АСАНУК, МП, „Б“, 1753/144; Wolf 1995, 134–151, 252–336.

¹⁹ Након Бечког рата (1683–1699), Белоцркванска епархија припојена је Нишкој, тако да су се њени епископи потписивали као белоцрквански и нишки. Уп: Грујић 1993, 167.

области којима управља у том тренутку, тако и оних у којима је некада био духовни старешина.

Његовим трудом подигнута је Саборна црква, посвећена Вазнесењу Господњем, и епископска резиденција у Темишвару. Подизао је школске зграде, а покушао је да оснује семинарију за образовање свештеничких кандидата у Темишвару, јер је био уверен да је само образовано свештенство у стању да се бори са свештенством римокатоличке цркве, које је радило на унијаћењу Срба и Румуна. Није доживео отварање семинарије и зидање новог храма у Фабрици. Умро је 1. децембра 1757. године и сахрањен је у темишварској Саборној цркви.²⁰

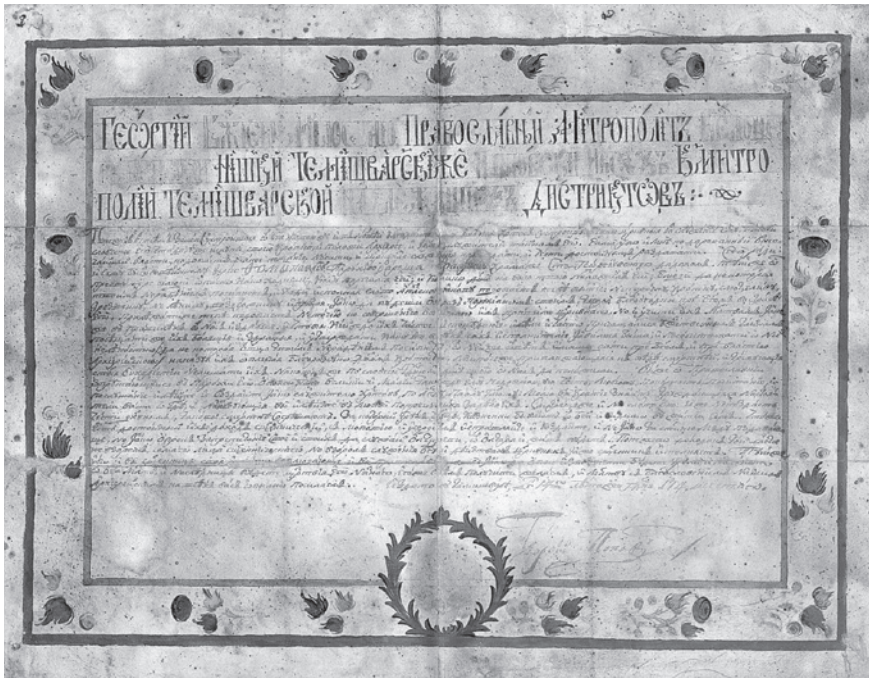
Ово је прва синђелија из Темишварске епархије која се публикује. Текст се објављује савременим ћириличним писмом уз задржавање графема из рускословенског језика које је користио писар (і, ї, ы, ѣ, ю, я, ѡ, ѳ, ѣ, ѝ, щ, ѣ, ѥ, Ѧ). Писање речи великим и малим словом, као и растављено и састављено писање и интерпункција, прилагођени су савременом правопису. Скраћенице су разрешене у обичним, облим заградама, а недоумице услед нечитљивости и оштећења текста стављене су у угласте заграде. Редови текста обележени су тако што су стављени између две управне црте.

*

Георгій Божією Мілостію православний Мітрополітъ белоце|1|рквенскій, нішки, темішварскіже и Липовски и всѣхъ к митро|2|полій темішварской надлежа[щ?]ихъ дистриктѡвъ|3|

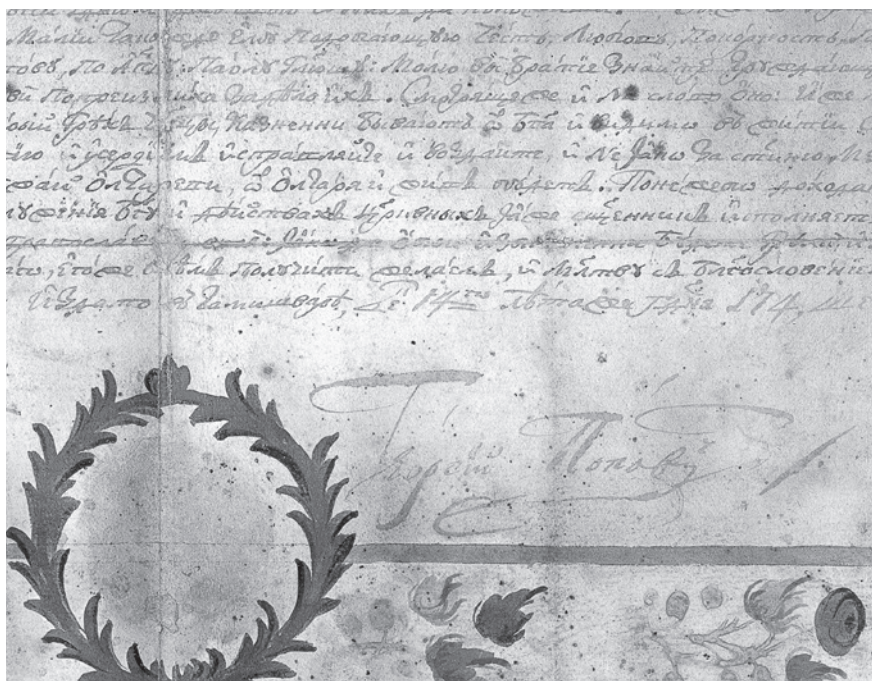
Понеже и ѡ ветсѣмъ законѣ устроишася ѡт Б(о)га, потом же и въ новѣи благодати [...шѣ...] Хр(ис)тосъ устроивы чины ц(е)рк(о)вныя во служеніѣ емѣ пасти |4| словесное егѡ стадо, еже искѣпи своею кровію и положи архіерее, и іерее, слѣжителіе тайнамъ егѡ. Елма убѡ и мнѣ по дарованнѣи высо|5|чайшей власти подобаетъ всякое тѣцаніѣ носити, и ц(е)рк(о)вная служеніѣ нар[еж]дати, и чести достойнымъ раздавати. Сего ради |6| и семѣ благоговѣйномѣ іерею Ѳомы Павловѣ парохію вароши Фабр[ики?] храма же С(вя)т(а)го Георгіевскагѡ дадохомъ. Тѣмже ѡ |7| пресвѣтере блюди ѡпаснѡ накѡ ходиши, комѣ порѣчилсѣ еси, и колико д(ѣ)шѣ на выю твою наложилъ еси, блюди

²⁰ Вуковић 1996, 113–114.

Сл. 1. Синѣлија владике Георгија Поповића издата Томи Павлову, НБС Рс 777.

да не которая |8| твоимъ нерадѣніемъ погибнетъ и ходи исполная слово Ап(о)с(то)лское Іаковъ подобаетъ тебѣ быти: непорочнѣ, кроткѣ, смотреливѣ, |9| трезвеннѣ, нелѣнивѣ воздержникѣ и прочая. Іако да бѣдѣши образъ парохіаномъ своимъ, творя благоудное пред Богомъ во страстѣ |10| его. Прилѣжатиже тебѣ подобаетъ не точію ко совершенію обичнаго имъ правила ц(е)рк(о)внаго, но и учти ихъ м(о)л(и)твамъ іако |11| же въ правилѣхъ отъ насъ издадѣся. И что бы кѣждо ихъ чистое исповѣданіе имѣли и частѣ причащалися б(о)жественнымъ тайнамъ |12| посѣщатиже ихъ болящія и здравыя и утверждати како в[?] сѣхъ сихъ исполнителіе іавились быша и пособствовать ѿ нихъ |13| нелѣнностѣ: да не которая овца твоимъ нерадѣніемъ погибнетъ, ѿ нейже отвѣтъ имаше дати предъ Б(о)гомъ и предъ властію |14| Архіерейскою: наказѣя ихъ ѡбличая бл(а)гоуразсѣднѣ д(8)хомъ кротости. А наипаче

Сл. 2. Синђелија, детаљ са потписом владике Георгија Поповића, НБС Рс 777.

же приближающіся къ бѣдѣ смертнѣй и требѹющіа |15| С(вя)тыя Евхарістіи нелишати ихъ. Наконецъ же по словеси Г(оспо)дню: и д(8)ш8 свою ѿ нихъ да положиши. Вы же ѿ(т) Православніи |16| ѿбрѣтающіися въ парохіи егѡ обоягѡ пола великіи и маліи такожде ем8 подобающ8ю честь, любовь, покорность, почитаніе и |17| послѣшаніе имѣйте и воздайте іакѡ слѣжителю Христов8 по Ап(осто)л8 Паѣл8 гл(агол)ющ8: молю вы братіе знайте трѣждающіся настоя|18|тели ваша ѿ Г(оспо)дѣ, и наказ8ющіа вы имѣйте въ любви попреизлиха за дѣло ихъ. Смотриаще же и на слово оно: иже не воздасть |19| чести д(8)х(о)внымъ, таковы смертнѣ согрѣшають. За который грѣхъ ч(еловѣ)цы казненни бывають ѿт Б(о)га и видимѡ въ житіи семъ. Что же |20| естъ достойный ихъ доходъ с(вя)щеннической, съ любовью и усердіемъ исправляйте и воздайте, и не іакѡ за с(вя)тиню мзд8 подаваю|21|ще, но іакѡ оброкъ за

препитаніе свое и своихъ, да слѣжай олтаревѣ ѿ олтаря и живѣ бѣдетъ. Понеже бѣ доходакъ той дается |22| не взоромъ самага лица с(вя)щенническаго, но взоромъ служенія Богу и дѣйствахъ ц(е)рк(о)вныхъ іаже с(вя)щенникъ исполняетъ. Тѣмже |23| убѣ и вы с(вя)щенницы своя [...] соблюдающе и вы православ[...] своя. Іакѣ да [...] изб[...] бѣдете грѣхы, и полѣчите |24| ѿ Б(о)га м(и)л(о)сть, и наслѣдницы бѣдете Ц(е)сарствія егѣ н(е)б(е)снаго, егѣже [...]ѣмъ полѣчити желаемъ, и м(о)л(и)твѣ съ благословеніемъ нашимъ |25| Архіерейскимъ на всѣхъ васъ ѡбычно посилаемъ. Издато въ Тамишварѣ дек(абря) 14-го лѣта же Г(оспо)дня 174 шестаго. |26|

Георгій Поповичъ

CERTIFICATE OF GEORGIJE POPOVIĆ, SERBIAN ORTHODOX BISHOP
OF TIMISOARA, GRANTED TO PRIEST TOMA PAVLOV

LJILJANA PUZOVIĆ

Georgije Popović, Orthodox Bishop of Timisoara (1745–1757), granted the confirmation certificate (*singelia*) to priest Toma Pavlov, on 14th/25th December 1746. In this document he defined the rights and obligations of Toma Pavlov and confirmed his status as a priest in St. George's Serbian Orthodox Parish in Timisoara. This certificate is now kept in the collection of the National Library of Serbia, under the signature Pc 777. This paper gives an overview of the historical circumstances under which this document was made, with the insight on the positions and the role of participants. It explains the importance of such certificates and the reasons which led to their occurrence. It also provides an overview of the studies and discussions on this topic.

Keywords: Serbian Orthodox Church, Diocese of Timisoara, Timisoara, St. George's Church in the Fabric district, Orthodox Bishop Georgije Popović, priest Thoma Pavlov, confirmation certificate, XVIII century.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

АСАНУ 1891: Архив Српске академије наука и уметности, *Историјска збирка* 13173, 1891.

АСАНУК, МП, „А“, 1733/102: Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, МП, „А“, 1733/102.

АСАНУК, МП, „Б“, 1742/117: Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, МП, „Б“, 1742/117.

АСАНУК, МП, „Б“, 1743/13: Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, МП, „Б“, 1743/13.

АСАНУК, МП, „Б“, 1753/144: Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, МП, „Б“, 1753/144.

МСПЦ 951: Музеј Српске Православне Цркве, *Остатина Радослава Грујића*, 951.

НБС Рс 777: Збирка рукописних књига Народне библиотеке Србије, Рс 777.

ПБ 113: Збирка рукописних књига Патријаршијске библиотеке, бр.113.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Босанско-херцеговачки Источник 1890: *Синђелије дабро-босанских митрополија*, Босанско-херцеговачки Источник 4 (1890) 247–248.

Веселиновић 1922: М. Веселиновић, *Архијерејске синђелије. Издавали митрополији рашко-призренски и скадарски у XIX веку*, Споменик Српске краљевске академије 55 (1922) 7–19.

Гласник 1854: *Сказаніе*, Гласник Дружтва србске словесности 6 (1854) 75–76.

Дабро-босански Источник 1889: *Сѣаре синђелије (Босанских митрополија)*, Дабро-босански Источник 3 (1889) 109–110.

Димитријевић 1922: С. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотеке*, Споменик Српске краљевске академије 53 (Сарајево 1922) 79, 82–85, 119–120, 201–202, 285.

Илић 1910: Р. М. Илић, *Синђелија сечоречкој ђоја Луке од 14. августа 1768. године*, Споменик Српске краљевске академије 49 (1910) 72–73.

Јовановић 2001: Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, Београд 2001.

Ковачевић 1891а: Љ. Ковачевић, *Синђелија лечкој и дубочкој ђоја Марка од 4. марта 1780*, Споменик Српске краљевске академије 10 (1891) 27–28.

Ковачевић 1891б: Љ. Ковачевић, *Синђелије ђојова Максима и Јова Варнице*, Споменик Српске краљевске академије 10 (1891) 35–39.

Милићевић 1891: М. Ђ. Милићевић, *Прилози за историју Рашке митрополије*, Споменик Српске краљевске академије 10 (1891) 19–24.

Николајевић 1843: Г. Николајевић, *Синђелија Ејискоја Никодима Бусовића*, Србско-далматински Магазинъ 8 (1843) 107–108.

Радосављевић 2008: Н. Радосављевић, *Синђелије ужичко-ваљевској митрополији Јоакима из 1785. и 1792. године*, Историјска баштина 17 (Ужице 2008) 59–70.

Руварац 1870: И. Руварац, *Синђелија митрополија дабарској кир Моисеја*, Беседа 3 (1870) 159–160.

Руварац 1904: Д. Руварац, *Синђелија митр. деоградској Калиника од 1761*, Српски Сион (1904) 525.

Руварац 1905: Д. Руварац, *Грамаије митрополијске и њајријарашке*, Српски Сион (1905) 556–560.

Руварац 1906а: Д. Руварац, *Синђелија деоградској митрополији Дионисија Појовића*, Српски Сион (1906) 257–258.

Руварац 1906б: Д. Руварац, *Синђелије ејискојске за њарохе и њројојрезвијере, и грамаија за намеснике њројојрезвијерској*, Српски Сион (1906) 266–268.

Руварац 1906в: Д. Руварац, *Синђелија митрополија ваљевској и санџака зворничкој Пајсија*, Српски Сион (1906) 391–392.

Руварац 1906г: Д. Руварац, *Синђелија митрополија зворничкој Герасима*, Српски Сион (1906) 391–392.

Руварац 1906д: Д. Руварац, *Синђелије ејискојске за њарохе и њројојрезвијере, и грамаија за намеснике њројојрезвијерској*, Српски Сион (1906) 266–268.

Руварац 1906ђ: Д. Руварац, *О њрелазу владике нишкој Георгија Појовића на ову страну*, Српски Сион (1906) 537–538.

Руварац 1907а: Д. Руварац, *Кад је зирана св. николајевска црква у Вршцу*, Српски Сион (1907) 445–446.

Руварац 1907б: Д. Руварац, *Тужбе свешћенства њројив служитеља митрополија деоградско-карловачкој Вићенџија Јовановића*, Српски Сион (1907) 225–229.

Руварац 1911: Д. Руварац, *Ујовори Митрополија Вићенџија Јовановића с дворским њослужитељима*, Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије 1 (1911) 49–53.

Руварац 1912а: Д. Руварац, *Владичанска грамаија за свешћенике*, Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије 2 (1912) 81–83, 100–103.

Руварац 1912б: Д. Руварац, *Грамаија Висаријона Павловића, бачкој владике за њарохе*, Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије 2 (1912) 116–118;

Руварац 1912в: Д. Руварац, *Ејзарх Синесије администратор Темишварске ејархије*, Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије 2 (1912) 187.

Руварац 1913: Д. Руварац, *Темишварска ејархија 1758. њод*, Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије 3 (1913) 319–373.

- Руварац 1922a:** Д. Руварац, *Синђелије ђаџиријарха Арсенија Црнојевића*, Споменик СКА 55 (1922) 1–6.
- Руварац 1922b:** Д. Руварац, *Сѣаре Синђелије*, Споменик Српске краљевске академије 55 (1922) 37–44.
- Руварац 1923:** Д. Руварац, *Оѣис Темишварске еѣархије 1727. ђодине*, Сремски Карловци 1923.
- Руварац 1926:** Д. Руварац, *Синђелија миѣройолиѣа Павла Ненадовића ѣройѣи иришком Сѣевану Јовановићу Шакаденѣи*, Весник Српске Цркве 31 (1926) 767–768.
- Сандић 1887:** А. Сандић, *Синђелија ѣоѣа Василија Дејановића*, Глас истине 4 (1887) 123–125.
- Соловјев 1935:** А. Соловјев, *Синђелије рашкоѣ миѣройолиѣа Силвестѣра ѣисане ѣосле 1560 ђод*, Гласник Скопског научног друштва 14 (1935) 224–226.
- Wolf 1995:** J. Wolf, *Quellen zur Wirtschafts-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte des Banats im 18. Jahrhundert*, Materialien. Heft 5/1995, Tübingen 1995.

ЛИТЕРАТУРА

- Бугарски 1995:** С. Бугарски, *Срѣско ѣправославље у Румунији*, Темишвар–Београд–Нови Сад 1995.
- Вуковић 1996:** С. Вуковић, *Срѣски јерарси од IX до XX века*, Београд, Подгорица, Крагујевац 1996.
- Грујић 1993:** *Азбучник Срѣске ѣправославне цркве ѣо Радославу Грујићу*, прир. С. Милеуснић, Београд 1993.
- JAZU 1955:** Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 15, св. 63, Zagreb : JAZU, 1955.
- Костић 1938:** С. Костић, *Гробови еѣискоѣа и ѣрађана ѣемишварских у ѣправославном срѣском Саборном храму ѣемишварском 1757–1838*, Темишвар 1938.
- Огњановић 1959:** А. М. Огњановић, *Сѣање срѣских ѣправославних народних школа у ѣојединим месѣима ѣровинцијалноѣ дела Тамишкоѣ Банѣа 1716–1793. ђодине*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине 3 (1959) 263.
- Тимотијевић 1996:** М. Тимотијевић, *Црква Светѣоѣ Георѣија у Темишвару*, Нови Сад 1996.
- Хаѣи Васиљевић 1935:** Ј. Хаѣи Васиљевић, *Ђорђе Поѣовић нишки миѣройолиѣи (1735–37) а ѣемишварски еѣискоѣ (1742–57)*, Гласник Историског друштва у Новом Саду (1935) 257–263.

ИЗ СЛОВЕНСКЕ АРХЕОГРАФИЈЕ

РУКОПИСНО НАСЛЕЂЕ

ДИМИТРИЈЕ М. КАЛЕЗИЋ*

Айсѿпракѿи: У раду се говори о ријечи и њеној писаној конкретизацији, што је извор дубоких и непосредних сазнања. Историја (дубинско гледање) – повијест (дубинско знање – у старословенском). Апостол Лука у свом *Јеванђељу* каже (1,4) да је дубоко знање – историја. Извор овога је мисао, осјећај, порука, поука и сачуван је у рукописном наслеђу.

Кључне ријечи: ријеч, чување рукописа, конзервација рукописа, рашчитавање рукописа, функционалност рукописа.

Излагању које слиједи основ чине прва четири стиха *Јеванђеља ѿ ай. Луци* (1,1–4). Али испред/прије тога поклонимо пажњу ономе што претходи рукопису као таквом, опредмећењу ријечи, графички ухваћеној, дакле – субјекту.

Лични човјек је слика Божја: он је тварни отисак надтварнога Творца у твари, па је зато човјек личност – биће лично, слика (отисак, копија) Личности Божје – Бога. Ово је дубоко појмио Његош кад је рекао да је човјек *Творац мали, најближи дожесѿву* (*Ко је оно на високом брду...*, 24), који са Богом има заједничко *својсѿво*, тј. особину, атрибут (*Црноѿорац свемоѿућем Боѿу*, 55). Зато је јасно: *ѿвар је Творца човјек иза-драна* (*ЛМ, Посв*, 134).

Управо то што тај мали творац твори (ствара), изражава и саопштава, почев од изговорене ријечи, опредмеђује и објективира – до писменог фиксирања, скицирања, сликања... и све то долази из подручја и језгра личности и упућује се личностима духовнога свијета у облику молитава и химни, молби и захвалности... или саопштења и порука савременицима и будућим нараштајима. У сваком случају није у питању бесциљна присутост или неко празно причање без намјене и усмјерења. Дакле, у питању је стварно изражавање и саопштавање, оно чиме се

* Димитрије М. Калезић, Православни богословски факултет, Београд

учествује (узима удјела) у нечему. Онај који се испољава и нешто саопштава, нуди, даје... претпоставља онога коме се тиме обраћа, а њега испуњава осјећање одговорности према томе садржају, односно лицу коме се упућује тај садржај.

Прва књига коју је апостол Лука написао је књига *Дјела айосџолска* која почиње оснивањем Цркве и представља I главу историје. Кад поклонимо пажњу првим четирима стиховима поменутога *Јеванђеља*, видимо да је у питању ријеч о опису и интерпретацији догађаја који су се испунили, који су стварно били, и њиховоме даљем предавању – а у питању су збивања и саопштавања у вези са Христовим рођењем. Нијесу у питању легендарна причања, пуна произвољности, него ријечи оних *шџо нам ѓредаше који исџрва сами видјеше и слуге ријечи бише* – дакле, у питању су очевици и непосредни слушаоци. Значи, постављено је питање поријекла вијести и њене аутентичности, односно вијести и њихове стварности, тачније истинитости: да ли је исто оно што се прича (или записује) са оним на што се односи (о чему говори). То је основ и полазиште историје, што бисмо данас рекли – критичке и просуђивачке, јер апостол Лука јасно каже да и он намисли да пише, али не легендарски, него *исџиџавиши све од џочџџка*, по реду. У питању је упознавање са садржајем вијести, али тек пошто им је проучио поријекло – *да џознаш* (племенити Теофиле) *џемељ оних ријечи којима си се научио*. Ово значи: ништа не преузимати неодговорно, него тек кад се утврди аутентичност. То је озбиљан и одговоран приступ предмету испитивања.

Ријечи којима је Теофил научен представљају извор знања која научник третира – овдје је то апостол и јеванђелист Лука, тај први теоретичар и методичар историје у хришћанству: он је, практично, хришћански философ историје. То се особито види из садржаја нареднога стиха који овдје има кључну улогу. Он говори Теофилу о познању темеља *оних ријечи којима си се научио*. Те научене ствари којима ми данас рукујемо су историјски извори и грађа, али сама историја је нешто дубље, мисаоно, идејно... што се из њих ишчитава и кроз њих саопштава. Тежиште свега тога представља ријеч чије темеље треба знати. У питању су, значи, испод научних ријечи, и испод њихових записа, односно графема – записане аутентичне ријечи које су живи извор историјскога сазнања. Као што је философија љубав према мудрости и питање – колико смо дубоке мудрости досегнули кроз градиво које смо разлагали, тако је и филологија љубав према знању, логосу, а не само рашчлањавање ријечи – колико смо кроз тај поступак и метод сазнали знања, смисла, логоса.

Поклањајући пажњу овоме ставу који изражава циљ историје, ми видимо да историја није само интерпретација ствари којима смо научени или о којима смо, некад и површно, информисани, него понирање кроз њихова сазнања у дубине које чине њихов залог и извориште. У то се сеже, слично интуицији, али кроз овај испитани садржај. Зато грчки назив *ιστορία* – изведеница из синтагме *εις θεωρία* – *ειστωρία*, гдје је главни садржај *θεάω* (гледам, видим, посматрам) – значи уочавање, слично значењу латинскога *intuitor*, од кога је изведена ријеч интуиција (*intuitio*), која је *terminus technicus* (стручни израз) у психологији, и добро одговара словенској ријечи прозрeнїє. Овдје се уочава извјесно дубоко знање, па отуд његов лексички словенски еквивалент повeстѣ који је до данас сачуван у говорном језику неких словенских народа: значење које је по(слије) знања, испод знања – дубоко знање. Та ријеч одговара грчком *γνώσις* што је израз за умно, дубоко, теоријско знање, за разлику од знања из области експериментисања у видљивој природи – *ἐπιστήμη*, знанїє. Ми смо та два подручја и облика знања јасно разликовали у средњем вијеку и имали у употреби њих и два израза адекватна томе садржају: вѣдeнїє и знанїє; ово друго које је резултат истраживања и експеримента код Грка се зове *ἐπιστήμη*. Отуд за универзитет израз *πανεπιστήμιον* (хрватско *свеучилишће* му је еквивалент). Док овај израз означава подручје истраживања, дотле *γνώσις* означава размишљање и чини почетни садржај логике и гносеологије, а она је подручје чисте или теоријске философије, а не примијењене или практичне.

Дакле, ово кратко претходно размишљање које је настало удубљивањем у смисао прва три стиха Лукина *Јеванђеља* води нас значењу ријечи које је, у првом реду, израз оспољашњене личности, па тек касније дође њено акустично испољавање и писмено фиксирање као опредмећење до опипљивости, која је као рукописно благо – предмет археографскога третмана, заштите, чувања... и предлагања за даљу употребу у потрази за што дубљим и аутентичнијим сазнањима. Тако доспијевамо до најнепосреднијега односа са оним чиме се творачка личност, која твори и говори, изразила, а то је порука и поука коју записана ријеч имплицира, и она чини њену бїт. Управо ради тога се уважавају, а онда чувају, пазе и обрађују историјски извори, јер се кроз њих посегне к нама невидљивом коријену ствари које су за историчара-истраживача оно битно, сушто – оно што јесте (есмѣ... соущїй); то је у латинскоме есенција (од *esse*), у грчком онтологија (од *εἶναι*, *ὄν*), а све ове ријечи значе: бити, настати, постојати, налазити се, суштаствовати...

Да не би остали на пола пута – и лингвиста који кроз ријеч понире дубоко и сеже још дубље и далеко, а удубљује се према личности као извору сазнања, и философ који посеже према личности, творачкоме субјекту, путевима сазна(ва)ња – нема адекватнијега и сигурнијег пута него послушати и прихватити ријеч апостола Луке (1,4): *да ђознаш* (племенити Теофиле) *ѡмељ оних ријечи којима си се научио*. Те ствари су објективирани и опредмећени у ријечима и писањима која је апостол Лука претходно проучио, а оне су ишле од очевидаца, али, у нашем случају, кад су у питању стари историјски извори, њима треба поклонити пажњу као таквима, и чувати их и заштитити за следеће нараштаје истраживача као вишеструки извор првога реда. У питању је њихова заштита од даљег пропадања и омогућавање прегоацима науке да изврше и понављају увид, као кроз прозор, у дубину гдје лежи *невидљиви ѡмељ ствари* према којима истраживач сеже да провјери она знања којима је научен из казивања и писања која је проучио.

Ово је, нема сумње, најдубљи дамар и жила куцавица цијелога склопа и састава, програма и рада археографске службе – не да прави од старог текста, оригинала или његовога старог преписа, особито са предлошка, предмет обожавања коме се треба клањати, него да га чува и његује, а истраживаче да оспособљава за приступ њему, за читање и, особито, ишчитавање – управо тог *невидљивој ѡмељи* који је извор и полазиште даљих сазнања. Без културнога – а он иде од култнога – третмана тима објективиранима и сачуваним записима тих давних вијести и сазнања ми нећемо обезбиједити изворе нити заштитити њихову интерпретацију од деформитета и дезинформације. А коме требају таква сазнања кад су то назови знања? Код таквих извора сазнања нема мјеста за моралну одговорност о ваљаности и аутентичности вијести и даљој интерпретацији њиховој и ткању историје. До овога се не досеже кроз фетишизирани рукописни предмет, него се кроз њега, обновљен, досеже до његова смисла и значења, поруке и, значи, његује се морална одговорност, кроз стручност, ради употребе, да би досегли што дубље сазнање.

Археографски приступ старим текстовима – и цјелинама и фрагментима – занатски је стручан; он је култни (cultus) поступак и рад (collo, -ere), то је словенским језиком речено – обред, оно што се обређује и обрађује, његује и њиви – односно, ѡбрести = наћи, пронаћи; изѡбретеніе = проналажење. Тим се већ пет деценија – а то је пола вијека – активно и систематски бави одређена служба наше културе

– прво историјска, шире узето, па и других струка, и она је свој посао, по моделу обратне перспективе – раширила и разудила, издетаљисала и продубила... и осигурава изворе и полазишта многим од научних области наше културе од неминовнога пропадања. Тај посао је у експанзији: разрастању и богаћењу... и што се више усложњава, то је захтјевнији и одговорнији. Пред том службом су перспективе обратне, задаци деликатни, послови сложени, мултипликативни, гдје имају – и даље ће имати – посла стручног и моралне одговорности њени посленици ради досезања смисла и сазнања. Ради се о најдоњем слоју и полазишту сазнања које носи етичке и психичке, педагошке и антрополошке, па тек друге вијести и истине; а истина је оно што је исто – а ми га истражујемо – са оним што је сушто, битно (истина = оно што је исто), *ταῦτις; ἀληθία* = нетекуће, непролазеће, остајуће – стајаће. Значи, није у питању фетиш који је самоциљ, него омогућавање истраживачког захвата ради дознавања и сазнања.

Предмету те бриге и обраде веома је близак посао око чувања и обраде, конзервације и даљег поступка и бриге о старој књизи, слици, дјелу примijeњене умјетности у дрвету, металу и др. Тако се овај посао усложњава, богати... и на тај начин се наше културно наслеђе увећава и захтијева све сложенију бригу, већу стручност и ангажман, ефикасније методе и примјереније поступке... И стари преписи, илустрације, гравире и сигнатуре на умјетничким дјелима, особито ликовне умјетности, затим иницијали и краћи текстови, наслови и цијели рукописи текста гдје се припрема њихово рашчитавање и уз помоћ фотографије и хемије њихова рестаурација и реконструкција изблиједелих површина текста – само да се дође до садржаја, није само археографија за себе, него претпоставља и археографију времена и миљеа кад је односни споменик настао, и облик морфема, и морфологију са синтаксом, и фонетику са акцентологијом... и папир на коме је то ухваћено, задржано и сад се саопштава.

Ово, археографија, је веома млада служба у нашој култури, али се тиче старине (а не старудије!) која је *conditio sine qua non* за научну обраду првих почетних података и њено даље следовање. Дакле, није у питању пука конзервација, него даљи и виши циљ и намјена. Да нам ово буде до краја, односно до дна јасно, довољно је да упоредимо ишчитавање смисла из старих текстова са рашчлањивањем сложеница у језику: није циљ и смисао филологије као пријатељства логосу (знању) то рашчлањивање, него – оно дубље што смо сазнали кроз то што смо

рашчланили, а не само слојеви финоће сазнања и дубине логоса. То је и смисао – онај најдубљи – и богатства експоната на кожи, папирусу, папиру... на дасци, металу... који се тако припрема за даље правилно коришћење и интерпретацију и наслеђивање: да буде дуговјеко и гарантује изворност и одговорност. У питању је стручно обезбјеђење ради моралне исправности и сигурнога обезбјеђења пута сазнања – до његова смисла и језгра.

MANUSCRIPT HERITAGE

DIMITRIJE M. KALEZIĆ

This study deals with valuable culturally important manuscripts that are – because of their cultural value – preserved, protected from damage, restored if damaged, and finally exposed to the public: to the curious ones for admiring, and to the scholars for scientific research. In order that a scholar could decipher the damaged original text and comprehend it properly, the manuscript should first be restored and then protected from further deterioration; all of that for the sake of acquiring reliable data, and not for the sake of any kind of fetishization of the manuscript. Namely, as much as it is necessary to preserve a document, i.e. an old manuscript, from further decaying, it is even more important to preserve it as a token of cultural heritage and as a basis for scientific evaluation of people, events, periods of times... the scientific evaluation based on the information that we preserve and transmit as heritage primarily to the institutions whose primary responsibility is cultural heritage preserving.

Keywords: word, manuscript preservation, manuscript conservation, manuscript decipherment, manuscript functionality.

UDC 025.54:025.17(497.11)"1971/1975"(083.97)
930.2:091(497.11)"1971/1975"(083.97)

**ПРОГРАМ НАУЧНИХ ИСТРАЖИВАЊА
АРХЕОГРАФСКОГ ОДЕЉЕЊА ЗА 1971/75. ГОДИНУ**

*Димитрије Богдановић**

Народна библиотека СР Србије организоваће у раздобљу 1971/75. рад на три основна научноистраживачка пројекта у области археографије, а у оквиру ових пројеката на више научноистраживачких тема. За реализацију ових пројеката биће ангажовано: 2 научна радника, 4 асистента, 5 стручних радника и 1 помоћно техничко лице, као и изванредан број спољних сарадника.

Пројекат I Истраживање и опис јужнословенских ћирилских рукописа

2 научна радника

4 асистента

5 стручних радника

1 помоћно техничко лице

Тема 1. Опис јужнословенских ћирилских рукописа XII–XVIII в. у СФРЈ и иностранству

Тема 2. Генерални каталог јужнословенских ћирилских рукописа XII–XVIII в.

Тема 3. Истраживање српских ћирилских скрипторија у средњем веку

Тема 4. Упоредна истраживања јужнословенске рукописне илустрације и повеза

Тема 5. Филигранолошка испитивања јужнословенских ћирилских рукописа XIII–XVIII в.

Тема 6. Реконституција старог фонда рукописа Народне библиотеке у Београду

* Димитрије Богдановић (1930–1986), начелник Одељења за археографију Народне библиотеке Србије од 1968. до 1974. године.

ПРОЈЕКАТ II ТЕКСТОЛОШКО ИСТРАЖИВАЊЕ И ПУБЛИКОВАЊЕ СТАРИХ
СРПСКИХ ЋИРИЛСКИХ СПОМЕНИКА

- 1 научни радник
- 2 стручна радника

ТЕМА 1. Београдски паримејник и проблем реконструкције
старословенског паримејника

ТЕМА 2. Зборник попа Драгоља – српски споменик XIII века

ТЕМА 3. Теодосијева дела о Петру Коришком

ТЕМА 4. Братков минеј и проблем старословенског минеја

ПРОЈЕКАТ III ИСТОРИЈА СРПСКОСЛОВЕНСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА У
РУКОПИСНИМ И ШТАМПАНИМ СПОМЕНИЦИМА СРЕДЊЕГ
ВЕКА

- 1 научни радник
- 2 асистента
- 2 стручна радника
- спољни сарадници

ТЕМА 1. Еволуција рашког правописа на прелазу из XIII у XIV век

ТЕМА 2. Правописна школа Константина Философа и њена судбина
у српском писаном наслеђу

ТЕМА 3. Језик књижевности и писмености XVI–XVII века

ПРОЈЕКАТ I

ИСТРАЖИВАЊЕ И ОПИС ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ ЋИРИЛСКИХ РУКОПИСА

Рад на систематском опису јужнословенских ћирилских рукописа почео је у нашој земљи, званично, 1959. године, после Славистичког конгреса у Москви и закључака о изради генералног каталога словенских рукописа. Археографска комисија, формирана при Савету за културу НР Србије, организовала је обилазак терена, обраду и публикавање археографског материјала, ангажујући на томе послу само једног научног радника. Две године касније, 1961, овај научноистраживачки пројекат преузима Народна библиотека Србије, у којој је формирано посебно Одељење за регистрацију и опис јужнословенских ћирилских рукописа, са три основна сектора: палеографским, историјскоуметничким и филигранолошким. Институтска организација овог посла омогућила је да се он поступно развија и разграна, обухватајући не само основни рад на опису

и каталогизирању старих рукописа него и све специјалне и помоћне студије које се нужно разрађују у току описа и поводом њега: студије рукописне илуминације и проучавање водених знакова. Тако је Археографском одељњу Народне библиотеке СР Србије отворена кадровска и документациона база (збирке орнамената, водених знакова, фотографија и микрофилмова) за широко научно истраживање средњовековне ћирилске писмености Јужних Словена, посебно Срба, истраживање из кога су неминовно проистекли и други пројекти и теме којих се Народна библиотека прихвата у раздобљу 1971/75. и у следећим годинама, сада у складу са својим десетогодишњим одн. дугорочним програмом развоја.

Истраживање и опис јужнословенских ћирилских рукописа прихваћени су као научноистраживачки пројект још 1965. год. од када у финансирању ове делатности Библиотеке учествује и Републички фонд за научни рад (уговор Бр. 519/1 од 2. VI 1965, са допунским уговорима, од тада, сваке године).

Теме на којима ће се у Библиотеци радити у оквиру овог пројекта, у току 1971/75. год. јесу следеће:

ТЕМА 1. ОПИС ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ ЋИРИЛСКИХ РУКОПИСА XII–XVIII ВЕКА
У СФРЈ И ИНОСТРАНСТВУ

Библиотека ће наставити да ради на опису свих јужнословенских ћирилских рукописа у земљи и иностранству, са циљем да одређене збирке дефинитивно обради и публикује, а друге у овом периоду узме у обраду. Археографска обрада претпоставља потпуно научно испитивање и опис свих старих ћирилских рукописа до XVIII в. у фондовима Југославије, а српских и македонских и евентуално других ћирилских рукописа југословенских народа из истог раздобља у иностраним фондовима. Главни циљ овог пројекта јесте издавање корпуса (серије) Описа јужнословенских ћирилских рукописа, по збиркама, са потпуним научним прегледом свих елеманата значајних за научна истраживања присутних у рукописној грађи: од физичке кодиколошке обраде до филолошке, палеографске, историјске, историјскоуметничке, филигранолошке, историјскокњижевне и текстолошке обраде; на тај начин, целокупно рукописно наслеђе српског народа и других Јужних Словена, у оквирима наше земље и ван ње, треба да постане познато и приступачно хуманистичким наукама: историји, историји књижевности, културној историји, филологији, историји права, меди-

цине и природних наука, историји уметности, теолошким дисциплинама значајним за хуманистичке науке (нпр. Литургици, патрологији и др.). Интердисциплинарни карактер овог истраживања захтева ангажовање специјалних стручњака и тимски рад.

За подручје Југославије, предвиђено је у периоду 1971/75. штампање описа рукописа Народне библиотеке СР Србије, Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду и Грујићеве збирке Музеја Српске православне цркве у Београду. Приредиће се за штампу опис рукописа манастира Дечана, а наставиће се и довршити рад на грађи Архива Српске академије наука и уметности и Музеја Српске Православне цркве у Београду (Музејска збирка). Започеће се рад у збирци Патријаршијске библиотеке и Пећке патријаршије.

Шифра збирке	1971	1972	1973	1974	1975
НББ	ред.	шт.	–	–	–
УБ	ред.	шт.	–	–	–
МСЦГ	припреме	ред.	шт.	шт.	–
Д	терен	терен	припреме	припреме	ред.
САНУ	терен	терен	терен	припреме	припреме
МСЦ	терен	терен	терен	припреме	терен
ПБ	–	–	–	терен	терен
Пећ	–	–	терен	терен	терен

Шифре:

НББ = Народна библиотека СР Србије;

УБ = Универзитетска библиотека у Београду;

МСЦГ = Музеј Српске Православне цркве (Грујићева збирка);

Д = Дечани;

САНУ = Архив Српске академије наука и уметности у Београду;

МСЦ = Музеј Српске православне цркве (Музејска збирка) у Београду;

ПБ = Патријаршијска библиотека у Београду;

Пећ = Пећка патријаршија.

У иностранству, наставиће се рад у збиркама Румуније, Бугарске, Мађарске и СССР, према општим приликама. Посебан значај имаће рад у Хиландару, започет 1970. год. у координацији са Српском академијом наука и уметности, који већ у првим годинама средњорочног плана треба да буде публикован у виду Каталога ћирилских рукописа манастира Хиландара.

Динамику плана у односу на иностране збирке није могућно предвидети, али ће се ићи у све оне збирке до који се реално буде могло доћи, пре свега у збирке које су на неки начин започете у протеклом периоду (нпр. Букурешт), и то са првенственим циљем да се прикупе подаци за Генерални каталог, затим за филигранолошко и палеографско датирање, за диференцирање југословенског материјала, допуну постојећих описа, и тек онда за потпуни опис српских рукописа одн. и македонских – уколико ово последње не буде радио архивски центар у Скопљу.

ТЕМА 2. ГЕНЕРАЛНИ КАТАЛОГ ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ ЋИРИЛСКИХ РУКОПИСА
XII–XVIII ВЕКА

Претходни послови на изради Генералног каталога југословенских ћирилских рукописа, предузети још 1964, и настављени на новим основама 1970, добиће у периоду средњорочног плана свој коначан облик и редовни ток. На Генералном каталогу радиће се упоредо са описом рукописа и његовим публикавањем, као на једном од производа самога тог научноистраживачког рада, како у његовим припремним тако и у његовим завршним фазама. Главни задатак који ова научноистраживачка тема поставља пред специјалисте у Библиотеци у току следећих пет година јесте израда провизорног генералног каталога за читаву територију Југославије, према свим расположивим подацима, почев од литературе и кратких објављених пописа и инвентара, па све до сопственог археографског материјала добијеног изучавањем рукописа на терену. Временом ће се тај каталог допуњавати и замењивати новим и тачним подацима, али ће Генерални каталог за подручје Југославије, због хитне потребе наше и светске славистике за таквим инструментом научне информације, морати да буде публикован и већ у овом провизорном виду. По завршетку провизорног каталога за подручје Југославије прећи ће се на збирке ван наше земље.

Израда Генералног каталога представља посебан научноистраживачки посао, који захтева ангажовање најстручнијих научних снага, с обзиром на то да су управо за такву обраду података и велико искуство у раду са ћирилским рукописима, укључујући и способност за критичку научну процену и корекцију посредних података које даје литература.

Каталог се ради у осам картотека: 1) топографској (по месту, збирци и сигнатури); 2) хронолошкој (по времену настанка); 3) по месту

настанка; 4) по језику и правопису; 5) по начину и врсти рукописа; 6) по аутору текста; 7) по наслову текста; 8) по писару одн. илуминатору. Уједно се ради Индекс текстова словенске химнографије, као прва фаза великог посла на Индексу текстова јужнословенских ћирилских споменика, који би обухватио и прозне и песничке саставе.

Упоредо са израдом Генералног каталога и овог Индекса радиће се на проширивању научне документације: ствараће се Картотека записа у јужнословенским ћирилским рукописима, са одговарајућим именским, хронолошким, топографским и другим регистрима, и то као припрема за ново проширено издање „Старих српских записа и натписа“.

ТЕМА 3. ИСТРАЖИВАЊЕ СРПСКИХ ЋИРИЛСКИХ СКРИПТОРИЈА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Примена атрибутивног метода у палеографији, богата документација орнаментике и типова писма у ручној копији и у фотографијама, као и систематски увид у све фондове старих рукописа у Југославији и ван ње, омогућили су да у оквиру археографског пројекта буде организован и рад на једној научноистраживачкој теми од посебног културноисторијског значаја. Народна библиотека ће наставити са систематским тражењем и откривањем, идентификовањем и палеографско-историјским описом српских средњовековних скрипторија, до сада углавном непознатих. Циљ је овог истраживања да буду идентификовани писари и илуминатори наших старих рукописа, те да се открије и објасни постанка, рад и судбина наших писарских радионица у средњем веку, њихова самосталност или присуство других утицаја, сопствена њихова улога у развоју српске писмености у средњем веку и улога у културном животу суседних и других словенских народа.

ТЕМА 4. УПОРЕДНА ИСТРАЖИВАЊА ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ РУКОПИСНЕ ИЛУМИНАЦИЈЕ И ПОВЕЗА

Прикупљање копија орнаментике јужнословенских ћирилских рукописа, уз одговарајућу фотодокументацију, учинило је могућним и упоредна палеографска и историјскоуметничка истраживања, на којима ће Библиотека радити у следећем периоду. Ићиће се у два смера: на паралели ћирилског и грчког, и ћирилског и глаголског орнамента. Прикупиће се потребан допунски упоредни материјал, нарочито копирањем орнамената грчких рукописа из Народног музеја у Охриду, евентуално из Историјског музеја

у Москви и припремиће се и рад на паралели ћирилских и глагољских орнамената. Упоредно изучавање ћирилског и грчког материјала треба да пружи веома значајне податке за ћирилску палеографију, али и за културну историју наших народа, нарочито у погледу грчко-јужнословенских веза и утицаја, и хронолошких односа између појединих типова орнамената у грчкој и јужнословенској рукописној грађи.

Испитаће се могућност да се предузму и специјална упоредна истраживања минијатурног сликарства у јужнословенским рукописима у координацији са Институтом за историју уметности у Београду и Одељењем за историју уметности Матице српске у Новом Саду. Поред тога, започеће се систематска обрада повеза са кодиколошког становишта, као елемента за историју књиге, и са историјскоуметничког становишта, као орнаменталног елемента. Грађа прикупљана током рада на опису рукописа, у коме се посебна пажња посвећује повезу, представља довољан основ за шири аналитичка и синтетичка истраживања.

ТЕМА 5. ФИЛИГРАНОЛОШКА ИСПИТИВАЊА ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ ЋИРИЛСКИХ РУКОПИСА XIII–XVIII ВЕКА

Наставиће се рад на прикупљању, проширењу и обради богате грађе водених знакова, с којом располаже филигранолошка збирка Народне библиотеке Србије. Циљ овог рада јесу хронолошка истраживања папира који је употребљаван у рукописима насталим на подручју ћирилске писмености средњег века. У исто време, треба даље утврђивати порекло папира у нашим рукописним књигама. У смислу овог задатка, повећаће се, најпре, постојећа филигранолошка збирка новим копијама прикупљеним на терену; наставиће се рад на класификацији прикупљеног и обрађеног материјала; приступиће се даљој разради оних синтетичких закључака о папиру јужнословенских ћирилских рукописа до којих се дошло досадашњим истраживањима у свету и код нас.

У оквиру рада на овој теми, као њен резултат, публикаваће се албум водених знакова филигранолошке збирке, и то у виду специјалног додатка у Археографском годишњаку Народне библиотеке.

ТЕМА 6. РЕКОНСТИТУЦИЈА СТАРОГ ФОНДА РУКОПИСА НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ

Рад на прикупљању свих података и трагова о рукописима Народне библиотеке несталим 1915. или уништеним 1941, који је припреман у

раздобљу 1965/68, наставиће се и развити у периоду средњорочног плана тако да сваки рукопис добије свој досије. Израдиће се, затим, упоредна картотека текстова старе збирке са подацима о одговарајућем тексту у другим, сачуваним рукописима, према идеји Н. Радојчића. Израдиће се комплетна библиографија старог фонда, а у исто време ће се прибавити сва постојећа литература о несталом фонду, као документациона основа за реконституцију. Објавиће се већ у првим годинама средњорочног плана посебна публикација. Каталог рукописа и повеља насталих 1915, са библиографским подацима и расположивим репродукцијама, а предузеће се и друге мере за проналажење ових рукописа. Све ово треба да послужи научној обнови, реконституцији уништеног или несталог фонда у виду једне едиције каталога, репринта и критичке реконструкције текстова.

ПРОЈЕКАТ II ТЕКСТОЛОШКО ИСТРАЖИВАЊЕ И ПУБЛИКОВАЊЕ СТАРИХ СРПСКИХ БИРИЛСКИХ СПОМЕНИКА

Као природан резултат научних истраживања у првом пројекту, при опису јужнословенских ћирилских рукописа, јавља се и проучавање појединих текстова и споменика српске писмености у средњем веку, њихове историје и појединих њихових филолошких, културолошких, уметничких и других аспеката. Истовремено, рад на проучавању историје текста одређених споменика наше писмености одн. књижевности, омогућиће покретање једне капиталне едиције критичких издања наших средњовековних књижевних споменика. Текстолошки кадар Библиотеке, ангажован на опису рукописа, приступиће и реализацији овога важног пројекта, који до сада ни у једној нашој научној институцији није могао бити предузет управо због тога што се нигде није могао организовати тимски рад на једној широкој, интернационалној бази и на свеобухватној документацији каква је неопходна за извршење оваквог научног задатка. Библиотека ће сада око свог археографског и текстолошког језгра организовати шири круг сарадника ангажованих на овом пројекту.

У раздобљу 1971/75, могу се, као минимум, предвидети следеће научноистраживачке теме:

ТЕМА 1. БЕОГРАДСКИ ПАРИМЕЈНИК И ПРОБЛЕМ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ
СТАРОСЛОВЕНСКОГ ПАРИМЕЈНИКА

Српски рукопис из XIII века, Београдски паримејник, који је из старог фонда Библиотеке био нестао 1915, а враћен 1969, омогућује шире текстолошко истраживање и реконструкцију старословенског паримејника – књиге литургичких читања из Старог завета, преведене још у старословенском периоду и значајне како за историју општесловенског (црквенословенског) књижевног језика, тако и за историју појединих националних редакција овог језика, посебно – српске редакције. Приредиће се критичко и фототипско издање текста Београдског паримејника, са упоредним материјалом осталих познатих старословенских паримејника у критичком апарату, и са текстолошком монографијом.

ТЕМА 2. ЗБОРНИК ПОПА ДРАГОЉА – СРПСКИ СПОМЕНИК XIII ВЕКА

Рукописни зборник апокрифних и философских састава, српске редакције, настао вероватно крајем XIII или почетком XIV века, веома значајан за књижевну и културну историју Јужних Словена, Зборник попа Драгоља, враћен је Народној библиотеци 1968, заједно са Београдским паримејником и другим рукописима. Делимично издаван још у XIX в., пре свог нестанка, овај крупни споменик обавезује Библиотеку да приреди једно модерно, потпуно, критичко и фототипско издање, са текстолошком студијом која ће осветлити судбину многих апокрифних, философских и противбогумилских састава у српској књижевности средњег века.

ТЕМА 3. ТЕОДОСИЈЕВА ДЕЛА О ПЕТРУ КОРИШКОМ

На овој теми ради се у Библиотеци од 1970, а планира се да 1971. године буде завршена текстолошка студија и приређено издање Житија и Службе Петру Коришком од Теодосија Хиландарца, познатог српског књижевника, писца биографије Саве Немањића. Тема је замишљена у оквиру опсежних припрема за критичко издање целокупног опуса Теодосија Хиландарца. Оригинални текст биће дат са упоредним преводом на савремени српски језик, уз одговарајуће коментаре.

ТЕМА 4. БРАТКОВ МИНЕЈ И ПРОБЛЕМ СТАРОСЛОВЕНСКОГ МИНЕЈА

Историја старословенског минеја у свим његовим видовима до сада није проучена. Најстарији служабни минеј српске редакције, Братков минеј из XIII века, чува се поново у Народној библиотеци пошто је 1969, са осталим рукописима несталим 1915, враћен из Немачке. У оквиру ширег истраживања историје старословенског минеја и његових српских редакција, проучиће се и издати Братков минеј. За ову тему биће потребно организовати и међународну сарадњу, са бугарским и совјетским текстовима.

ПРОЈЕКАТ III ИСТОРИЈА СРПСКОСЛОВЕНСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА У РУКОПИСНИМ И ШТАМПАНИМ СПОМЕНИЦИМА СРЕДЊЕГ ВЕКА

Један од крупних задатака у области српскохрватског језика којима је наша наука дужна да приступи што пре, јесте, поред историје текстова, историја самога књижевног језика одн. језика књижевности средњег века, а у оквиру тога – обимна историјска материја на ћирилној територији. Археографски и текстолошки центар формиран у Народној библиотеци поводом пројекта описа јужнословенских ћирилских рукописа, са својом кадровском базом и богатом документацијом усредсређеном у фондовима микрофилмова, у библиографијама и другим инструментима научне информације и документације, треба у периоду 1971/75. да прерасте у центар системских научних истраживања на плану историје српскословенског језика који је присутан у многобројним српским ћирилским споменицима, рукописним књигама XIII–XVIII в. и штампаним србуљама XV–XVI в. Пројект научног истраживања у овој области Библиотека изводи из научног прегледа свих језичких и текстолошких проблема у старим српским ћирилским споменицима, не ограничавајући се на то где ће, у којим научним установама и центрима, и с којим научним радницима бити изучавани ови проблеми. Према томе, Библиотека полази од опште ситуације и евидентирања проблематике у садашњем тренутку, те у перспективи рада на читавом подручју историје српског писаног израза, у једном ширем склопу, одређује оне научноистраживачке теме на којима ће моћи да организује рад са сопственим кадром, али и са спољним

сарадницима. У овом тренутку није још ни могућно предвидети све теме на којима ће истраживања бити започета у периоду 1971/75, јер ће то зависити од капацитета кадрова у нашој науци уопште, а не само у Народној библиотеци.

У једној дугорочној перспективи, и у разграничењу са научним пројектом Института за лингвистику у Новом Саду и пројектом Института за српскохрватски језик у Београду, Библиотека ће се оријентисати на организацију истраживања како општих, базичних тема из историје српског писаног израза, тако и лингвистичких тема ширег опсега и појединачних лингвистичких тема. Рад на првом пројекту Библиотеке, на опису рукописа, омогућиће да се прецизира конкретна лингвистичка проблематика. Сваки текст који се буде анализирао пружиће слику своје језичке или дијалекатске локације, приближан или тачан податак о времену када је написан, податак о припадности тематском фонду и о факту оригиналности, делимичне или потпуне преведености, о компилацији, епигонству, затим о начину писања у њему, о стилу. Зависно од свих ових чинилаца, моће ће да се одреди лингвистичка проблематика коју је могућно на таквом терену обрађивати, јер свака врста текста, свака констелација разних припадности, није прикладна и за све врсте језичких испитивања. Низови једнородних текстова даваће нешто шире могућности анализирања, а каснији скуп студија о разнородној грађи омогућиће и далекосежније синтезе.

Неке од базичних тема из историје српског писаног наслеђа већ се проучавају у оквиру првог и другог археографског пројекта. Тако, на пример, потпуна регистрација и каталогизација постојећег старог писаног материјала по разним критеријима, као предуслов за даље научне подухвате, остварује се управо кроз рад на Генералном каталогу јужнословенских ћирилских рукописа; проблематика историје појединих текстова, билијације преписа или рецензије, обрађује се, углавном, у текстолошком истраживању појединих споменика старе српске књижевности, у оквиру другог пројекта: проучавање наших средњовековних скрипторија изводи се као посебна тема опет у оквиру првог археографског пројекта, уз опис рукописа; исто тако, и евидентирање и поновно издавање записа, као важне језичке грађе, и комплетирање филигранолошких података, улазе у први археографски пројект.

Остају неке крупне базичне теме на којима тек треба радити управо у оквиру овога, трећег пројекта; преглед оригиналног и преводног

стваралаштва у српском средњем веку, и преглед учешћа у опште-словенским или византијскословенским тематским фондовима; комплексни поглед на утицај или на захваћеност покретима, стиливима итд. Карактеристично је било за Исток, било за Запад, истраживање цитата и реминисценција у оквиру општег проблема законитости у некадашњем састављању текстова, а затим и проблема средњовековне науке о књижевности одн. поетике уопште; историја граматичке мисли и разноврсне филолошке делатности код нас од Црнорисца Храбра до Вукових претходника; филологије епиграфике и нумизматике, и друге теме.

Из групе опширнијих лингвистичких тема треба издвојити: питање развоја нашег књижевног језика, а посебно – пројекцију овог развоја на ондашње међусловенско језичко стање; грецизме, балканизме, русизме (нарочито русизме познијег средњег века); знаке дијалекатске диференције југозападнoг типа у српскословенкој писаној традицији; правопис XV–XVII века; проблеме брзописа; проблеме тајнописа; проблеме скраћивања; проблеме акценатских и других надредних знакова, и интерпункције; терминолошке проблеме; лексиколошке проблеме; семантичке проблеме (семантичка померања, „буквалност“ и „пренесеност“ значења); статистику врста речи, и многе друге.

Специјалне, уже лингвистичке теме веома су многобројне. Општа оријентација је проучавање мање проучаваних или непроучаваних проблема, одн. споменика који до сада нису били проучавани. Из тога произилази да се фонетика и морфологија, као релативно највише и најбоље проучене области, не узимају у овај план научних истраживања, а предност се даје лексичким, синтаксичким и стилистичким темама периода од XIII до XVII, односно XVIII века.

С обзиром на то да у пеироду 1971/75. тек треба поставити организацију научноистраживачког рада овом пројекту, његове ће конкретне теме бити одређене и изабране тек пошто се у току самога овог периода буду сагледале могућности и релизовали одређени предуслови за тај избор. За прву етапу, послови на овом пројекту расподелаће се хронолошки, по историјским раздобљима, тако да се посебно обрађују поједина питања или проблематика XIII–XIX в., затим XIX–XV в., и најзад XVI–XVII века. У овом тренутку, Библиотека може утврдити као минимум следеће конкретне теме на ове области, које може носити лингвистички кадар којим сама Библиотека располаже.

ТЕМА 1. ЕВОЛУЦИЈА РАШКОГ ПРАВОПИСА НА ПРЕЛАЗУ ИЗ XIII У XIV ВЕК

На постојећем археографском материјалу већ се могао уочити проблем даље еволуције тзв. Нормираног рашког правописа у споменицима српске редакције с краја XIII и почетком XIV века, пре оних промена које у Бугарској доводе до фонетске школе, а у Србији, још касније, до ресавског правописа. Рад на овој теми има за циљ да издвоји и опште карактеристичне особине и главне моменте ове еволуције, одређујући, истовремено, оне околности које су условиле ту еволуцију и оне књижевне центре у којима се она одиграла.

ТЕМА 2. ПРАВОПИСНА ШКОЛА КОНСТАНТИНА ФИЛОСОФА И ЊЕНА СУДБИНА У СРПСКОМ ПИСАНОМ НАСЛЕЂУ

Поједностављени проблем тзв. „ресавског“ правописа треба да буде коначно разрађен у својој објективној сложености. С једне стране, треба на рукописном материјалу фиксирати оне моменте који су претходили појави ресавског правописа, а с друге, утврдити стварну судбину оне школе у сихроном и дијахроном смислу, дакле у савременим и у каснијим споменицима одн. писарским центрима. Појава коезистенције и мешавине пред-ресавских и ресавских правописних обичаја, територијална подела и други разлози свих неједнакости треба овде да добију своје научно објашњење.

ТЕМА 3. ЈЕЗИК КЊИЖЕВНОСТИ И ПИСМЕНОСТИ XVI–XVII ВЕКА

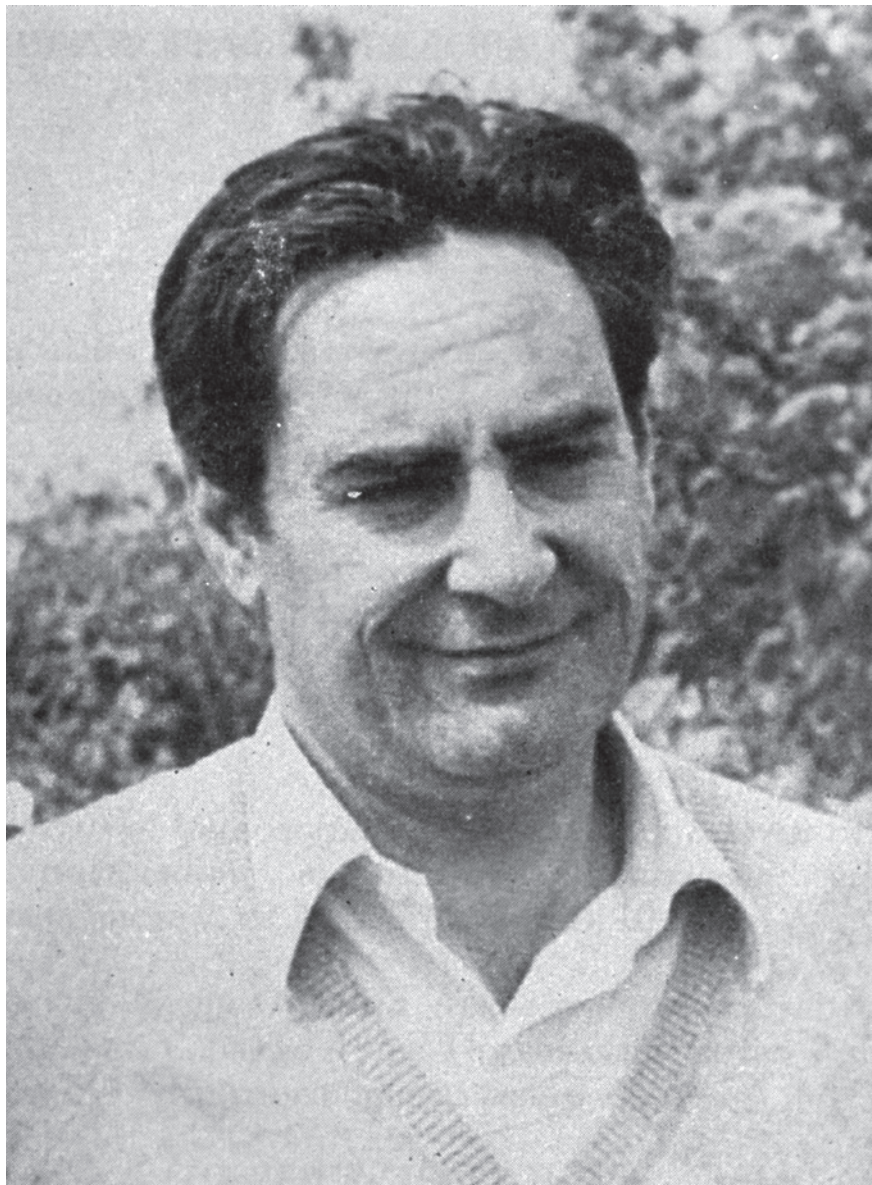
Језик писаних споменика XVI–XVII в. представља засада најмање проучену проблематику наше филологије. На том плану биће истраживано како даље трајање средњовековних језичких традиција, тако и почеци продора нових – србуљских и правих народних језичких елемената, заједно са најранијим руским утицајима. Посебна пажња у 1971. години виће поклоњена језику Јеротија Рачанина, паралелно с језиком тадашњих путописа уопште.

ПЕРИОДИЧНА НАУЧНА ПУБЛИКАЦИЈА

Резултати научних истраживања у сва три пројекта Народне библиотеке у области археографије одн. сродним областима, биће периодично

публиковани у научном часопису „Словенски рукопис. Археографски годишњак Народне библиотеке СР Србије“. Часопис ће бити по тематици и кругу сарадника, међународног карактера. У њему ће се обрађивати комплексна проблематика ћирилског писаног наслеђа, не искључујући ни остала словенска писма – глаголицу, па и латиницу, уколико су у вези са ћирилским традицијама. Са широким садржајем – од каталошких и инвентарских података о рукописним фондовима и вести о научним истраживањима на ћирилском и другом словенском рукописном материјалу па све до расправа филолошких, палеографских, текстолошких, историјских, књижевноисторијских, историјско-уметничких филогранолошких – овај часопис би био не само јединствена периодична научна публикација те врсте у Југославији него и у свету. Излазио би једном годишње на 10 табака са специјалним додатком – албумом водених знакова (по 1–1,5 табак).

Д[имитрије] Б[огдановић] / 15. XI 1970.

Сл. 1. Димитрије Богдановић

ПОРТРЕТИ

ВЛАДИМИР АЛЕКСЕЈЕВИЧ МОШИН
(1894–1987)

Љиљана Пузовић*

Научна делатност Владимира Алексејевича Мошина сврстава га међу ствараоце који су суштински допринели развоју више историјско-филолошких дисциплина. Најстарији период руске историје, иницијално поље својих истраживања, проширивао је ка подручјима медијевистике и славистике, проучавајући политичке и културне везе Византије са словенским народима. Интересовање за историјске изворе, њихово проналажење, систематизацију и научну обраду, довело га је, преко архивске грађе, првенствено дипломатичке, до рукописне књиге, којој је посветио најдужи период свог стваралаштва. Славистичком свету подарио је бројне радове из области археографије, филигранологије и палеографије, којима је поставио нека од савремених методолошких начела археографске анализе јужнословенских ћирилских рукописа. Дипломатичким издањима и прилозима из епиграфике, нумизматике и сфрагистике значајно је утицао на развој помоћних историјских наука и њихову примену за проучавање историјских појава и процеса. Вредност стваралаштва Владимира Мошина најверодостојније приказује библиографија његових радова, састављена од мноштва научних јединица различитог карактера, почев од краћих прилога и лексикографских одредница, преко расправа и студија, до капиталних монографских издања.¹

* Љиљана И. Пузовић, Одељење за археографију, Народна библиотека Србије, Београд, ljiljana.puzovic@nb.rs

¹ Библиографија Владимира Мошина објављена је у следећим публикацијама: Bibliografija 1965, 469–470; Bibliografija 1968, 270; Štefanić 1969, 146–154; Зборник 1977, 7–16; Мошин, 1983б, 75–77; Српска библиографија 1994, 198–200; Мошин 2000, 213–231; Мошин 2008, 265–283; Поп-Атанасов 2009, 285–309. Према последњој библиографији објављеној код Г. Поп-Атанасова, Мошинов опус садржи 267 научних јединица, којима треба додати и Зборник средњовековних ћириличких јовелеа и

Владимир Алексејевич Мошин рођен је 26. септембра (9. октобра) 1894. године у Санкт Петербургу, од мајке Серафиме Петровне Панове (1872–1959) и оца Алексеја Николајевича Мошина (1870–1929). По завршетку гимназије, 1913. године, уписао је студије на Историјском одељењу Историјско-филолошког факултета Петроградског универзитета. Школовање је прекинуо октобра 1914. године када је као добровољац отишао у рат. Борио се на аустроугарском (до марта 1915) и кавкаском фронту (децембар 1915/септембар 1917). За заслуге у борбама добио је више војних одликовања. Захваљујући повољној ситуацији на Кавкаском ратишту, завршио је два семестра (1917/1918) на Универзитету у Тбилисију.

Студије је наставио на кијевском Историјско-филолошком факултету и Археолошком институту, након демобилизације у лето 1918. године. Ратна дејства током 1919. године онемогућила су га да одбрани дипломски рад и положи завршни државни испит. И поред тога, стекао је веома широко и комплексно образовање, јер су програми на факултетима које је похађао, поред историјских, обухватили и предмете из филозофских и филолошких наука. У Петрограду је слушао предавања код најистакнутијих представника тадашње руске науке – Платонова, Карејева, Бодуена де Куртенеа, Васиљева, Пресњакова, а у Кијеву је учио од Довнар-Запољског, Маслова, Смирнова, Јаворског, Полонске-Василенко. Овде се заинтересовао за старо рукописно наслеђе, а касније је био укључен у рад Археографске секције, која је радила под руководством професора Маслова. На тај начин, стекао је теоријска и практична знања из археографије, палеографије и методике каталогизације рукописних и старих штампаних књига која су му много користила за даљи рад.

У Кијеву је упознао и своју будућу супругу Олгу (Ољу) Јаковљевну Кирјанову (1895–1977). С њом се венчао 1919. године и добио сина Николаја Владимировича Мошина (1923–1947).

Као резервни официр, мобилисан је приликом последњег заузимања града од стране Беле армије ради борби против бољшевика, августа 1919. године. Након пораза Беле армије код Перекопа, новембра 1920. кренуо је у избеглиштво заједно са супругом и преживелим присталицама поражене војске. Мошинови су 3. јануара 1921. године, преко Константинопоља, стигли у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, где

йисама Србије, Босне и Дубровника (2011) и аутобиографију која је недавно изашла на руском језику (Мошин, 2012).

су са педесетак руских избеглица смештени у Копривницу. Већ августа 1921. Владимир Мошин је добио место професора историје и географије у Копривничкој гимназији. Како би задржао посао, положио је испите за потребе рада у школи прописане за руске избеглице инкорпориране у домаћи образовни систем. Студије је завршио по програму руских универзитета, пред професорском комисијом у Београду, 1922. године.

А. Љ. Погодин (1872–1947), истакнути представник руске славистике, увео је Владимира Мошина у београдске научне кругове. На његов предлог, Мошин је постао члан Руског археолошког друштва. Његови први штампани радови с тематиком из најстаријег периода руске историје настали су под Погодиновом моралном подршком. Од 1925. године објављивао је радове у југословенској и иностраној периодици, редовно је учествовао на научним скуповима, посебно византолошким. На Загребачком универзитету је 1928. године одбранио докторску дисертацију под називом „Тмутороканска Русија“, с темом о норманској колонизацији на Црном мору. Следеће године учествовао је на Првом међународном конгресу слависта у Прагу с рефератом о новим правцима у истраживању варјашког питања.

На место доцента византологије на Филозофском факултету у Скопљу, изабран је 1930. године, уместо професора Филарета Гранића (1883–1948), који је прешао на катедру патрологије на београдском Богословском факултету. Након одржаних предавања у летњем семестру академске 1930/31. године, вратио се у Копривничку гимназију, јер су постојали процедурални проблеми око преузимања катедре. Место професора историје у Панчевачкој гимназији добио је следеће године, када је Копривничка гимназија затворена због политичког инцидента.

Долазак у Панчево умногоме је одредио његов даљи рад. Ту се налазила једна од највећих колонија руских емиграната у Краљевини Југославији, а близина Београда, центра српског и југословенског културног и научног живота, утицала је да успостави блиске везе са истакнутим научницима, такође руским емигрантима, посебно са А. Соловјевим, С. Троицким и Г. Острогорским.

За приватдоцента на Београдском универзитету, на предмету византологија, изабран је 1933. године. Српска академија наука одредила га је исте године за члана одбора за издавање извора за српску историју на грчком језику. Због тога је редовно, све до 1939. године, боравио на Светој Гори, прикупљајући грађу коју је постепено обрађивао и објављивао са сарадницима. Резултат тих истраживања, између

осталог, биле су *Грчке ѿвеле срѣских владара* које је 1936. године издао са Александром Соловјевим, и више од деценију касније *Supplementa ad Acta Chilandari* (Ljubljana 1948) са Антоном Совреом. Ових година, посебно је био ангажован у раду Руског научног института у Београду и Кондаковског института у Прагу, који је 1938, уз помоћ и дозволу кнеза Павла, због ратне опасности, пресељен у Београд.

На иницијативу Владимира Ђоровића, изабран је за редовног доцента византологије на Филозофском факултету у Скопљу, 1939. године. Процедура око избора закомпликовала се и овога пута услед личних и политичких сукоба, с тим што је исход сада био повољан за професора Мошина. Поред редовног професорског посла, с колегом Миодрагом Пурковићем са катедре за српску историју, започео је рад на књизи о хиландарским игуманима (*Хиландарски игумани средњега века*). Књига је изашла неколико дана пре фашистичке окупације, 1941. године, а при првом бомбардовању уништено је читаво издање, осим стотинак ауторских примерака.

Након бугарске окупације Скопља, добио је неколико понуда од научника из Бугарске и Немачке за прелазак у њихове научне установе. Одбио је предлоге, напустио Скопље, и с породицом се доселио у Београд. Године окупације провео је као професор историје у руској Мушкој гимназији, настављајући да се бави науком. Главно духовно уточиште у овим тешким временима била је Руска црква у Београду. Руководио је хором и предавао на курсевима који су при тој цркви одржавани ради популаризације богословског и историјског знања. По окончању курса, примио је свештенички чин. Митрополит Анастасије (Грибановски), првојерарх Руске заграничне цркве, рукоположио га је 9. октобра 1942. године у чин ђакона, а кроз недељу дана у чин свештеника. Примање свештеничког чина, Мошину је лично било веома важно, иако је после рата због тога имао доста неприлика.

По окончању рата, постављен је за научног сарадника тек основаног Историјског института САНУ. Ту се кратко задржао, јер је прихватио позив научника из Југославенске академије знаности и умјетности из Загреба да дође на место директора Архива ЈАЗУ. Недуго потом, основан је и Византолошки институт САНУ који је понудио сарадњу Владимиру Мошину, али он није желео да откаже преузете обавезе према ЈАЗУ. У Загребу је, поред места директора Архива ЈАЗУ, изабран за вршиоца дужности директора Историјског института при Академији, у чији је састав био укључен Архив. Уз то, био је и руководиоца

описа ћирилских рукописа, док је за рад са глагољским рукописима био одређен слависта Вјекослав Штефанић. Поред ћирилске и глагољске, у Архиву је било пуно и латиничне грађе, тако да је први и основни задатак био прикупљање, научна систематизација и детаљан опис целокупног архивског материјала.

Рад на опису ћирилских рукописа резултирао је изузетно важним археографским издањима: *Палеографским албумом* (1952. године) и *Описом ћирилских рукописа Југославенске академије* (1955. године). У уводу књиге *Опис* дао је опширна методолошка упутства за детаљан археографски опис сваког рукописа, који је обухватао палеографску анализу, језичку редакцију, опис садржаја, орнаментике и повеза књиге, и посебно, водених знакова. При опису свих рукописа систематски је примењиван филигранолошки метод, с прецизним дефинисањем сваког воденог знака, ради што тачнијег датирања. Овакав методолошки приступ прихваћен је касније у славистичком свету као пожељна норма за опис појединачних збирки.

Ради физичког очувања и заштите књиге, набавио је прву машину за рестаурацију папира, названу импрегнатор. Архив ЈАЗУ постао је главни центар за рестаурацију и конзервацију књига, а Мошин председник главне југословенске комисије која се бавила овом проблематиком. За време његове управе у Архиву ЈАЗУ сви рукописи су рестаурирани, а сва документа из збирке правних аката су регистрована.

Поред археографског рада на рукописима, учествовао је у стварању Старославенског института, као и у покретању часописа *Слово и Рагови Старославенској институцији*, 1952. године. На његову иницијативу, загребачки Историјски институт покренуо је научну едицију – *Зборник Хисторијској институцији ЈАЗУ* (од 1954. године) у којој је изашао његов велики рад *Филигранологија као помоћна хисторијска наука*, који је изазвао праву сензацију у круговима југословенских историчара. Филигранолошким истраживањима посветио је нарочиту пажњу и приликом регистрације осталих рукописних збирки у Хрватској, а затим и у другим деловима Југославије. Након систематског копирања водених знакова са рукописа и архивске грађе, заједно са Сеадом Тралићем, објавио је 1957. године обиман рад *Водени знакови XIII–XIV века у серији Monumenta Chartae papiraceae historiam illustrantia*, у два велика тома, са текстом на француском језику.

Током боравка у Загребу активно је учествовао у животу Српске црквене општине, јер је после рата прешао у јурисдикцију Српске пра-

вославне цркве. Васпитан и одрастао у црквеном духу, дубоко религиозан, био је испуњен службом православног свештеника. Због труда око оснивања и вођења црквеног хора, загребачки митрополит Дамаскин му је дао протојерејски чин 14. октобра 1951. године. Следеће године, 19. августа, указом Светог Синода СПЦ добио је највишу свештеничку титулу – протојереј-ставрофор.

После неуспешног покушаја да постане директор Историјског института у Загребу, у пуној радној енергији и на врхунцу своје стваралачке каријере, пензионисан је 1. априла 1959. године. Увређен начином на који су хрватски академици изиграли његово поверење, одлучио је да пронађе адекватан ангажман у Србији. За почетак, конкурисао је на место професора Опште историје хришћанске цркве са Патрологијом на Богословском факултету у Београду. Како је некадашњи професор овог предмета, Викентије Фрадински, имао предност, наставио је са тражењем новог решења.

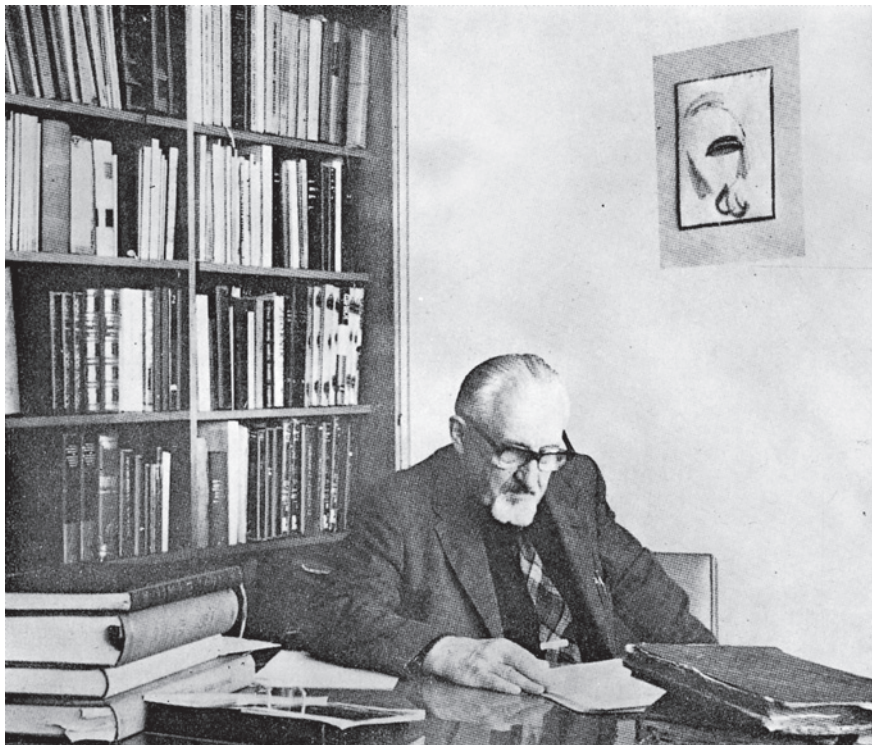
Пошто се одавно осећала потреба за организовањем систематског археографског рада, при Министарству културе СР Србије основана је, 17. марта 1959. године, Археографска комисија коју су чинили Никола Радојчић, Петар Ђорђић и Блаже Конески. Комисија је ангажовала Владимира Мошина ради јасног одређивања принципа израде каталога јужнословенских рукописа у складу са одлукама IV Међународног конгреса слависта одржаног у Москви, 1958. године. На овом конгресу установљен је програм израде каталога словенских рукописа у свим словенским земљама. Мошинов научни пројекат систематског рада на опису јужнословенских рукописа у земљи и иностранству предвиђао је три основна задатка: прво, састављање Генералног каталога свих фондова јужнословенских рукописа, затим, израду Генералног каталога рукописа по свим фондовима и на крају, систематски опис јужнословенских рукописа за будући Корпус описа јужнословенских ћирилских рукописа.

Радећи на реализацији постављених задатака, Владимир Мошин је у току 1959. и 1960. године урадио описе ћирилских рукописа у већем броју збирки (Свеучилишне библиотеке и Музеја Срба у Загребу, Копитареве збирке у Љубљани, манастира Морача, Грачаница, Николац, Света Тројица пјеваљска, Цетињског манастира, Крке, Крупе, Драговића). Прикупио је материјал за израду описа српских рукописа у Публичној библиотеци у Лењинграду и манастиру Савина. Августа 1961. предложио је организовање систематског рада на опису рукописа у оквиру одговарајуће установе (Српске академије наука или

Народне библиотеке Србије). Неколико месеци касније, у оквиру Народне библиотеке Србије основано је *Одељење за опис и рејистирацију словенских рукописа*, касније названо *Археографско одељење*, које је организовано по моделу научног института. Одељење је почело с радом 15. октобра 1961. године. Практичан рад на опису организован је у три сектора: палеографски, историјско-уметнички и филигранолошки, с јасним методолошким упутствима Владимира Мошина, која су подразумевала стручно оспособљавање сарадника. У почетку су ангажована три стручна сарадника: слависта-филолог Биљана Стипчевић, историчар уметности Љупка Васиљев и Мира Гроздановић-Пајић, историчар уметности, која је постала врсна филигранолог. Одељење је касније проширено са још три члана – филолог-палеограф Љубица Штављанин Ђорђевић, историчар уметности Луција Цернић, и историчар-текстолог Димитрије Богдановић, док је административне послове обављала дактилографкиња Радмила Прчић.

Током рада у Археографском одељењу изашли су бројни Мошини радови који су се бавили описом појединих рукописних збирки, фондовима словенских рукописа у Југославији, као и неколико значајних радова из области палеографије. Посебно треба поменути рад *Периодизација руско-јужнословенских веза* (1962) у којем је детаљно обрдио питање руског утицаја на Балкану у 13. веку, као и *Методолошке биљешке о штиховима писма у ћирици* (1965), где је дао методолошке смернице за разликовање и одређивање типова писама у ћирици, поставивши јужнословенску ћирилку палеографију на чврсте основе, независно од решења у латинској палеографији. Посебну пажњу посветио је филигранологији. Са Миром Гроздановић Пајић издао је Водени знак „Круна са звездом и полумесецом“ (1963), Албум ускршњег јагњета (Agneau pascal, 1967) на француском језику, и велики албум Котве (Ancon Watermarks), у Амстердаму 1973. године. Због значаја филигранологије за датацију рукописа оформио је Филигранолошку збирку, која сада садржи око 50.000 копија водених знакова. Истовремено је установљена и централна фототека ћирилских рукописа, у којој се сада налази преко 5.500 микрофилмова и 600 сигнатурних јединица фотографија. Обучени су археографи за поједине области, проучавани су српски рукописи у иностраним збиркама, а сарадници одељења објавили су већи број археографских студија из више научних области.

Због идеолошки обојене зависти, увијене у бригу за библиотеку, искоришћена је једна административна препрека и Мошину није

Сл. 1. Владимир Мошин

продужен уговор о раду. У лето 1965. године, са статуса стално запосленог радника, пребачен је за хонорарног сарадника, да би сарадња сасвим била прекинута у пролеће 1967. године, уз велико незадовољство београдске научне јавности. Недуго потом, на место управника НБС, дошао је Милорад Панић Суреп, филолог и књижевник, који је Мошину понудио повратак у библиотеку. Међутим, тешка атмосфера и могућност сусрета с колегиницом која је била главни кривац за понашање управе библиотеке, утицали су на то да одбије понуду и за наследника препоручи Димитрија Богдановића, човека широке ерудиције, теолога, правника, историчара. Рад на изради старословенско-српско-француског речника по наруџбини Српске књижевне задруге, у који су били

укључени скоро сви Мошинови сарадници, готово на самом крају, прекинут је његовим одласком из Београда и остао је недовршен.

Упркос свему, Мошинови односи са Археографским одељењем остали су изразито пријатељски. Димитрије Богдановић, Мошинов ученик, пријатељ и сарадник, наставио је његов рад у Одељењу разрадивши опширни научни метод описа рукописних књига. За корпус сабраних дела Вука Караџића заједно су припремили за штампу *Нови Завјеџи*, који је изашао 1967. године у издању „Просвете“. Археографско одељење је и касније издавало Мошинове радове. У његову част, а поводом његовог осамдесетог рођендана, припремило је специјални зборник, који је изашао из штампе 1977. године. Сарадњу с Владимиром Мошином наставили су и каснији начелници Одељења, академици Ирена Грицкат и Александар Младеновић. Од почетка излажења одељенског часописа, *Археографски прилози*, Мошин је сарађивао са уредништвом и објављивао радове, а њему су посвећени Археографски прилози бр. 19 (Београд 1997).

Након одласка из Народне библиотеке Србије, прихватио је понуду Димче Стојанова и преселио се у Скопље, где ће провести последњих двадесет година свог живота. Још за време боравка у Загребу, успоставио је чврсте везе са културним установама у Македонији. У Палеографском албуму рукописа ЈАЗУ заменио је стари руски термин „бугарски текстови македонске врсте“ изразом „македонска рецензија“, што је привукло пажњу македонских научника и негодовање бугарских филолога. Затим је написао уводни филолошки текст за фототипско издање *Јеванђеља ѿ ѿца Јована* које је припремала Македонска академија наука на челу са Б. Конеским. За Међународни византолошки семинар, 1961. године, урадио је научни опис грчких рукописа Збирке Охридског музеја с текстом на српском и француском језику.

Рад у Државном архиву Македоније у Скопљу започео је 1. децембра 1967. године. Посао се састојао у систематском регистровању словенских рукописа сачуваних на територији Македоније. У почетку је имао само једног сарадника – Јованку Јакимову, а са повећавањем обима посла придружиле су им се Султана Кронева и Лидија Славева. Поред археографског описа рукописа, радио је на прикупљању микрофилмова књига насталих на подручју Македоније, а расутих по разним европским збиркама. Учествовао је у изради вишетомне едиције „Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија“, неколико радова посветио је ћирилометодијевској проблематици, као

и средњовековној музици. Охридском музеју ставио је на располагање, 1978. године, велику колекцију репродукција рукописних и епиграфских споменика ради сталне поставке Одељења словенске писмености.

Почетком 1979. године његово Одељење фактички је укинато, јер су сарадници распоређени на друга радна места. Иако доста нарушеног здравља и у средини девете деценије живота, заједно са Лидијом Славевом, формално је прешао 1. јуна 1980. у Институт словенске културе у Прилепу, при чему су обоје и даље боравили у просторијама Архива Македоније. Ово је било његово последње радно место, где је предано радио и поред озбиљних здравствених проблема, нарочито оштећеног вида.

Као знак признања за све што је учинио за македонску државу и науку, изабран је 1974. године за дописног члана Македонске академије наука и уметности. Умро је 3. фебруара 1987. године у Скопљу и сахрањен је на градском гробљу, поред супруге.

Живео је и радио у тешком времену, сложеним околностима пуним искушења, па је и његов живот био препун бројних невоља, личних и пословних, који су доносили понекад неочекиване обрте. Био је веома посвећен педагошком раду, најпре као гимназијски, а потом универзитетски професор, а затим као стручњак за веома комплексан археографски посао. Током рада у Загребу, Београду и Скопљу, држао је систематска предавања из палеографије, посвећујући доста пажње и рукописној илуминацији, историји повеза, а нарочито воденим знаковима. На тај начин, оспособљавао је своје сараднике за рад на терену, који је захтевао познавање свих сегмената археографског посла. У периоду од 1964. до 1966. године држао је двогодишњи курс из словенске палеографије на Филолошком факултету у Београду. За ванредног професора *Помоћних историјских наука* на Филозофском факултету у Београду изабран је 1965. године. Током зимског семестра школске 1979/80. године предавао је као хонорарни наставник *Помоћне историјске науке* на скопском Филозофском факултету. Плодотворну сарадњу, успоставио је са студентима-постдипломцима и асистентима београдских факултета, Филозофског, Филолошког и Богословског, посебно са Ђорђем Трифуновићем, најпре асистентом, а потом професором Филолошког факултета. Био је ментор или стручни консултант при изради бројних магистарских и докторских радова, као и члан комисија за њихову одбрану. Његови студенти-постдипломци били су – Малик Мулић, Олга Недељковић, Радмила Маринковић, Прибислав

Симић, Лидија Славева, Красимира Илиевска, Вангелија Деспотова, Сотир Голадовски.

Одржавао је сталне везе и са научницима из словенског света, посебно Русије. Совјетско држављанство је добио 1947. године, а у отаџбини је поново био 1956. године. Наредних година често је службено путовао у Москву и Лењинград ради истраживања збирки јужнословенских рукописа. Успут је држао краће курсеве о копирању водених знакова, методологији филигранолошких истраживања и словенској палеографији. Рима Булатова са Московског института за славистику провела је неколико месеци у Београду на стручном обучавању, а изузетну сарадњу имао је са бројним руским научницима, посебно славистима, Д. С. Лихачовим, Н. Н. Розовим, Н. А. Дворецком, В. М. Загребиним.

Свестраност и научна знатижеља, која подразумева аналитичност, критичко мишљење и усмереност на изворе, само су нека од обележја више од шест деценија дугог и изузетно плодног научног рада Владимира Мошина. Оно што његовом раду даје шири и дубљи смисао јесте чињеница да је оставио иза себе велики број ученика. Загребачка и скопска археографска школа уташене су његовим одласком, али је Археографско одељење Народне библиотеке Србије (сада Одељење за археографију НБС), по његовим принципима, наставило рад до данашњег дана.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив ПБФ: Архив Православног Богословског Факултета у Београду, Досије Викентија Флоријановича Фрадинског (професорски).

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника 2011: *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*. Књ. 1, 1186–1321. / прир. В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик; редиговао Д. Синдик, Београд 2011.

Мошин 1983а: В. Мошин, *Сећања на археографски рад у Народној библиотеци Србије*, Археографски прилози 5 (1983) 67–72.

Мошин 2008: В. А. Мошин, *Под ѿрејѿом: аутобиографија*, превод и коментари Н. Палибр-Сукић, Београд–Панчево 2008, 265–283.

Мошин 2012: Протоиерей Владимир Мошин, *Воспоминания*, издание подготовили Ж. Л. Левшина и Е. А. Пережогина, Острашков 2012.

ЛИТЕРАТУРА

Bibliografija 1965: Mošin Vladimir, br. 13793 – br. 13817, Bibliografija rasprava i članaka. IV/1 Historija. Tom 8, Zagreb: Izdanje i naklada Jugoslavenskog Leksikografskog zavoda, 1965, 469–470.

Bibliografija 1968: Mošin Vladimir, br. 11614–11617, Bibliografija rasprava i članaka. IV/2 Historija. Tom 11, Zagreb: Izdanje i naklada Jugoslavenskog Leksikografskog zavoda, 1968, 270.

Богдановић 2012: Д. Богдановић, *Археографско одељење Народне библиотеке СР Србије (новембар 1968)*, Археографски прилози 34 (2012) 157–189.

Булатова 1996: Р. В. Булатова, *Основатель югославской палеографической науки – В. А. Мошин*, Русская эмиграция в Югославии, Москва 1996, 183–199.

Васиљев 1988–1989: Љ. Васиљев, *Сећање на професора Владимира Мошина*, Археографски прилози 10–11 (1988–1989) 283–286.

Живојиновић 1994: М. Живојиновић, *Владимир Алексејевич Мошин – историчар Светле Горе*, Руска емиграција у српској култури XX века, Т. 1, Београд 1994, 154–162.

Живоиновић 1996: М. Живоиновић, *Владимир Алексеевич Мошин как историк Афона*, Русская эмиграция в Югославии, Москва 1996, 174–182.

Зборник 1977: *Зборник Владимира Мошина*, прир. Д. Богдановић, Б. Јовановић-Стипчевић, Ђ. Трифуновић, Београд 1977, 7–16.

- Младеновић 1991:** А. Младеновић, *Тридесет година постојања Археографског одељења Народне библиотеке Србије*, Археографски прилози 13 (1991) 351–363.
- Мошин 1983б:** В. Мошин, *Исправке и дојуне „Библиографије радова Владимира Мошина“* (Зборник Владимира Мошина, Београд, 1977, 7–16) Археографски прилози 5 (1983) 75–77.
- Мошин 2000:** В. Мошин, *Словенска палеографија*, приредио и превео од српски Сотир Голадовски, Скопје 2000, 213–231.
- Палибрк-Сукић 2010:** Н. Палибрк-Сукић, *Библиографија радова Владимира Алексејевича Мошина*, Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића 2008, Инђија 2010, 223–238.
- Поп-Атанасов 2009:** Ћ. Поп-Атанасов, *Владимир Алексеевич Мошин: животен пат и научно дело*, Скопје 2009, 285–309.
- Русь и южные славяне 1998:** Русь и Южные Славяне. Сборник статей к 100-летию со дня рождения В.А. Мошина (1894–1987) / составитель и ответственный редактор В. М. Загребин, Санкт-Петербург 1998.
- Српска библиографија 1994:** Mošin Vladimir, бр. 52533–52556, Српска библиографија. Књиге 1868–1944. Књига 11. Milo–Niki, Београд: Народна библиотека Србије, 1994, 198–200.
- Стипчевић 1997:** Б. Стипчевић, *Поводом десет година од смрти Владимира Алексејевича Мошина*, Археографски прилози 19 (1997) 291–295.
- Štefanić 1969:** V. Štefanić, *Vladimir Mošin. O 75 godini života*, Slovo 18–19 (1969) 146–154.

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

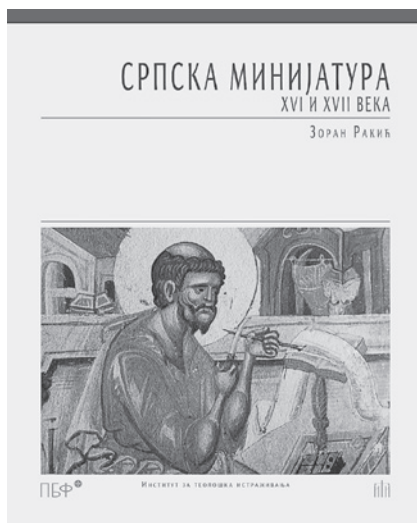
091.31=163.41"15/16"(049.32)
75.057(497.11)"15/16"(049.32)

КЊИГА О СРПСКОЈ МИНИЈАТУРИ 16. И 17. ВЕКА
(Зоран Ракић, *Српска минијатура XVI и XVII века*, Београд 2012)

ЈОВАНА СТАНОЈЛОВИЋ*

Уметност која се стварала на нашем простору у време турског ропства настајала је по угледу на ремек-дела црквене архитектуре, сликарства и иконописа из времена независности српске државе. Пост-византијском културном кругу припада и уметничко обликовање рукописних књига и њихово украшавање минијатурама.

После пада Деспотовине 1459. године наступио је период неумитног опадања свих видова уметничке делатности у Срба, па тако и рада на исписивању, а нарочито украшавању књига. Ситуација се мења после обнове Пећке патријаршије 1557. године када су се стекли услови за понован узлет уметничке делатности. Српско минијатурно сликарство овог периода изучавано је до сада или са становишта појединачних уметника, школа, рукописних књига, или је овај сегмент уметничког стварања разматран у оквиру ширих тема. Стога је објављивање резултата истраживања о српским минијатурама 16. и 17. века и њихово синтетичко представљање вишеструко корисно и заслужује пажњу научне јавности. Реч је о студији под називом *Српска минијатура XVI и XVII века* аутора Зорана Ракића која је изашла 2012.

* Јована Б. Станојловић, Одељење за археографију, Народна библиотека Србије, Београд, jovana.stanojlovic@nb.rs

године у издању Православног богословског факултета (Институт за богословска истраживања), Филозофског факултета Универзитета у Београду и Свете српске Царске Лавре Хиландар.

Књига представља примерено ликовно-графички уобличену докторску дисертацију са извесним допунама у тексту. Аутор је претходно објавио низ радова у којима обрађује појединачне теме везане за српске руком писане кодексе турског периода. Студија представља уобличену синтезу дугогодишњег истраживања везаног за минијатурно сликарство овог доба.

После уводне речи аутор нас најпре детаљно проводи кроз досадашња истраживања везана за разматрану тему (стр. 11–21). Изложене су исцрпне информације о путописцима, истраживачима, научницима и њиховим делима у којима су се на посредан или непосредан начин бавили сликаним композицијама у књигама 16. и 17. века.

Студија садржи четири основна поглавља: *Српска књија у XVI и XVII веку – њреписивачки центри, њисари, минијатуристии и уметничка ојрема* (стр. 25–45), *Темајске и иконографске особености* (стр. 49–99), *Стилски њокови и мајстори* (стр. 103–185) и *Кајшалој* (стр. 189–303). На крају књиге налази се резиме на енглеском језику и списак консултоване литературе (стр. 309–319), попис илустрација на српском и енглеском језику (стр. 321–336), а затим следе регистри: именски (стр. 337–345), иконографски (стр. 347–351) и регистар рукописа (стр. 353–356).

У првом поглављу дат је оквир у којем су минијатуристи стварали своја мање или више успешна уметничка дела и начин на који су их уобличавали. Говори се о скрипторијумима у којима је рад на преписивању књига у првим деценијама после губљења независности српске државе био у великој мери умањен, да би оживео почетком 16. века, а нови узлет доживео у годинама после обнове Пећке патријаршије 1557. године. Поред већ познатих манастирских скрипторијума у Хиландару, Дечанима, Грачаници, Цетињу, Пећкој патријаршији, радионица у насељима Јањево и Кратово, у то време појављују се и нови преписивачки центри. То су новонастали манастири на Фрушкој гори, у Овчарско-кабларској клисури и манастир Свете Тројице у Пљевљима. Нарочито је значајна појава преписивачког центра у манастиру Рача чији радови оплемењују читав 17. век. У истраживању су истакнуте околности у којима су рукописне књиге стваране, подаци о наручиоцима, преписивичима књига, али и извори из којих сазнајемо ове податке. Једно поглавље посвећено је материјалу, прибору за писање и повезу књига, који је био уобичајен

од средњовековних времена, а потом је размотрена и техника израде минијатура. Писари су уз исписивање текста најчешће изводили и илуминиране делове, заставице и иницијале, а потом би, уколико је то предвиђено, остављали простор за сликани украс. Њега је изводио уметник-минијатуриста, који је поред фресака и икона израђивао и сликане делове у рукописима. Пред крај овог поглавља истиче се однос према књизи из перспективе савременика и њена материјална вредност. Скупа израда минијатура наводи се најчешће као разлог због кога је од укупног броја сачуваних рукописних књига из овог периода на територији бивше Југославије (око 1.420 примерака) само педесетак украшено минијатурама.

Наредна два поглавља књиге чине посебну вредност ове студије где аутор на методолошки поуздан начин разматра иконографска и стилска решења српског минијатурног сликарства 16. и 17. века.

У одељку *Темајске и иконографске особености* прво се упознајемо са ауторским портретима испред одговарајућих састава. Наводе се како уобичајена решења појединачних ликова, тако и њихове специфичности. Најчешће је реч о, већ у ранијим временима установљеним, представама ликова јеванђелиста испред јеванђеља, пророка Давида у псалтиру, апостола испред посланица и дела апостолских, Светог Василија Великог и Светог Јована Златоустог у служабницима. Значајан је сасвим јединствен ауторски портрет чланова Рударског савета на почетку преписа *Рударској законика* (Београд, Архив САНУ, бр. 465) из 1580. године. Појединачне представе светитеља релативно су ретке. Истичу се минијатуре сликара Јована у *Псалтиру Гаврила Тројичанина* (Нови Сад, Библиотека Матице српске, РР II 19) из 1643. године, прва са представом светог Ђорђа и друга са ликовима светог Симеона Немање и Саве Српског. Аутор овде разматра иконографска решења ликова указујући на могуће предлошке, као и разлоге који су довели до тога да се представе ових светитеља нађу на сасвим неуобичајеним местима.

Наредна два одељка посвећена су двома рукописним књигама које чувају минијатуре са најбогатијим иконографским остварењима. Реч је о *Београдском ѱсалтиру* [Београд, Народна библиотека, бр. 92 (уништен 1941)] насталом по налогу патријарха Пајсија, између 1627. и 1630, у којем је највећи број минијатура настао као копија оних из минхенског *Српској ѱсалтира* са краја 14. века. Пошто су описи ових осликанних страница *Београдској ѱсалтира* већ били познати јавности, аутор се задржава на оним сликарским решењима која на најупечатљивији

начин одражавају однос сликара 17. века према предлошку са краја 14. века. Рукопис најбогатији минијатурама, из времена турске владавине, јесте *Шестоднев Јована Еїзарха и Хришћанска ѿойоїрафија Козме Индикойлова* (Библиотека манастира Свете Тројице пљеваљске, бр. 79) из 1649. године. Књига је украшена са преко шездесет минијатура, где су за особене представе дати и детаљни иконографски описи. Аутор се трудио да проникне у разлоге који су уметника навели да осмисли тематски неуобичајена решења, укаже на сличности и разлике са радовима ранијих векова, као и да истакне утицај штампане књиге или неког рукописног предлошка.

Поглавље које следи исцрпно говори о *Сїиїлским ѿоковима и мајсїорима* који су илуминирали рукописне књиге у разматраном периоду. Прва половина 16. века, сиромашна књигама са сликаним украсом, представљена је на почетку. После обнове Пећке патријаршије плодан период друге половине 16. века и почетка 17. века представљен нам је паралелно кроз три потпоглавља. У првом је обрађено дело најбољег сликара друге половине 16. века – зографа Лонгина, посебно његово *Крушедолско јеванђеље* (Београд, Библиотека Српске патријаршије, бр. 432) и дело уметничког круга око патријарха Макарија Соколовића. Наредни део аутор је посветио делу презвитера Цветка из Годијева и попа Страхиње, али и других мање успешних минијатуриста који су стварали у другој половини 16. века и на самом почетку 17. века. Посебна пажња је посвећена сликаним украсима у којима се види продор исламске орнаментике у раду попа Јована из Кратова и његових ученика, са освртом на поменути препис *Рударскої законика* и *Каранскої четїворојеванђеља* (Ризница манастира Никоља) из 1608. године у коме се огледа највиши степен исламизације у опреми српске књиге.

Други узлет српске уметности у периоду под османском влашћу, после оног из времена по обнови Пећке патријаршије, везује се за патријарха Пајсија и другу четвртину 17. века, где истакнуто место заузима и поменути *Беоїрадски ѿсалїиїр*. Сликара Јован и његове неколике минијатуре из *Псалїиїра Гаврила Троїичанина* подробно су анализиране са становишта стилских карактеристика, као и значајно дело Андреје Раичевића које нам је оставио у *Шестодневу и Хришћанској ѿойоїрафији Козме Индикойлова* и још два рукописа који су му приписани на основу стилских особености. Нарочита пажња посвећена је књигама које су настајале у другој и трећој четвртини 17. века у Хиландару, као и у сродним рукописима од којих се истиче *Поклоњење*

Часном іробу Божијем и свейим местїима у свейом ірагу Јерусалиму (Јерусалим, Национална и универзитетска библиотека, Ms. Var. 186). Ово обимно поглавље о стилским токовима завршава се делатношћу Рачанског скрипторијума и најплоднијег калиграфа и минијатуристе Христофора Рачанина, у време пред Велику сеобу.

Аутор у овом обимном одељку подробно описује стилске карактеристике појединих минијатуриста и њихових дела, упоређује и повезује са сликарским радовима на другим подлогама (фреске и иконе), али исто тако анализира узор и могуће предлошке и утицаје који су обликовали дела појединих сликара. Аутор повезује неатрибуирана дела и сликаре, анализира стилске карактеристике, дајући оцену мање или више успешних ликовних решења. Читајући ово поглавље стиче се увид у квалитет и уметнички домет како појединих уметника тако и читавих радионица. Тако је рад зографа Лонгина оцењен као највиши узлет сликарског стваралаштва у другој половини 16. века, док се у 17. издваја рад сликара Јована и рачанских преписивача.

Последње обимно поглавље у књизи чини *Кашалої* где су за сваку од 82 рукописне књиге са сликаним украсом из 16. и 17. века изложени кодиколошки подаци, затим подрбан опис минијатура и на крају литература о сваком појединачном кодексу.

Ова студија драгоцена је и због тога што су на једном месту репродуковане минијатуре разматраног периода, и то како из наших тако и из светских збирки од којих су неке представљене јавности први пут. Такав је случај са минијатуром Јеванђелисте Матеја из Руске националне библиотеке (F. I. 754), сликом Јеванђелисте Марка из *Четворојеванђеља* из манастира Прасквице (бр. 1) или са представом непознатог светитеља из *Каноника* Музеја СПЦ (бр. 321). Оно што би употпунило и олакшало сналажење у богатству репродукција јесте упућивање на број илустрације када се говори о одређеном иконографском или стилском решењу. С обзиром на то да су минијатуре из појединих кодекса распоређене у два или три одељка, ово би унеколико олакшало сналажење у великом броју репродукованих слика. Овај недостатак је, међутим, у великој мери превазиђен успешним графичким решењем где се уочава труд да се, када год је то могуће, помињање одређеног рукописа пропрати његовом илустрацијом на истој или наспрамној страници.

Књига пред нама представља прву синтетичку студију о српској минијатури 16. и 17. века у којој су са различитих аспеката – иконографских, стилских и каталожских, обрађена 82 најзначајнија илумина-

рана рукописа тог времена. Структура студије састављена је прегледно и повезано, а излагање у расправном делу се прати јасно и лако. Аутор нам пружа исцрпну слику о развоју српског минијатурног сликарства и процесима кроз које је пролазило од почетка 16. века па све до Велике сеобе 1690. године.

После Светозара Радојчића који је дао општи преглед старих српских минијатура и Јованке Максимовић која је своју студију о минијатури и орнаментици завршила рукописима средине 15. века, овом књигом Зорана Ракића заокружују се, продубљују и систематизују сазнања о српској минијатури средњег века. Она је драгоцену ствар која може користити како историчарима уметности и археографима, тако и свима који се баве проучавањем историјских и културних токова у поствизантијској ери.

АРХЕОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ

Зборник радова Одељења за археографију
Народне библиотеке Србије

ARCHEOGRAPHICAL PAPERS

Review of the ARCHEOGRAPHICAL DEPARTMENT
NATIONAL LIBRARY OF SERBIA

ИЗДАВАЧ

Народна библиотека Србије
PUBLISHER
NATIONAL LIBRARY OF SERBIA

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА

Ана Килибарда
PROOFREADER
ANA KILIBARDA

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК

Мирослав Лазич
PUBLISHING EDITOR
MIROSLAV LAZIĆ

ШТАМПА

RETRO PRINT, БЕОГРАД
PRINTED BY
RETRO PRINT, BELGRADE

ТИРАЖ

300 примерака
CIRCULATION
300

Штампање завршено априла 2014.

Публикације за размену и рукописе за штампу
слати на адресу:

Народна библиотека Србије
Одељење за археографију
(за Археографске прилоге)
Скерлићева 1, 11000 Београд
e-mail: vladan.trijic@nb.rs

Please, send original texts and/or publications
intended for exchange to the following address:

Narodna biblioteka Srbije
Odeljenje za arheografiju
(za Arheografske priloge)
Skerliceva 1, 11000 Beograd
e-mail: vladan.trijic@nb.rs

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

09(497.11)

АРХЕОГРАФСКИ прилози : зборник радова
Одељења за археологију Народне библиотеке Србије
= Archeographical papers : Review of the Archeographical
Department National Library of Serbia / главни и одговорни
уредник Светлана Јанчић ; уредник Татјана Суботин-
Голубовић. - [Штампано изд.]. - 1979, бр. 1- . - Београд :
Народна библиотека Србије, 1979- (Београд : Retro print). – 23 cm

Доступно и на: <http://nb.rs/publications/publication.php?id=24516>
. – Друго издање на другом медијуму: Археографски прилози
(Online) = ISSN 1452-2233
ISSN 0351-2819 = Археографски прилози (Штампано изд.)
COBISS.SR-ID 15982082

YU ISSN 0351-2819
UDK 091